

~~K25110~~
~~X 2~~

კ რ ე ბ უ ლ ი.

ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით

უ ნ ი ვ ა ა რ ს ი:

- 1) ქართველი ქალები, ისტორიულ წყაროების და „ვეფხისტყაოსნის“-და მიხედვით.—
შ. დადიანისა.
- 2) ყმების მფლობელობის ხასიათი საქართველოში.—**ი. ანთაძისა.**
- 3) ქართულ ხატების მოკედილობის სახეები.—
დ. კაკაბაძისა.
- 4) სასამართლოს წარმოება საქართველოში.—
ბ. თარხნიშვილისა.
- 5) წყლის მფლობელობა და სარწყავი წყალი საქართველოში—**ი. ანთაძისა.**
- 6) მოქალაქეობრივი ჰანგები ილრა ქვეყნადის ნაწარმოებში.—**გ. ქუზაბრიასი.**
- 7) ქართული კილოები მთაში—**ა. შანიძისა.**

ტფილისი

მსწრაფლ-მშეყენავი ცეკილისის სავუშუბრნათ № 2 დისისა.

1915 წ.

ქ. 2021-15457

25110
2

წინასიტყვაობა

წინამდებარე კრებული პეტრეს-ქალაქის საიმპერატორო უნივერსიტეტის ქართული სამეცნიერო წრის წევრების მოხსენებებს შეიცავს. ამ წრის არსებობის ისტორია 1908 წელს თებერვალში იწყება და იმ დროითგან მოყოლებული ამ სტრიქონების ავტორის ხელმძღვანელობით მოქმედობს.

ამ სამეცნიერო წრის უმთავრესი მიზანი იყო და ეხლაც არის, რომ მისი წევრები საქართველოს წარსულისა და აწმყოს მეცნიერულს შესწავლას თითონაც შესჩვეოდნენ და შეძლებისდა გვარად ისეთი საქმის განხორციელებაც ეკისრათ, რომელსაც ქართულ ფართო საზოგადოებისათვისაც მნიშვნელობა ექმნებოდა და სარგებლობას მოუტანდა.

ასეთ აუცილებლად საჭირო საქმედ სამეცნიერო წრის ხელმძღვანელს სრულ (რასაკვირველია შეძლებისდა გვარად) ბიბლიოგრაფიის შედგენა მიაჩნდა საქართველოვასა და ქართველების შესახებ. ამ ბიბლიოგრაფიაში მოთავსებული უნდა იყოს ყველა ცნობები ქართულად და უცხო ჟნებზე დაწერილ თხზულებათა შესახებ, რომელნიც ქართველთა წინანდელისა და აწინდელის მიწაწყალის, ბუნებისა თუ ყოფაცხოვრების, ენისა და მწერლობის, სამართლის თუ ხელოვნების და მრავალ სხვის აღწერილობას, გამოცემას, ან შესწავლას შეიცავენ და შესწავლისათვის მასალად გამოდგებიან, ერთი სიტყვით, ყველა იმ თხზულებებისა, თუ ცნობების სრული ნუსხა, რაც-კი რამე საქართველოვასა და ქართველთა შესახებ დაწერილა.

განსაკუთრებით საჭირო იყო ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში გაბნეულ მრავალ საყურადღებო მასალების, აღწერილობათა და გამოკვლევების ნუსხა, რომ ქართველს თანამედრო-

ვე მკვლევარს მუშაობა გაადვილებოდა და ხელმეორედ არ მოხდამოდა იმის გაკეთება, რაც უკვე გაკეთებული იყო (ამგვარი საქმე ბიბლიოგრაფიის უქონლობის გამო ჩვენში არა ერთსა და ორს მკვლევარს დაჰპართვია).

ეს საქმე სამეცნიერო წრის ხელმძღვანელს ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს ჰქონდა დაწყებული და 1897 წელს მან შეადგინა გაზეთ ივერიაში 1886—1896 წ. ათი წლის განმავლობაში მოთავსებულ წერილებისა, გამოკვლევებისა, ლექსებ—მოთხრობებისა და მასალების ნუსხა. სრული ბიბლიოგრაფიის განხორციელებისათვის საჭირო იყო მრავალი მონაწილეს ერობლივი მუშაობა. როდესაც წრე არსდებოდა, ხელმძღვანელმა ურჩია, რომ მის წევრებს ერთ-ერთ მიზნად ქართულ სრულ ბიბლიოგრაფიის შედგენა დაესახათ.

სამეცნიერო წრემ ხელმძღვანელის რჩევა ბიბლიოგრაფიის შედგენის შესახებ მიიღო, 1908 წელსვე საქმე დაიწყო და ექვსი წლის ერთობლივ მუშაობის შემდგომ ბიბლიოგრაფიის პირველი და უძნელესი, ამასთანავე უსაჭიროესი ნაწილის შედგენა დაამთავრათ.

უკვე შედგენილია სრული ნუსხა ყველა მასალებისა, გამოკვლევებისა, ლექსებისა და მოთხრობებისა, მეთაურ წერილებისა და კორესპონდენციებისა, რომელიც-კი მეXIX-ე საუკუნის განმავლობაში და მე-XX-ე საუკ. პირველს ათეულში ყველა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში, თუ აღმანახებში დაბეჭდილი იყო. სულ 184 დროგამოშვებითი გამოცემის მთელი შინაარსი ეხლა უკვე აღნუსხულია.

ეს უზარმაზარი შრომა სამეცნიერო აკადემიამ აკად. ნ. მარტის წინადადებით ქართულ სამეცნიერო წრისაგან შეიძინა გამოსაცემად და ამ ჟამად მისი პირველი ნაწილი, რომელიც ენათმეცნიერებისა, ეთნოგრაფიისა, არქეოლოგიისა, პალეოგრაფიისა, სამოქალაქო ისტორიისა და მწერლობის ისტორიის შესახებ ცნობებს შეიცავს, ამ ბიბლიოგრაფიის ერთ-ერთ შემდგენელთაგანის, აწ პეტრ. უნივერსიტეტის დო-

ცენტის იოს. ა. ყიფშიძის ზედამხედველობით იბეჭდება და ამ რამდენისამე თვის შემდგომ გამოვა კიდევ. სარჩევინად ეს პირველი ნაწილი დაახლოვებით წერილად დაბეჭდილი 160 გვერდიანი დიდი ტანის წიგნი გამოდის. მერე თანდათან და-ნარჩენი ნაწილებიც დაიბეჭდება.

ამ დიდ ერთობლივ შრომას გარდა სამეცნიერო წრის წევრები მოხსენებებსა სწერდნენ სხვადასხვა საკითხის შესახებ და კითხულობდნენ წრის წევრთა კატებზე. წინამდებარე წიგნი სამეცნიერო წრის წევრთა საუკეთესო მოხსენებათა პირველი კრებულია. ერთის გარდა ამ მოხსენებათა ყველა თემები და წყაროები წრის ხელმძღვანელის მიერ არის დასახელებული და თვით კვლევის სამზღვრებიც მის მიერვეა დადებული. ამისგამო თუ მკითხველს ან თემა არ მოეწონა, ანუ მეტად ვიწროდ და შეზღუდვილად ეჩვენა, ამისი ბრალი ახალგაზრდა მკვლევართ-კი არ ედებათ, არამედ მხოლოდ მათ ხელმძღვანელს.

აქ. შანიძეს, აწ უკვე ქართულ ფილოლოგიის მაგისტრანტს, თემა თვით აქვს არჩეული და მისი მოხსენებაც ქართულ კილოების საენათმეცნიერო კვლევის ნაყოფია, რომლისათვისაც აღმოსავლეთის ენების ფაკულტეტის მინდობილობით იგი საგანგებოდ მთაში იყო წასული.

რაკი მრავალი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი საქართველოს წარსულისა და აწმყოს შესახებ ჯერ შესაფერისად შესწავლილი და გამოკვლეული არ არის, დიდ და ფართო თემების არჩევა მოხსენებისათვის წრის წევრებს ვნების მეტს სარგებლობას არას მოუტანდა. ამის გამო პატარა, ვიწროდ შემოფარგლული კვლევა-ძიებანი და მონოგრაფიები საუკეთესო საშუალებად უნდა იყოს ცნობილი და ახალგაზრდა მკვლევარნიც ამ გზით უფრო ადვილად შეეჩვევიან სამეცნიერო მუშაობის ფაქიზსა და მკაცრს მეთოდებს.

პირველი მოხსენება „ქართველი ქალები ისტორიული წყაროებისა და „ვეფხისტყაოსნის“-და მიხედვით“, რომელიც

შ. დადიანს ეკუთვნის, 1913 წ. 27 თებერ. იყო წაკითხული. ამ მოხსენებაში გამოკვეთული და განხილული უნდა ყოფილიყო, თუ რაღარა თვისებისა და ხასიათის ქალები არიან მოხსენებულნი ძველ ქართულ წყაროებში, ამგვარადვე რუსთველის ქალ-გმირები უნდა ყოფილიყვნენ შესწავლილი და შედარებული. თუმცა მომხსენებელმა ყველა იმ ცნობებით ვერ ისარგებლა, რომელიც კი ძველ ქართულ ისტ. წყაროებში მოიპოვება, „ვეფხისტყაოსნის“ გმირების შესახებაც ყველა აზრს ვერ დაეთანხმება ადამიანი, მაგრამ მაინც ამ მოხსენებაში არა ერთი და ორი ისეთი სიკითხია წამოყენებული და ზოგიერთი მათგანი შეძლებისდა გვარად გადაწყვეტილი, რომელთათვისაც წინად არავის მიუქცევია ყურადღება.

მეორე მოხსენება „ყმის მფლობელობის ხასიათი საქართველოში მე-XVIII-ე საუკ. მეწინავე სადროშო“ ი. ანთაძის მიერ წაკითხული იყო 1912 წ. 5 მარტის სხდომაზე. ეს საკითხი საქართველოს ეკონომიურ ისტორიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს და ურთულეს საკითხთაგანია და მის შესასწავლელად შედარებით ბევრი მასალები მოიპოვება, მათ შორის სტატისტიკურიც. კარგა ხანია რაც ამ საკითხის გამოსარკვევად ვმუშაობ და მონოგრაფიული გამოკვლევები ზოგი უკვე დამთავრებული მაქვს, ზოგი მხოლოდ დაწყებულია. სხვათა შორის დაწყებული მქონდა გამოკვლევა იმ მოწინავე სადროშოს შესახებაც, რომელიც ჩემ მიერ გამოცხადებულ თემათაგან ი. ანთაძემ სამოხსენებოდ აირჩია და შეისწავლა.

ძველ სტატისტიკურ მასალების შესწავლა ძნელი და ამასთანავე წინასწარ მუშაობის დროს, სანამ შრომა არ დამთავრდება, მოსაწყენიც არის, მაგრამ ი. ანთაძემ ამ დიდს დაბრკოლებას სძლია და ნაკისრი გამოკვლევა ღირსეულად დაამთავრა. გამოცდილი მკითხველი ამ მონოგრაფიაში ბევრს საგულისხმიეროსა და საყურადღებოს ამოიკითხავს. მაგრამ მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ი. ანთაძის მოხსენება რთული და დიდ მნიშვნელოვან საკითხის მხოლოდ ნაწილედ,

მონოგრაფიული გამოკვლევაა და საკითხის ფართოდ და საზოგადოდ დაყენება ვერ მოეთხოვება.

მესამე—დავით კაკაბაძის მოხსენება „ქართულ ხატების მოჭედულობის სახეები“, 1912 წ. 25 ოკტ. წაკითხული, არკვევს ქართულ ხელოვნების ისტორიის ერთს თუმცა პატარას, მაგრამ მინც საყურადღებო საკითხს იმის შესახებ, თუ რა და რა სახეები მოიპოვება ქართულ მხატვრულ მჭედულობის ხელოვნებაში, და სახელდობრ რაში გამოიხატება მათი განვითარება.

მომხსენებელმა შეისწავლა ყველა ცნობილი მასალები და გამოცემული სურათები, მოჭედულობის სახეები გადმოხატა და გამოარკვია ქრონოლოგიურად და მოხაზულობის მხრივაც, თუ რაში გამოიხატება ამ სახეების განვითარება. ამ საკითხის საბოლოოდ და არსებითად გადაწყვეტისათვის ჯერ კიდევ სხვა, ამგვარადვე სპეციალური პატარა გამოკვლევებია საჭირო და დ. კაკაბაძის მოხსენება ამ საქმის დასაწყისი და პირველი საფეხურია. ამ მოხსენების ღირსებას და სამკაულს აგრედვე ავტორის მიერ ქართულ ხატების მოჭედულობითგან გადმოღებული სახეების სურათები შეადგენს. დ. კაკაბაძემ ვითარცა მხატვარმა ეს საქმეც ჯეროვანის ღირსებით შეასრულა და მისი შრომის ეს ნაწილი თავის პირდაპირ დანიშნულებას გარდა იმედია ქართული ხელოვნების სახეების განახლებას და გამოცოცხლებას ხელს შეუწყობს.

გ. თარხნიშვილის მოხსენება „სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონების წიგნის—და მიხედვით“ წაკითხული იყო 15 მარტს 1912 წელს და პირველ მონოგრაფიულ გამოკვლევად უნდა ჩაითვალოს ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის შესახებ. გამოკვლევა თუმცა პატარაა, მაგრამ კვლევის საგანი მკაფიოდ და ზედმიწევნით არის შესწავლილი და არსებითი არა აკლია რა. შეიძლებოდა თემა უფრო ფართოდაც ყოფილიყო აღებული და სასამართლოს წარმოება შესწავლილი ყოფილიყო ვახტანგ VI დროინდელ

სხვა საბუთებისა და წყაროებისა მიხედვით, მაგრამ თემის ასეთი გართულება საკიროდ არ მიმაჩნდა იმიტომ, რომ ახალგაზრდა მკვლევარს საკითხის შესწავლას გაუძნელებდა, ამასთანავე უმთავრესი ცნობები სასამართლოს წარმოების შესახებ მაინც სწორედ ვახტანგის სასამართლო წიგნე შია შენახული.

მეხუთე მოხსენება „წყლის მულობელობა და სარწყავი წყალი საქართველოში ძველ საბუთებისა და კანონების და მიხედვით“, რომელიც ისევ ი. ანთაძეს ეკუთვნის, ეხება საქართველოსათვის აწ საკირბოროტო საკითხს. იმ პრაქტიკულს მუშაობას, რომელიც ჩვენს დროს ამა თუ იმ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად საქართველოში სწარმოებს, უნდა წინ უძღოდეს საკითხის ისტორიულ-მეცნიერული შესწავლა. ამ დროს რწმენამ შეატანინა სამეცნიერო წრის ხელმძღვანელს სამოხსენებო თემათა სიაში ეს საკითხი. მისი შესწავლა ი. ანთაძემ იკისრა და წაიკითხა 1913 წ. გაზაფხულს სამეცნიერო წრის ერთ-ერთ სხდომაზე. მომხსენებელს ეს საკითხი თვალსაჩინო საფუძვლიანობით აქვს შესწავლილი და მკითხველი იქ არა ერთს და ორს საგულისხმიერო ცნობას იპოვის. იმ მასალებს გარდა, რომელიც მომხსენებელს თავის გამოკვლევაში შეტანილი აქვს, კიდევ სხვაც არსებობს, მაგრამ აქა იქ, ცალცალკე საბუთებშია გაბნეული, მათი ამოკრეფა დიდს და ხანგრძლივს შრომას მოითხოვს და შეიძლება შემდეგშიაც თვით ი. ანთაძემვე განახორციელოს.

გ. ქუბაბრიას მოხსენებას „მოქალაქობრივი ჰანგები ილია ჭავჭავაძის ნაწარმოებში“, 20 თებერვალს 1912 წ. წაკითხულს, მიზნად აქვს იმ მოღვაწის სულიერ შემოქმედების განვითარების გათვალისწინება, რომლის ღვაწლი ახალ საქართველოს წინაშე განუზომელია. მოხსენება დაწერილია იმ დროს, როდესაც ი. ჭავჭავაძის პოეტურ თხზულებების ბ. მ. გედევანიშვილის სრული გამოცემა ჯერ არ იყო დაბეჭდილი და მომხსენებელს არც საკირო ბიოგრაფიული ცნობები ჰქონდა, განსვენებულ პოეტის პირადობასთან დაკ

კავშირებული მასალები, ილიას მიწერ-მოწერაც, ეხლანდელსავეთ გამოუცემელი იყო. დედაზრი ავტორს მაინც მკაფიოდ გამორკვეული და დასაბუთებული აქვს. მომავალში იმედია თვით მომხსენებელივე ყველა საჭირო მასალებს შეაგროვებს და თავის თემას ხელმეორედ შეისწავლის და შეიმუშავებს.

13 თებერვალს 1912 წ. წაკითხული აკ. შანიძის მოხსენება, როგორც აღნიშნული იყო, ავტორის იმ საენომეცნიერო კვლევის დასაწყისია, როგელიც ქართულ კილოების შესწავლას ეხება. ამგვარ კვლევის დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობა თავისდა თავად ცხადია. მოხსენება შემოკლებით იბეჭდება.

რამდენადაც შესაძლებელი იყო ვცდილობდი, რომ თვითოეული ავტორის მოხსენების ენას პირადი თვისებები შერჩენოდა და მათ მეობის დამახასიათებელი იერი არ წარხოცილიყო. ბეჭვდას თვალყურს ადევნებდა ი. ანთაძე. გული სიხარულით მევსება, როდესაც ვრწმუნდები, რომ ქართული სამეცნიერო წრის მუშაობამ არამცთუ ამაოდ არ ჩაიარა, არამედ თავისი ნაყოფიც გამოიღო და იმედი მაქვს, რომ ამ პირველ კრებულის თანამშრომელთა უმეტესი ნაწილი, თუ ყველანი არა, მომავალშიაც სამეცნიერო მუშაობას თავს არ დაანებებს და შეძლებისდა გვარად ქართულ ღარიბ სამეცნიერო მწერლობის გამდიდრებას ხელს შეუწყობს. ამასთანავე დარწმუნებული ვარ, რომ ქართულ სამეცნიერო წრის ეს კრებული მხოლოდ პირველია და არა უკანასკნელი და მას თავის დროზე შემდეგი წიგნებიც მოჰყვება.

ივ. ჯავახიშვილი.

მონეტებისა.

ნა მის თანა. და ზენონ გულს ეტყოდა, რაათამცა მამული და დედული მონაგები დასა თვისსა დაუტევა ნებისაებრ მისისა და თვითმცა იქმნა მონაზონ უცხოებასა შინა. და ვითარ ამას განიზრახვიდა ზენონ, დაჲ იგი მისი ეშმაკისა განმარჯუებითა შეატუნა ვინ-მე უკეთურმან კაცმან. და ლამე ყოველ წარვიდის შავშეთსა. ხოლო ზენონ ვითარცა ცნა, შეიკურა საკურველითა მარტოდ და ამხედრდა ცხენსა და დევნა უყო“... მაგრამ მერე გაიფიქრა: „ვარ მე ჭაბუკ სახელფან და რომელსა ვსდეგ ფრიად შეურაცხ არს. დადაცათუ გეწით და მოგეკლა, საბრხე არს სულისა ჩემისაჲ და უკეთუ ცუდად უკუნ ვაქცნე სახედ ჩემდა, სიარცხვილ არს ჩემდა“... და ისევ ამჯობინა აესრულე-ბია აღთქმა, ე. ი. აღიკვეცა მონაზონად.

აქ ჩვენ თვალწინ არის ძმა, რომელიც დის შეურაცხყოფისათვის შურის საძიებლად ამხედრებულა. იგი ჭაბუკია, რაინდი და არ შეეშენის შეურაცხმყოფელის დაუსჯელად მიტოვება. მაგრამ ეს გრძნობა ჯერ კიდევ ძლიერი არ არის. ან უკეთ რომ ვსთქვათ, მიტევება დანაშაულისა, რჯულის მიერ ნაკარნახევი, იმარჯვებს და შურისძიება უთმობს ადგილს პატიებას, რადგან ქრისტემ აგრე ბრძანა, რადგან სარწმუნოება ამას მოითხოვს.

მაგრამ იგივე ეპიზოდი ჩვენთვის მეორე მხრითაა საინტერესო. აქ ჩვენ აშკარად ვხედავთ თავისუფალ სიყვარულს, რომელიც სასტიკად იღვევებოდა იმ დროს. ზენონის და არავითარ დაბრკოლებას არ აქცევს ყურადღებას. მას უყვარს და ამ სიყვარულისათვის იგი მზადაა ყოველგვარი დამაბრკოლებელი მიზეზი სძლიოს, არაფერს არ შეუშინდეს. რა უყოთ რომ ეს სარწმუნოებრივ ზნეობას არ შეეფერება, რა უყოთ რომ საღვდელმოება სდევნის ასეთ გრძნობას. მისთვის მისი გრძნობა უფრო ძვირფასია, უფრო ძლიერი, ვიდრე ხელის შემშლელი მიზეზები.

ასეთ თავისუფალ სიყვარულს ჩვენ ვხედავთ აგრეთვე, უკვე ზევით მოხსენებულ „ცხოვრების“ 55 და 56 თავში.

მეფე აშოტ კურაპალატს შეუყვარდა ერთი „დედაკაცი“ სიძვისაჲ ციხესა მას შინა“. ჩაერევა ამ ღროს მეფესა და ქალს შორის სასულიერო პირი და მეფემ ჯერ პირობა მისცა, რომ თავს დაანებებდა „მეძავს“ და ისევ კანონიერ მეუღლეს დაუბრუნდებოდა, მაგრამ ისე ძლიერი იყო მეფის გრძნობა, რომ ვერ შესძლო სიტყვის ასრულება. ერთხელ, როცა მეფე თავის ღარბაზში არ იყო, გრიგოლმა იხელთა მარჯვე ღრო და გამოიტყუა მეფის საყვარელი ციხედან. ქალმა არ იცოდა არაფერი და დიდის სიხარულით ეახლა წმინდანს. მაგრამ აქ ვაიგონა გრიგოლისაგან ისეთი რამ, რასაც არ მოელოდნა: ლოცვა-კურთხევის მაგიერ გრიგოლმ ეუბნება: „**შსაწყალობე-ღო! რაჲსათვის შობის ცოლ-ქმართა შთაჭრილ ხარ წარსაწყემდე-ღად შენდა საუკუნოდ ბოროტითა მით ცოდვითა; რომლითა და-მონებულ ხარ ეშმაკისადა და ცუდითა რაჲთ-მე მიხეზითა საფრხე ქმნულ ხარ დიდისა ხელმწიფისადა**“. „**წმიდაო ღმრთისაო, — უმასუხს ქაღმა, — მე თავსა ჩემსა ზედა ვერ თავის-უფალ ვარ, ვინაჲთგან გარდაჩეული სიყუარული აქუს ჩემდა მამართ გურამბა-ღატსა**“. შემდეგ გრიგოლ ხანძთელმა ეს ქალი ჩააბარა ნეტარს ფებრონიას და ამგზით, თუმცა „გარდაჩეულ სიყუარულით“ შებყრობილმა მეფემ ერთგვარი ხერხი იხმარა, მაგრამ მაინც იძულებული იყო ქალს სამუდამოდ დაშორებოდა.

როგორც ვხედავთ, სასულიერო წოდებას მეფეებისათვისაც კი არ უპატიებია თავისუფალი სიყვარული და ყოველ ღონეს ხმარობდა დაეშორებიათ ერთმანეთისათვის.

ადარწერსე მეფის სიყვარულიც თავისუფალი იყო და ამიტომაც გამოიწვია გრიგოლის მრისხანება. მაგრამ ამ შემთხვევაში კიდევ სხვა გარემოებას აქვს ადგილი. ადარწერსეს საყვარელმა აიძულა მეფე კანონიერი მეუღლე გაეგდო და მისი ადგილი დაეკირა. იგი ხმარობდა ყოველგვარ საშუალებას სამუდამოდ ხელში ჩაეკირა მეფე და ამისათვის არაფერს ზოგავ-

და: ცბიერობა და დაბეზღება არაფრად მიაჩნდა. სისხლის დაღვრა უდანაშულო ადამინისა მისთვის მაინც და მაინც დიდად საძრახისი არ იყო. „დედაკაცი იგი შემასმენელი ბოროტად ეშმაკეულ იქმნა და განცოფნა და სხუანიცა განსაცდელნი მიიწივნეს მის ზედა საქმეთაებრ მისთა უკეთურთა“... „რამეთუ განთქუა სახელი მისი ვითარცა მეძავისა და კუალად სისხლი უბრალოსა ჭაბუკისა დასთხია“ ამბობს „ცხოვრება“.

ასე რომ თავისუფალ სიყვარულის გავრცელებასთან ერთად თავს იჩენს სიძვა. ასეთი ქალის ლიტერატურულ ტიპს ჩვენ შემდეგ „ვ. ტ.“-ში შევხვდებით, როცა ფატმანზე გვექნება საუბარი. შემდეგშიც გვხვდება ჩვენს ისტორიაში ასეთი ქალები; მაგალითად თამარ ცბიერი, ან და დარეჯანი ლევან დადიანის სატრფო და სხ.

სხვათაშორის დიდად დამახასიათებელია და საყურადღებო თავისუფალი არჩევანი. „გრიგოლ მთაწმინდელის“ ცხოვრებაში, ჩვენ უტყუარ საბუთს ვხედავთ თავისუფალი არჩევანისას ზევით მოყვანილ მაგალითებში, სახელდობრ: ზენონის დის სიყვარული, ადარნერსეს გრძნობები და სხვა, გამოდგებიან სწორედ თავისუფალ არჩევანის არსებობის დასამტკიცებლად. ასეთი მოვლენა არ ყოფილა იშვიათი ჩვენში; თუმცა, რასაკვირველია, ეს საერთო კანონი არ ყოფილა, არც საერთო ჩვეულება, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო ისაა, რომ აკრძალულიც არ იყო და „თავისუფალი არჩევანი“ შეიძლებოდა თავისუფლად.

ამ რიგად ჩვენ ზემო ნათქვამიდან შემდეგი დასკვნის გამოტანა შეგვიძლია: სასულიერო წოდება სდევნის ყოველგვარ უკანონო კავშირს, რადგან იგი ეშმაკისაგან გამოგონილია და რჯულის წინააღმდეგია, ამასთანავე დიდ მფარველობას უწევს მორწმუნეთ, სათნოიან ქალებს. სასულიერო წოდება ცდილობს რაც შეიძლება მეტი გავლენა მოიპოვოს საერთოდ და ქალთა შორისაც, რადგან შეუძლებელია არ სცოდნოდან თუ რა ძლიერი იარაღი იქნებოდა ქალი ახალი სარწმუნოე-

ბის გასაძლიერებლად, გასავრცელებლად. ამას დიდი გავლენა ჰქონდა საზოგადოებაში და ძალაუფლებურადაც კი პატივისცემა, თაყვანისცემა მატულობდა.

მაგრამ ამავე ხანაში იწყება ქალისათვის თავგანწირვა შეუარაცხოფილ ქალთა დაცვის სურვილი, იწყება ჰაბუკობაც, რომელიც ჯერ კიდევ სუსტია. ეს ორი მხარე ებრძვის ერთმანეთს. მაგრამ სანამ სასულიერო წოდების გავლენა ძლიერი იყო, სანამ ყოველი დარგი ეროვნული კულტურისა ვითარდებოდა მათ გავლენის ქვეშ, გამარჯვება სასულიერო წოდების ხელთ იყო.

მწერლობამ მაინც თანდათან დააღწია თავი მათ გავლენას; ამას ბუნებაც უწყობდა ხელს და აი მე—XI-XII საუკუნეში ჩვენ ვხედავთ უკვე ქალის თაყვანის ცემას უმწვერვალესად განვითარებულს. ყოველივე გარემოება ხელს უწყობდა ასეთი მიმართულების გაჩენას და თვით ქართველი ქალის სილამაზესაც უმნიშვნელო ადგილი არ უნდა სჭეროდა ამ საკითხის გადაწყვეტაში.

ნიდადაი მზად იყო და მხოლოდ შესაფერი მომენტი იყო საჭირო. და განა თამარ მეფის ეპოქა საუცხოვო არ არის ამისათვის? თამარმა თვის პიროვნებაში შეაერთა საარაკო სილამაზე და სარწმუნოებრივი, ქრისტიანული მცნება. იგი თითონ სათაყვანო იყო როგორც ერის ისე სამღვდელოების კაცთათვის, თვით პოლიტიკური მდგომარეობაც ხელს უწყობდა ამ გარემოებას და აკი საუკეთესო ნიმუში ქართველი ქალის გაღმერთების, ამ ეპოქამ მოგვცა.

თამარ მეფე ის პირია „რომლის სახელი ზენაარს შერავანდებით მოსილი, ლამაზ და გონების წარმტაც ლეგენდებით შემკული, საუკუნოების განმავლობაში იქების და იდიდების ქართველ ხალხის მიერ. თამარი ჩვენი, ხალხის წარმოდგენით ჩვეულებრივი ისტორიული პიროვნება როდის არის, ის არის გაღმერთებული პიროვნება, უკვდავებით მოსილი“—ო ამბობს ს. კაკაბაძე თავის ლექციაში თამარის შესახებ. ეს სრული

ქვეშარიტებაა, მაგრამ რატომ? რა იყო ასეთი თამარი, რომ ქართველი ერის ბედის წაღმა—უკულმა ტრიალმა ოღნავადაც ვერ შეამცირა ამ დიდებულ ადამიანის სილიადე?

თამარის დროს გაძლიერდა პოლიტიკურად საქართველო. იგი ერთ ოჯახად შეიქმნა. მართალია დავით აღმაშენებელმა საქართველოს შეერთება ერთ სამეფოდ თითქმის დაასრულა, მაგრამ „შინაური კონსოლიდაცია ქართველი ტომებისა ჯერ კიდევ შორს იყო“*).

თამარმა ტახტზე ასვლისათანავე ჩააქრო ფეოდალთა ამბოხება, მის წინააღმდეგ მიმართული. ამის შესახებ ზევითაც გვქონდა ლაპარაკი. დაამარცხა გარედან შემოსეული მტრები, და შორს გაუთქვა ქართველ ხალხს სახელი. შინაურ მართველობაში იჩინდა საოცარ ოსტატობას და ნიჭს, რისი შედეგიც იყო ძლიერ ფეოდალთა დამორჩილება. აუარებელი ნადავლი, რომელიც ხელთ უვარდებოდა ქართველებს ეკონომიურად მათ წინ სწევდა. მეურნეობის აღორძინებას დიდის ყურადღებით ეპყრობოდა, განათლებას მფარველობას უწევდა, მგონებს და მეცნიერთ ჰკრებდა სასახლის გარშემო და ბოლოს თავის სილამაზის წყალობით ყველას ხიბლავდა, ყველას იმორჩილებდა. „ქართლის ცხოვრება“ს თამარის მეფობა, მისი პიროვნება, აღტაცებით აღწერილი აქვს და ყოველ სიტყვაში სჩანს უზომო სიყვარული, პატივისცემა, პირდაპირ გაღმერთება, სამაგალითო მეფისა. აღწერილი აქვს თვითოეული მისი ნაბიჯი, ყოველი მისი სიტყვა და ამიტომაც ხშირად მათიანეს ისტორიის თვისებაც კი ეკარგება და მხატვრულ ნაწარმოებს უფრო მოგვაგონებთ.

აქამდის ჩვენ ლაპარაკი გვქონდა მხოლოდ ისტორიულ ტიპებზე, უფრო გარკვევით რომ ვსთქვათ ისეთ ქართველ ქალებზე, რომელნიც მოხსენებულნი არიან ჩვენს საისტორიო წყაროებში. მხატვრულ ნაწარმოებზე ჩვენ ჯერ არაფერი გვთქვამს. ის რაც ჩვენ აქ დავინახეთ, გვამცნობს თუ რა და რა

*) იხ. კაკაბაძის ლექცია „თამარ მეფე“.

გვარი ქალი არსებობდა ჩვენში მაშინ, რასაკვირველია, დაახლოებით. სახელმწიფოებრივი წყობილების განვითარებასთან, ეკონომიურ კეთილდღეობის ზრდასთან, მძლავრობის და თავისუფლების მოპოებასთან ერთად კულტურული წინსვლა აუცილებელი შედეგი უნდა ყოფილიყო, და რადგან თამარ მეფის ეპოქისათვის მომზადებული ხანა ისე ბრწყინვალე იყო, როგორც დავით აღმაშენებლის, ცხადია სულიერი განწყობილება მშვიდდება და შიში ჰქრება.

ასეთ პირობებში სასახლეს გარშემო გროვდება საუკეთესო ნაწილი ქართველობისა და თამარს გარს არტყია მრავალი მგოსანი, მწერალი, მეცნიერი და სხვა თამარის ზღაპრული სილამაზის პიროვნება, რასაკვირველია, ხდება ხოტბის მასალად. მგოსანი ერთი მეორეს ეჯიბრებიან ამ საქებურ და სასახლო საქმისათვის. მაგრამ სხვებს შორის მკაფიოდ ბრწყინავს რუსთაველი, რომელმაც „გ-ტ“ ში. მოგვცა მხატვრული, ლიტერატურული ტიპი ქალებისა და ჩემის აზრით ქართველი ქალებისა.

აკადემიკოსი ნ. მარი, თავის მე XII. წიგნში, „გ-ტ“. შესახებ ამტკიცებს რუსთაველისავე სიტყვების მიხედვით, რომ „გ. ტ.“ ეს ორიგინალური ნაწარმოები არაა, ე. ი. სიუჟეტი უწინ თარგმნილა ქართულად პროზით და მერე კი რუსთაველს „ხელი-ხელ საგოგმანებელ მარგალიტად“ შეუქმნიაო. ამ შემთხვევაში ჩემთვის მნიშვნელობა არა აქვს იმას თუ საიდან არის აღებული სიუჟეტი, ქართულია თუ სპარსული, მაგრამ ერთი ექვს გარეშეა და ეს დანამდვილებით შემიძლია ვაღვიარო: ამ პოემაში ზოგი რამ მაინც ქართულია, წმინდა ეროვნულ ნიდაგზე აღმოცენებული. „ქალის კულტი“ს შესახებ პატივცემულმა ნ. მარმა ხომ დაბეჯითებით აღიარა ეს და თუმცა დასავლეთ ევროპაში სწორედ ასეთივე კულტი იყო იმ დროს, მაგრამ გავლენაზე ლაპარაკიც არ შეიძლება. რაინდობა, ქალის კულტი—ეს წმინდა ქართულ ნიდაგზეა აღმოცენებული და ამ მხრივ სხვებს, რაიმე გავლენა ისიც იმ

დროში შეუძლებელია ჰქონოდათ. აკად. მარი ამბობს „რანდომის მსგავსი რამ შეიძლებოდა ყოფილიყო სპარსეთში, მაგრამ ამის და მიუხედავად მაინც გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ ძველ საქართველოში „ყმა“ ან „ქაბუკი“ ნაყოფია ადგილობრივი ცხოვრების, მშობლიური ინსტიტუტია და არა შემოტანილი სოციალ კულტურული ცნება, რომელსაც ქართველები ეცნობოდნენ მხოლოდ სპარსულიდან ნათარგმნ ლიტერატურული მასალებით.

ამის შემდეგ ჩვენ თამამად შეგვიძლია „ვ. ტ.“ მოგვიდლოთ ხელი, როგორც ძლიერ საგულისხმო მასალას.

როდესაც მე „ვ. ტ.“ ქალებზე ვამბობ რამეს, მხედველობაში არ მყავს, არც ერთი განსაზღვრული სახე, არც ერთი განსაზღვრული პირი, პირი—ისტორიული. მე არ ვიტყვი, რომ ნესტანი, ან თინათინი თამარი ან სხვა ვინმეა, მაგრამ შეიძლება თამარი ერთი იყოს და მეორეც, რადგან წარმოუდგენელია რუსთაველს არ ყოლოდა სახეში თამარი, რომელსაც დაპყრობილი ჰქონდა როგორც გრძნობა ისე აზრი მთელი საქართველოსი. რუსთაველმა ჩემის აზრით მხატვრულ ნაწარმოებში მოგვცა ქართველი ქალის ტიპი, იმ ისტორიული ქალის, რომელსაც ვიცნობთ ჩვენ. ნესტან დარეჯანი, თინათინი, რომ სრულებით უცხო იყოს ჩვენთვის, თუ გონება არა, გრძნობა მაინც გვეტყოდა სიმართლეს, რადგან სადაც ზნობად აზრი, თვალი სცდება, იქ გული არ სტყუვდება.

მე აქ არ შევუდგები კვალ და კვალ „ვ. ტ.“ გმირების გარჩევას და მხოლოდ რამდენიმე მხარეს შევხებები.

სიყვარული ძლიერი, წმინდა, რომელიც უწინ ეშმაკის მანქანებათ მიაჩნდათ სულიერ მამათ დღეს აქ წმინდა რამედ არის აღიარებული. სიყვარულისათვის ტარიელი აფართოებს სახელმწიფოს საზღვრებს, შიშის ზარსა სცემს მტერს, მერე ველადაც გაიჭრება, მხეცებთან ერთად სცხოვრობს და ეძებს თავის მზეს და მთვარეს. ნესტანი სთხოვს თავის მიჯნურს „საქმეს საგმიროს“. ამ გზით იგი სამეფოსაც აძლიერებს, თავ-

მოყვარეობასაც იკმაყოფილებს. ტარიელიც ხომ მზად არის ყველაფრისათვის. მისთვის არ არსებობს არავითარი დაბრკოლება, არ არსებობს შიში, ძრწოლა რადგან იგი ერთია და მიჯნურია, მაშასადამე სწორედ ისეთი პირია, რომელიც აკმაყოფილებს მიჯნურობის ყოველ მოთხოვნილებას ე. ი.

„მიჯნურსა თვალად სიტურფე ჰმართებს, მართ ვითა მზეობა, სიბრძნე, სიმდიდრე, სიუხვე, სიუმე და მოცაფეობა, ენა, გონება, დათობა, მძლეთა მებრძოლთა მძლეობა“.

ეს ყველაფერი „ჰმართებს“ და აქვს კიდევ ტარიელს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, რუსთაველი იტყოდა „აქლავი მიჯნურთ ზნეობა“.

მეორედ კი ტარიელი რაინდია—ჭაბუკი და ვითარცა ჭაბუკი, ვალდებულია „საყვარელსა უჩვენოს საქმენი სავმირონა“.

ნესტანი გამბედავია, პირდაპირი, სიყვარულში ნაზი, ნარნარი, წყნარი, შეუბრალებელი და მრისხანე არის როცა ეს საჭიროა და მაშინ კი ტარიელსაც უძნელდება მისი თვალების დანახვა. მკაფიოდ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ნესტანის სახე მაშინ, როცა რუსთაველი ამბობს „ქვე წვა ვით კლდისა ნაზირსა ვეფხი ზირ გამეხებული“. ნესტანი როცა გზავნის ტარიელს საომრად განა იგი დარწმუნებულია, რომ ტარიელი, რომელიც მას უყვარს ცოცხალი დაბრუნდება? არა. მაგრამ ის კმაყოფილი იქმნება, თუ მისი მიჯნური გმირულად დაღვეს სულს, რადგანაც ნესტანი ვერ შეიყვარებს ლაჩარს, მშიშარას. მისი მიჯნური უნდა იყოს „მძლეთა მებრძოლთა მძლე“. თუ მოკვდა რა უყოთ: „სჯობს სიბრძნესა ნძრასსა სიკვდილი სახელთგანი“.

ასეთი ტიპის ქალი ჩვენში ძველად სანთლით საძებარი არ იყო. ასეთი მაგალითები ჩვენ ბევრი ვიცით და ზოგი თუ ლეგენდარულია ეს არაფერს ნიშნავს, რადგან თქმულებას ხომ საფუძვლად რაიმე რეალური მასალა აქვს.

ესეც რომ არ იყოს განა თამარი არ არის საკმარისი ნესტანის შესაქმნელად?

თინათინი რაღას წარმოადგენს? ისიც ნესტანივით განხორციელებული მშვენიერებაა, მაგრამ უფრო ნაზი. თინათინი ჩვენ ვერ წარმოგვიდგენია მრისხანედ, პირგამეხებულად. თინათინი ნაზია, ნარნარი, ჰაეროვანი, უფრო სუსტი. იგი მებრძოლი არაა. მაგრამ მას ხომ მიჯნური ჰყავს და თუ ეს ესეა ყოველივე წესი მიჯნურობისა აღსრულებულ უნდა იქნას. ავთანდილმაც უნდა უჩვენოს სატრფოს საქმენი საგმირონი. ავთანდილიც მზად არის და, რაკი დარწმუნდება თინათინის სიყვარულში, მიდის, შორდება სატრფოს სამის წლით. მას ანუგეშებს თინათინის უკანასკნელი სიტყვები და არაფრად მიაჩნია ამდენი ხნის განშორება, ოღონდ ბოლოს აღსრულდეს სატრფოს სურვილი: „შერე მადი ღამო მსესა შეგეურეა შემიყარე“ და განა ეს უკეთესი ჯილდო არაა ჰაბუკისათვის?!

მაგრამ თინათინს ჩვენ ვხედავთ არა მარტო ტრფობის დროს, არამედ როგორც უზარმაზარ სამეფოს გამგეს, მბრძანებელს. თინათინი „—ჰზეებრ უჭვრეტს უფველთა ცნობითა ზე-მხედველითა“. იგი გრძნობს რა მძიმე მოვალეობა აწევს კისერზე, მაგრამ „დეკვი ღამისა სწოდა, ძუ იყოს თუნდა ხვადია“. განა ვინმე დაიწუნებს მის აზრს, მის ბრძნულ რჩევას? განა თითონ მეფე როსტევენი არ უჯერებს თინათინს? ბრძნული რჩევა მისგან წარმოთქმული, ანიჭებს მოხუცებულს სულის სიმშვიდეს და ამასთან კი თინათინი უჩენს ავთანდილს საგმირო საქმეს. ამ შემთხვევაშიც ისეთივე გარემოებაა, როგორც ნესტან და ტარიელს შორის.

თინათინიც მასასადამე შეიძლება გამოდგეს ქართველი ქალის სურათად და განა ამ შემთხვევაშიც მართალი არ იქნებოდა რუსთაველი, თამარი ჰყოლოდა სახეში? თამარი სამეფოს გამგე, თამარი ბრძენი, თამარი ნაზი, ჰაეროვანი, თამარი საუცხოვო სილამაზის პატრონი?! გამოდის რომ რუსთაველს თამარის პიროვნება: ორად გაუყვია.. დიახ!.. და მეტსაც ვიტყვი ამ შემთხვევაში რუსთაველმა არა მარტო თამარი, ყველა ქართველი ქალი ორად გაჰყო და თუმცა მდგომა-

რეობით ისინი ერთმანეთს გვანან ძლიერ, მაგრამ განირჩევიან ხასიათით. მე რასაკვირველია არ ვამტკიცებ დაბეჯითებით, რომ თამარი ნესტანია ან თინათინი, ან წინაუკმო, მაგრამ რომ თამარის თვისება, პიროვნება არ გადმოეცა რუსთაველს ეს შეუძლებლად მიმაჩნია. ეს შეუწყნარებელი იქნებოდა როგორც ლოდიკის ისე შემოქმედების კანონის მხრით.

„გ. ტ.“ კიდევ არის ორი ქალი, რომელთა უყურადღებოდ დატოვება არ შეიძლება. ერთი არის ასმათი. ასმათი განხორციელება ერთგულების, თავგანწირვის. მისთვის პირადი ბედნიერება, პირადი ცხოვრება არ არსებობს: მისი ბედნიერება ნესტანის და ტარიელის ბედნიებაა, მისი სიხარული ტარიელის და ნესტანის სიხარულია. როცა ნესტანი გაჰქრება, ასმათი გაჰყვება ტარიელს და მასთან ერთად იზიარებს მის მწუხარებას, გაჰვივრებას, ტანჯვას. იგი მზათაა თავი სიკვდილს მისცეს, მაგრამ არ იქნება რომ ან უღალატოს ტარიელს, ან გასცეს მისი საიდუმლო. იგი მზადაა მოკვდეს ავთანდილის ხელით, მაგრამ ტარიელს მაინც აბა როგორ უღალატებს? ასეთი ტიპი იშვიათი არ იყო ჩვენში და დღესაც კი ხშირად შეხვედებით მსგავს ქალებს აფხაზეთში და სამეგრელოში განსაკუთრებით, სადაც ძიძაობა არა საფასურით, არამედ ნებისყოფლობით, კეთილი სურვილით ჯერ კიდევ არ გადავარდნილა. დღესაც კი ოდისში ძიძა გაზდილს ფიცულობს და არა თავის შვილებს ან ქმარს.

ახლა სანამ ფაქტმანზე ვიტყვოდე რამეს, მინდა ყურადღება მივაქციო კიდევ ერთ ჩვეულებას, რომელიც აღნუსხულია „გ. ტ.“-ში.

დღევანდელი შეხედულობით ეს ჩვეულება უზნეობაა, მრუშობაა, რაღაც არანორმალურია. მაშინ კი ეტყობა ეს ჩვეულებრივი ყოფილა, და არავის აზრად არ მოუვიდოდა იგი დაეძრახა, ეგმო.

ჩვენ დღეს ასე ვმსჯელობთ: მე თუ ვინმე მიყვარს, თუ ვისმეს ვეტრფი ე. ი. მიჯნური ვარ, მთელი ჩემი არსება, აზ-

რი, გონება, სურვილი ჩემი სიყვარულის საგნისაკენ უნდა მიისწრაფოდეს. ის ერთი უნდა იყოს ჩემი ღმერთი, ხატი, ანგელოზი, ერთის სიტყვით, ყველაფერი სქესობრივი დაახლოვება სხვასთან, ისეთ ქალთან რომელიც არ მიყვარს, ჩემს აზრშიც კი არ უნდა დაიბადოს. მაგრამ მაშინ აგრე არ ყოფილა. მე არ გამოუღდები აქ იმის განმარტებას თუ რატომ, მაგრამ ცხადია რომ აგრე არ იყო.

როცა ტარიელი უკვე მიჯნური იყო ნესტანის, შუამავლად მათ შორის ასმათი ხდება. და აი სწორედ, ხატაეთს გალაშქრების წინ, როცა უკვე მორჩა და ცხენზე ჯდომა შეიძლო, ერთი ნადირობის შემდეგ ნადიმი გამართა. ტარიელმა თავის ღარბაზში. ნადიმის დროს,

„მოლაკემან შინაურმან ეურსა მითხრა ნაშუბარი:
ქალი ვინმე იკითხავს: „ინახვისცა ამიბბარი“?
ზეწართა მოუბურავს პირი, ბრძენთა საქებარი.
ვარქვი: „საწოლს წაიუვანე, ჩემგან არის ნახმობარი“.

ავდეგ, მისდომნი ნადიმობით აემზადნეს ასაურელად;
უკაცრავად „შადი“—ვუთხარ—ნუ ადგებით, მოვალ ხანსა დაუბ-
მელად“;
გამოვე და საწოლს შევედ, მონა დადგა კარსა მტკელად;
გული მივეც თმობა-ქმნათა აუგისა საკრძაღველად.

კარსა შევედგე, ქალი წინა მომეგება თაყვანი მცა;
მითხრა: „მოსვლა თქვენს წინაშე კურთხეულა ჩამან დირსმცა“.
გამიკვირდა მიჯნურისა თაყვანება ექმნა ვისმცა?
ვთქვი: „არ იცის აშოკობა: თუმც იცოდა, წუნარად ჭისიმცა“.

მითხრა: „დღე ეგე სირცხვილად შედების გულსა აღობა:
გგონია, ჩემგან წინაშე მაგისთვის მომავალობა;
მაგრამ აწ მიდებს იმედსა შენგან ცდისა-და მადლობა;
ამას თუ გდირსვარ, ვერ ვიტყვი, მაკლია დთვისა წყალობა“.

აქედან აშკარად სჩანს თუ ტარიელს რა ეგონა? რისთვის ეგონა მოსული ქალი და რა აზრით შეაღო მან საწოლის კარი.

ავთანდილიც გვაძლევს ერთს ასეთს მაგალითს. ავთანდილი თუმცა გრძნობს, რომ არ უნდა მისდიოს ფატმანის სურვილს, მაგრამ ეშმაკურად იმართლებს თავს იმით, რომ ფატმანმა იქნებ რამე იცის ნესტანის და თუ იცის მიამბობსო.

სთქვა: ყვავი ვაძლსა რას აქნევს, ანუ რა მისი ფერია!
მაგრამ მას ზედა ბუღბუღსა ჯერ ტუბილად არ უმღერია;
უმზგავსო საქმე უფველი მოკლეა, მით ოსკრია,
რა უთქვამს, რა მოუხმანავს რა წიგნი მოუწერია!“

მაგრამ ამისდა მიუხედავად მაინც განაგრძობს:

მერე იტყვის: „შენგან კაცი ჩემი შემწე არავინ ა,
რასათვისცა გამოგჭრიდვარ, მისი ძებნა რადგან მინა;
რათაცა ვით ვზოგებ, მას ვიქმ, გუღმან სხვამცა რა ისმინა!“

ისი დიაცი აქა ზის კაცთა მნახავი მრავალითა,
მოსადგური და მოუვარე მგზავრთა უფველგნით მავლითა
მივეყვი, მიამბობს უველასა, რაზომცა ტუცხლი მწვავს ალთა,
ნუ თუ რა მარგოს მე მისი, გარდახდა ჩემგან ვცნო ვალთა“.

სთქვა: „დიაცსა ვინცა უუვარს, გაეჭვისის და მისცემს ტუქსა,
აუგო და მოუინება ანად შესწონს უოლად კრულსა;
რაცა იცის გაუცხადებს, ხვამიადხა უთხრობს სრულსა,
მიჯობს, მივეყვი, განდასადმე ვცნობ საქმესა დამალულსა.“

კულავ იტყვის: „ვერვინ ვერას იქმს, თუ ეტლი არ მოს-
თმინდების
მით რაცა მინდა არა მაქვს, რაცა მაქვს, არ მომინდების;

ბინდის გვარია სოფელი, ესე თურ აზად ბინდების,
კოკასა შიგან რაცა დგას, იგივე წარმოდინდების“.

ფატმანი განკერძოვებულად დგას ზევით მოყვანილ პი-
რებს შორის. თუ კი რუსთაველს თინათინის და ნესტანის სიმ-
შვენიერის აღწერის დროს, სურდა ჩვენს გულში აღედგრა უზო-
მო პატივისცემა, სიყვარული, თითქმის სათნოება მათდამი,
სულ სხვაგვარ შთაბეჭდილებას ახდენს მსმენელზე ფატმანის
დახასიათება. ფატმანი, ქალაქის შვილია, ვაჭრულ ატმოსფერა-
ში აზრდილი, იქაურ ზნე ჩვეულების მიხედვით მცხოვრები.
ვნებათა დეღვის დაკმაყოფილების სურვილი ლამაზი ვაჟაკის
შეხვედრის დროს, არავითარ დაბრკოლების წინ არ დაახვეი-
ნებს მას. ფატმანი აღვიძებს თქვენში სქესობრივ დაახლოვე-
ბის სურვილს და ეს მაინც და მაინც დიდ ცოდვად არ მიაჩ-
ნია მას.

ავთანდილის მოსვლა მას „შევითვატუვევ არ ეწეინაო“ ამ
ბოზს რუსთაველი და შემდეგ ასე აქვს აწერილი მას:

„ფატმანსათუნ თვალად მარჯვე, არ ემაწვილი, მაგრა მზმუელი
ნაკვთად კარგი, შავგვრემანი, შირმსუქანი, არ შირმეელი.
მუტრიბთა და მომღერალთა მოყვარული, ღვინის-მსმელი;
და ედვა სსსაღუქო, დასაბურავ ჩასაცმელი“.

ფატმანი ქმრიანია, მაგრამ საყვარელი ჰყავს და ამისდა
მიუხედავად ავთანდილთან კიდევ აბამს აშიკობის ქსელს. ასე-
თი ზნის ქალი ყოველ დროს ყოფილა ყოველგან და გასაო-
ცრად, ან შეუძლებლად არ მიმაჩნია, რომ ქართველობაშიც
ყოფილიყოს. თუ შეიძლება ასე ითქვას, უკანონო „სიყვარულ“ს
ჩვენ ზვეითაც გავეცანიით და „ვ. ტ.“ ში კი მხატვრულ ტიპად
არის იგი ჩამოყალიბებული.

ამ რიგად „ვ. ტ.“ ჩვენ ვხედავთ ლიტერატურულ ტიპებს
და ჩვენ ვცდილობდით ამ ტიპებში დაგვენახა როგორმე ქართ-

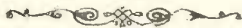
ველი ქალების დახასიათება; თავის თავად ცხადია, რომ ეს ძნელი რამ არის, რადგან რუსთაველი დიდის ოსტატობით იფარავს თავს რათა არ გადასცილდეს იმ საზღვარს და იმ გეგმას, რომელსაც ადგა თავიდანვე.

შეიძლება „ვ. ტ“-ში ქართული ცხოვრება არ იყოს მოქცეული, მაგრამ მაინც დაკვირვების შემდეგ ბევრი რამეს გამოტანა შეიძლება. ჩვენ რომ დღეს „ვ. ტ.“ გვინტერესებდეს, სხვა მხრივაც კიდევ რამდენიმე მაგალითის მოყვანა შეიძლებოდა იმის დასამტკიცებლად, რომ „ვ. ტ“-ში ცოტად თუ ბევრად მოიპოვება ძველი საქართველოს კვალი.

დავასკვნათ:

ჩვენ ვამბობდით რომ „ქალის კულტის“ გაჩენას ძლიერ შეუწყობ ხელი სასულიერო წოდებამ, ჩვენ ვამბობდით აგრეთვე, რომ თვით ქალი დიდ სამსახურს უწევდა ქრისტიანობას, იჩენდა ხასიათის სიმტკიცეს, სათნოებას, თავგანწირვას, სამშობლოს სიყვარულს და ამან კიდევ ხელი შეუწყობ ქართველი ქალის იდეალიზაციას. ჩვენ ვამბობდით, რომ განხილულ წყაროებში ჩვენ ვხედავთ მხოლოდ ისტორიულ ქალებს, რომლის გვირგვინს შეადგენს თამარ მეფე და ბოლოს, რომ „ვ. ტ“-ში რუსთაველმა მოგვცა მხატვრული ტიპები ქართველი ქალებისა-იმ ქალებისა, რომლებსაც იცნობდა იგი თითონ და იცოდა გადმოცემით ან მატრიანეს წყალობით. ამით ვასრულებ ამ მოკლე მიმოხილვას დიდი საკითხისას და თუმცა მე თითონ ვგრძნობ, რომ ბევრი რამ აკლია ამ მოხსენებას, მაგრამ ნათქვამია: „ერთგულის გულით მოძღვნილი მცირედიც შეიწირების“.

შოთა დადიანი.

ყველის მფლობელობის ხასიათი საქართველოში მე-XVIII საუკ.

მეწინავე სადროშო.

I

ჩვენი გამოკვლევის მიზანია ყმების მფლობელობის ხასიათის გამოკვლევა ე. ი. გამოკვლევა იმისა მსხვილი თუ წვრილი მფლობელობა იყო გავრცელებული ჩვენში, ამიტომ არც ბატონყმობის წესწყობილების და არც ბატონ-ყმათა განწყობილების განხილვას ჩვენ არ შევუდგებით. მფლობელობის ხასიათის გამოსარკვევად საჭიროა ვრცელი სტატისტიკური ცნობები მფლობელთა და მათ ყმათა შესახებ. ასეთი ცნობები კი ჯერ-ჯერობით ხელთ გვაქვს, მხოლოდ მეწინავე სადროშოს შესახებ, შედგენილი 1721 წელს მეფე ვახტანგ VI დროს და ყმების მფლობელობის ხასიათის გაგებაც ჩვენ შეგვიძლია, მხოლოდ მეწინავე სადროშოსი, რომელიც, მართალია, არ იქმნება ნამდვილი დამახასიათებელი საქართველოს სხვა კუთხეთა მფლობელობისა, მაგრამ, როგორც ნიმუშს—მაჩვენებელს ქართლის ერთი მეოთხედის მფლობელობისა, მაინც დიდი მნიშვნელობა ექმნება. საქართველოს მფლობელობა, როგორც ყმათა ისე მიწისა იმდენად განსხვავდება სხვა ქვეყნების მფლობელობისაგან და იმდენად თავისებურია, რომ მისი რომელიმე მხარეს შესასწავლად სხვა ქვეყნებთან შედარებითი მეთოდით სარგებლობა შეუძლებელია და თავისებურივე თვალსაზრისით უნდა ვიხელო-

მძღვანელოთ. ეს მით უფრო საჭიროა, რომ ხშირად ქართლის, რომელიმე გეოგრაფიული ერთეულის სხვა და სხვა ნაწილში, სხვა და სხვა ხეობებში, მფლობელობის სხვა და სხვა სურათს ვხედავთ. (დბანის ხეობა და ორივე ბოლნისის ხეობა—წერილი მფლობელობა; ტაშირი, ლოქი, ყარაბულახის ხეობა—მსხვილი მფლობელობა).

აღწერილობა მეწინავე სადროშოსი, რომლითაც მე ვსარგებლობდი გამოცემულია ბ-ნ ე. თაყაიშვილის მიერ 1907 წელს შემდეგი სათაურით: „სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ მე-XVIII საუკ.“ მე არ შევუდგები განხილვას თუ რა დროიდგან და რა მიზნით ხდებოდა საქართველოში ასეთი აღწერა და მოკლედ მოვიყვან პროფ. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევის აზრს („Народныя переписи въ Грузіи“ Записки Восточнаго Отдѣленія Импер. Русск. Археолог. О-бщ. томъ XIV). პროფ. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით ხალხის აღწერა საქართველოში შვიდ წელიწადში ერთხელ ხდებოდა, ერთი და იმავე გეგმით. პირველი აღწერა იხსენიება მეცამეტე საუკუნეში, როდესაც ქართლი აღიწერა მონღოლთა ვეზირის არღუნის ბრძანებით. თუმცა ამაზე აღრე მომხდარ აღწერის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ პრ. ჯავახიშვილის აზრით, ექვს გარეშეა, აღწერილობანი წინედაც ხდებოდენ. მნიშვნელობა აღწერილობისა იყო ორ ნაირი: სამხედრო და ფისკალური, რასაც სხვათა შორის გვიჩვენებს აღწერის წინასიტყვაობა მდივანი გივი თუმანიშვილისა: „აღწერეთ ამა დავთართა შინა, რომელთა ძალ ედვა აბჯართა და ცხენთა ხმარებანი გინა სამეფოთა ხარჯთა და ბეგართა გამოღებანი, ხოლო რომელთა არ ძალ ედვის ყოვლისა რასამესი ქმნა და გამოღება, განუტევეთ წიგნსა ამასა. შინა, რათა არა მწუხარე იქმნეს, მადლობდეს ღმერთსა და აქებდენ და ლოცვიდენ მეფესა ჩვენსა მრავალ ჟამიერ. დღეთა სიგრძეთა მეტყველებითა“

როგორც ვიცით ქართლი აღმინისტრაციულად ოთხ

სადროშოდ იყოფებოდა. ყოველი სადროშოს სათავეში იდგა სარდალი, რომლის მოვალეობაში სხვათა შორის აღწერის მოხდენაც შედიოდა. თვით აღწერა სარდალს მეფის ან დედოფლის მდივნის თანხლებით უნდა ეწარმოებინა. 1721 წელს მეწინავე სადროშოს სარდალი იყო ბატონიშვილი ვახუშტი და აღწერილობაც მომხდარა მისი ხელმძღვანელობით, მდივანი გივი თუმანიშვილის მიერ. სადროშო გეოგრაფიულად საბარათიანოდ და სომხითად იყოფებოდა, გარდასახადის მხრით კი სამეფო და სადედოფლო სახსოვებად. საბარათიანოს მცხოვრებთა სახსოვებად დანაწილებას დავთარში ნათლად ვხედავთ, რაც შეეხება სომხითს აქ რამდენიმე შემთხვევაში არ არის აღნიშნული რომელ სახსოს ეკუთვნის ესა თუ ის მფლობელი. დანარჩენ შემთხვევებში კი ორივე გეოგრაფიული ნაწილის აღწერა მარტივია. ჯერ აღწერილია საბარათიანოს მფლობელები ცალკე სამეფო და ცალკე სადედოფლო სახსოვები და მერმე სომხითი, ამის მიხედვით მფლობელთა და ყმათა რიცხვის გაგება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაში გვხვდება ცოტაოდენი დაბრკოლება მაგალითათ: არ არის ნათლად ნაჩვენები თუ ვის ეკუთვნის ესა თუ ის ყმა (ოთარ ბუჭყიაშვილი-180 გ); არ არის მოხსენებული მფლობელის გვარი (გვ. 259 და სხვა), სხვათა შორის არ არის მოყვანილი გვარი არც ერთი მდივნისა (სულ 8 მდივანია) და არც ერთი ნაზირისა. არ არის აგრედვე ნაჩვენები რიცხვი ორბელიანთა გვარის წევრთა, რომელთა მამული გაუყოფელია, და ყველგან მოყვანილია როგორც გვარის ერთეული. უკანასკნელ ორ შემთხვევაში ე. ი. მდივანთა და ნაზირთა გვარების და ორბელიანთ გვარეულობის რიცხვის გასაგებად იძულებული ვიყავით მაშინდელი დროის სიგელ გუჯარები გადაგვეთვალიერებინა და ცნობები იქედან ამოგვეკრიფა («საქართველოს სიძველენი» ტომი II და III გამოც. ბ-ნ ე. თაყაიშვილისა). მიუხედავად ამისა ორი მდივნისა და ორი ნაზირის გვარი ვერ გავიგეთ, ორბელიანთ გვა-

რის წევრთა რიცხვი კი, რასაკვირველია, შედარებითია და არა ნამდვილი.

აღწერა მფლობელთა და ყმათა უბრალო სიას წარმოადგენს და მიწის მფლობელობის გაგება შეუძლებელია, რადგან მარტო სოფელთა სახელები და ყმათა რიცხვი არაფერს არკვევს.

თითქმის არაფერია მოყვანილი გლეხთა ქონებრივ მდგომარეობაზედ თუ წინასიტყვაობაში ნათქვამს არ ვიქონიებთ სახეში და დავთარში აქა იქ გაფანტული ცნობებით არ ვისარგებლებთ; სამწუხაროდ ეს ცნობები ძალიან მცირეა და დიდ მასალას არ წარმოადგენს. სადროშოს მცხოვრებნი სოციალურად იყოფებოდნენ თავისუფლებად და ყმებად. ორივე ჯგუფის სათავეში იდგა მეფე და ბატონიშვილები. თავისუფლებში პირველი ალაგი ექირა თავადებს და მეორე თავისუფალ აზნაურებს. თავისუფალი გლეხი დავთარში მოხსენებული არ არის. თავადები არიან აზნაურიანი და უაზნაურო. აზნაურები-ყმიანი და უყმო.

ყმები შესდგებოდნენ-ყმა აზნაურებისაგან და გლეხებისაგან. არის მოხსენებული კიდევ ყმების ერთი ჯგუფი-უყმონი. ესენი არიან თავადთა ყმები და ალბად მსახურნი უნდა იყვნენ. აზნაურებს უყმონი არა ჰყავთ. როგორც სჩანს ისინი გლეხებზე ცოტა მაღლა იდგნენ. მოხსენებულია აგრეთვე რამდენიმე ყმიანი გლეხი. გლეხები გაყოფილია ორ ჯგუფად: ვენახიან გლეხებად და ბოგანოებად. ორივე ჯგუფში მოხსენებულია თარხანი გლეხები. რადგანაც უბრალო ყმათა ხელობა ყოველთვის ნაჩვენებია, შეიძლება გაგება იმისა თუ რა ხელობა უფრო ყოფილა გავრცელებული სოფლად.

როგორც ვთსქვი დავთარი ორ მთავარ ნაწილად არის გაყოფილი. ეს ნაწილები საბარათიანო და სომხითი, რამდენიმედ ყმების მფლობელობით ერთმანერთზედ განსხვავდება და ამიტომ ჩვენ, ჯერ ცალკე მათ კუთხოვრივ მფლობელობის ხასიათს გამოვარკვევთ და მერე საერთო, მეწინავე სადროშოს სურათს გამოვიყვანთ.

II

საბარათიანო

პირველი და უფრო დასახლებული ნაწილი სადროშოსი საბარათიანო მდებარეობდა ვერეს ანუ სკვირეთის ხეობაზე, ქციის ხეობაზე, ზურტაკეტის ხეობაზე, ალგეთის ხეობაზე, და თრიალეთზე. დასახლებული იყო სულ 293 სოფელი რომელიც ეკუთვნოდა 207 თავისუფალ მფლობელს, 7 ეკლესიას და 36 ყმა აზნაურს, სულ 250 მფლობელს. საბარათიანოს 207 თავისუფალი მფლობელი ეკუთვნოდა 65 მფლობელთა გვარეულობას. გვარეულობა იყო როგორც მრავალ-რიცხოვანი და მრავალ-ყმიანი ისე მცირე-რიცხოვანი და მცირე-ყმიანი. ხშირად რომელიმე მრავალ-რიცხოვან გვარს ყმა შედარებით მეტი ჰყავს ვიდრე მეორე მცირე-რიცხოვან ყმას, მაგრამ ეს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ არ არის, იმის მაჩვენებელი რომ მრავალ-ყმიანი გვარის ყველა წევრი თანასწორად მრავალ-ყმიანი იქნება. არის გვარეულობანი მეტად დაქვეითებულნი და ასეთ გვარებში უყმო წევრი იშვიათი არ არის. სულ უყმოა 52 წევრი 8 გვარისა. რასაკვირველია ასეთი აზნაური ქონებრივად არა თუ ყმა-მფლობელ აზნაურზე ბევრით მალლა ვერ იდგებოდა, არამედ გლეხებსაც კი ალბათ ბევრით ვერ აღემატებოდა.

მფლობელთა საგვარეულოებში ყველაზე მალლა სდგას მეფის გვარეულობა, რომლის ხელთ შეგროვილია საბარათიანოს ყმათა $\frac{1}{4}$. შემდეგი ალაგი სოლოღაშვილებს უჭირავთ და მესამე ციციშვილებს. უკანასკნელები თუმცა აქაური მკვიდრნი არ არიან, მაინც უფრო მსხვილი მფლობელი გვარია ვიდრე სხვა გვარეულობანი. ბარათაშვილებში მოხსენებულია მხოლოდ ამილდამბარ ბარათაშვილი, რომელსაც მეხუთე ალაგი უჭირავს ყმათა მფლობელობის რიცხვით. დანარჩენ მფლობელ გვართა ყმების რიცხვს ცხრილიდან დავინახავთ.

საბარათიანოს მფლობელთ გვარეულობანი და მათ ყმათა რიცხვი.

გვარეულობანი.	გვარის წევრთა რიცხვ.	სულ რამდენი ყმა ჰყავს გვარს	ამათში რამდენია.		ყმათა საერთო რიცხვში შეტან.		სტატისტიკური ცნობების გვერდი. *)
			კომ.	ბოგ.	ახნ.	უყმო.	
გვარეულობა მეფისა:							4,18,21 12, 50,101,
მეფე, დედოფალი, სვიმონ და ვახუშტი ბატონიშვილები, შაჰნავაზხანი და ბატონის რძალი .	6	715	560	145	3	7	
სოლოლაშვილები	9	251	189	47	12	3	140
ციციშვილები	17	198	159	27	5	7	31
იარალაშვილები	3	112	74	33	2	3	62
თურქისტანიშვილები	7	95	67	28	—	—	79
ბარათაშვილი	1	95	68	20	7	—	52
გერმანოზიშვილები	2	91	72	15	4	—	132
საგინაშვილები	10	84	66	18	—	—	150
სუფრაჯები	2	83	64	13	5	1	112
აბაშიშვილები	3	77	58	13	6	—	116
ქავთარაშვილები	4	75	66	9	—	—	122
ზაალიშვილები	1	75	47	17	5	6	57
იოთამიშვილები	2	62	46	13	3	—	128
თაყაშვილები	4	59	51	8	—	—	75,127
ტფილელი	1	56	44	9	3	—	46
მანგლელი	1	50	46	4	—	—	110
ნამანგლელევიშვილები	2	50	39	8	3	—	119
თუმანიშვილები	5	49	29	20	—	—	43,45
ყორლანიშვილები	7	48	33	15	—	—	17,93,95
ხოსროხანიშვილი	1	45	39	6	—	—	23

*) ბ. ექვთ. თაყაიშვილის მიერ გამოცემული სტატისტიკური ცნობები მე-XVIII საუკ. შესახებ.

სააკაძეები	8	41	29	12	—	—	41
სულემანაშვილი	1	40	27	12	1	—	52
ქირმანის ხანი	1	37	30	6	—	1	25
თარხნიშვილები	4	37	36	—	1	—	38
შერმადინაშვილი	1	36	23	7	2	4	130
ყარაბუღაბიშვილები	2	35	29	6	—	—	72
ზურაბიშვილი	1	35	22	6	3	4	61
თულაშვილები	8	34	27	7	—	—	84,155
ამილახოარი	1	31	18	12	1	—	26
მდივანი გიორგი	1	30	17	12	—	1	69
ზაზუნაშვილები	3	27	23	4	—	—	125-127
გარაზიშვილი	1	27	22	5	—	—	136
მუსხელაშვილები	3	27	19	8	—	—	39
რჩეულაშვილები	4	26	22	4	—	—	19
დოლენჯიშვილები	2	23	20	3	—	—	71
ბეგაშვილები	5	21	17	4	—	—	78
გოჩაშვილი	1	21	12	9	—	—	41
გილაქიშვილები	2	20	16	4	—	—	88
აბულფათიშვილი	1	19	18	1	—	—	137
ნათლის მცემელი	1	19	15	4	—	—	49
შოი მღვიმე	1	19	15	4	—	—	27
წალკელი	1	18	16	2	—	—	48
არეშიშვილები	13	17	10	7	—	—	92
ფარემუზაშვილ	1	14	14	—	—	—	153
აბულაშვილები	5	14	11	3	—	—	156
ლარაძეები	2	14	9	5	—	—	89
კანჭაშვილი	1	12	11	1	—	—	138
ქანანაშვილები	6	12	9	3	—	—	90
რევიშვილები	2	10	9	1	—	—	87
გარაყანიძე	1	10	10	—	—	—	49
როინაშვილები	7	10	3	7	—	—	94

წმ. სამების	1	10	7	3	—	—	152,153,158
გლურჯიძეები	5	9	7	2	—	—	157
მერაბიშვილები	2	9	5	4	—	—	35,139
ჩხეიძე სენია	1	8	8	—	—	—	37
საჩინოშვილი	1	8	7	1	—	—	75
ყელაძე	1	8	6	2	—	—	158
მუხრანის ბატალიონის ლი ხანი	1	6	6	—	—	—	18
უსუფბეგიშვილი	1	6	6	—	—	—	21
გურიელი	1	6	4	2	—	—	126
აფხაზაშვილი	1	6	3	3	—	—	158
ხერხეულიძეები	4	5	5	—	—	—	139
ნაზირი ედიშერ (შალი- კაშვილი)	1	4	4	—	—	—	37
დონდარაშვილი	1	4	2	2	—	—	155
ავლაშვილი	1	3	3	—	—	—	37
ბურდიაშვილი	1	3	2	1	—	—	88
ხოჯაშვილები	2	3	2	1	—	—	88
შანშაშვილი	1	2	2	—	—	—	157
ყარჩხაშვილი	1	2	1	1	—	—	88
შემაზაშვილი	1	2	—	2	—	—	91
ატოცის წმ. გიორგი	1	1	1	—	—	—	122
ზუბიტაშვილი	1	1	1	—	—	—	158
სულ 65 გვ. 7 ეკლ.	214	3212	2458	651	66	37	—

ზემო მოყვანილ ცხრილიდან ვხედავთ რომ გვარეულობათა ყმების რიცხვი ერთიდან—შიდასამდე აღის, მაგრამ იქვე ნაჩვენებია, რომ 95 კომლ ყმიან მფლობელიდან, მფლობელ გვარეულობათა ყმების რიცხვი დიდი ნაბრუნებით იწევს მაღლა და გვარწმუნებს, რომ ოთხი გვარი, რომელთაც ასზე მეტი ყმა ჰყავთ, ჩვეულებრივი მოვლენა არ არის მფლობელ გვარეულობათა შორის და თუ საშუალო გვარე-

ულობის ყმათა მაჩვენებელი რიცხვის გამოანგარიშებას მოვინდომებთ, ეს ოთხი გვარი მათი ყმებით საერთო რიცხვს უნდა გამოვაკლოთ; წინააღმდეგ შემთხვევაში მეტად დიდ რიცხვს მივიღებთ, რომელიც, რა თქმა უნდა, საშუალო მფლობელ გვარეულობის ყმათა რიცხვის მაჩვენებელი არ იქნება. მართლაც, თუ ყმათა საერთო რიცხვს, მფლობელ გვარეულობათა რიცხვზე გავყოფთ, მივიღებთ თითო გვარზე ორთა შუა რიცხვით 45. 45 კომლი ყმა-კი ჰყავს მხოლოდ 18 გვარს და ის საზოგადო მფლობელ გვარეულობათა ყმების რიცხვის საშუალო მაჩვენებელი არ იქნება, არამედ მსხვილ მფლობელ გვარეულობათა ყმების საშუალო რიცხვის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს. დანარჩენ მფლობელებზე-კი, თუ ოთხ გვარეულობას მოვაკლებთ, ორთა შუა რიცხვით 27 მოვა, და საზოგადო მაჩვენებელი საშუალო მფლობელ გვარეულობის ყმათა რიცხვისა 27 კომლი იქნება. ხოლო თვით საბარათიანოს კუთხობრივი მფლობელ გვარეულობათა ორთა შუა რიცხვის გამოსაკრეველად საერთო სიას უნდა მოვაკლოთ ის მფლობელები მათი ყმებითურთ, რომლებიც აქაურ მკვიდრ გვარეულობებად არ ჩაითვლებიან და მაშასადამე აქაურ მფლობელთა დამახასიათებელნი არ არიან. ასეთი მფლობელები შემდეგ 9 გვარეულობას და 3 ეკლესიას ეკუთვნიან: მეფის, ციციშვილების, ტფილელი, ქირმანის ხანი, თარხნიშვილები, შიომღვიმე, ამილახორი, ჩხეიძე, გურიელი, მუხრანის ბატონი, ავალიშვილი, და ატოცის წმ. გიორგი მათი 1116 კომლი ყმით. მაშინ საშუალო რიცხვის მაჩვენებელი საბარათიანოს მკვიდრ გვართათვის ორთა შუა რიცხვით 35 იქნება, და საზოგადოდ საშუალო მფლობელ გვარეულობად ჩაითვლება 30—40 კომლი ყმის პატრონი გვარეულობანი. ასეთი 8 გვარი არის, სულ ჰყავთ 275 კომლი ყმა. 40—80 კომლი ყმა ჰყავთ მაშასადამე შეძლებულია, 13 გვარს—სულ ჰყავთ 717 კომლი ყმა; 80—715 კომლი ყმა ჰყავთ, მაშასადამე მსხვილი მფლობელია 9 გვარი, სულ ჰყავთ 1724 კომლი ყმა, 20—30 კომლი ყმა ჰყავთ, მაშასადამე წვრილი მფლობელია

8 გვარი, სულ ჰყავთ 192 კომლი ყმა; 1—20 კომლი ყმა ჰყავთ მაშასადამე დაქვეითებულია 34 გვარი, სულ ჰყავთ 304 კომლი ყმა. ერთის სიტყვით შეძლებულ და მდიდარ მფლობელ 22 გვარს ჰყავს საერთო ყმათა რიცხვის ორი მესამედი და ხუთჯერ მეტი ვიდრე წვირილ და დაქვეითებულ 42 გვარს ე. ი. პირველებზე თითქმის ორჯერ მეტ მფლობელებს.

როგორც უკვე ნათქვამი იყო, გვარები წვერთა სიმრავლით განსხვავდებიან, და ყოველ გვარეულობაში სხვა და სხვა წვერი სხვა და სხვა რიცხვის ყმათა მფლობელია. ამიტომ, როცა კერძო მფლობელობას გადავთვალთ იქ სრულიად სხვა სურათს დავინახავთ, რომელიც ნაკლებ ჩამოგავს გვართა მფლობელობის სურათს.

საბარათიანოს მფლობელების ყმათა რიცხვი.

მფლობელები.	სულ.	ამათში.		ყმათა საერთო რიცხვი შეტანილია.		ვეგერდი.
		კომლი.	ბოგანო.			
				ახნ.	უყმო.	
დედოფალი	261	212	49	—	—	100
მეფე	202	153	43	—	6	4
შაჰნაჯაზხანი	132	99	32	1	—	12
ბარათაშვილი ამილღა- მბარი	95	68	20	7	—	52
სოლოლაშვილი იესე	95	68	20	7	—	140
ზაალიშვილი პატარა ზურაბი	75	47	17	5	6	57
სოლოლაშვილი ქაიხოს- რო	74	54	14	4	2	143
იოთამიშვილი გივი და ორბელი	62	46	13	3	—	128
იარალაშვილი როსემ	61	44	13	2	2	62
გერმანოზიშვილი დათუნა ტფილელი	60	46	11	3	—	132
ბატონიშვილი ვახუშტი მანგლელი	56	44	9	3	—	46
ბატონიშვილი ვახუშტი მანგლელი	52	41	8	2	1	21
მანგლელი	50	46	4	—	—	110
ნამანგლელევიშვილი როსტომ და გუმუნა	50	39	8	3	—	119
ზოსროხანიშვილი	45	39	6	—	—	23
აბაშიშვილი საამი და ედიშერ	45	33	10	2	—	17
სუფრაჯი ავთანდილ	45	35	5	4	1	114
ციციშვილი ზაალ ბაა- დურიშვილი	44	38	4	2	—	31
ბატონიშვილი სვიმონი	40	34	6	—	—	18
სულეიმანიშვილი ომანი	40	27	12	1	—	51

სუფრაჯი ნოდარი . . .	38	29	8	1	—	112
ქირმანის ხანი . . .	37	30	6	—	1	25
შერმადინაშვილი ბეჟანი	36	23	7	2	4	130
ზურაბიშვილი ბეჟანი .	35	22	6	3	4	60
ქავთარაშვილი მანუჩარი	32	27	5	—	—	121
აბაშიშვილი დავით . .	32	25	3	4	—	116
მდივანი ოთარ თუმანი- შვილი	32	22	10	—	—	44
გერმანოზიშვილი ოთარც ამილახორი	31	26	4	1	—	135
მდივანი გიორგი	31	18	12	1	—	26
ბატონის რძალი	30	17	12	—	1	29
ციციშვილი უთრუთი . .	28	20	3	1	4	17
ვარაზიშვილი ლუარსაბ	27	22	5	—	—	136
ციციშვილი ზაზა ნოდა- რიშვილი	27	24	3	—	—	28
თაყაშვილი ქაიხოსრო	26	20	6	—	—	127
იარალაშვილი თაიმურაზ	26	17	8	—	1	67
იარალაშვილი ვახტანგ	25	13	12	—	—	67
საკაძე დემეტრე	23	18	5	—	—	41
ყარაბუდახიშვილი გი- ორგი	22	18	4	—	—	74
ციციშვილი ედიშერ სახლთუხუცესი	22	17	5	—	—	29
გოჩაშვილი	21	12	9	—	—	41
თარხნიშვილი ზურაბი და მამუკა	20	19	—	1	—	38
სოლოლაშვილი ზურაბი	20	17	3	—	—	146
თურქისტანიშვილი ზაზა	20	13	7	—	—	80
ქავთარაშვილი სულხან	19	18	1	—	—	123
აბულფათიშვილი	19	18	1	—	—	138
სოლოლაშვილი ასლამაზი	19	13	4	1	1	147
საგინაშვილი ჰაპუა . .	19	16	3	—	—	150

ნათლის მცემელი	19	15	4	—	—	49
შიო მღვიმე	19	15	4	—	—	27
თურქისტანიშვილი თურქისტანი	19	13	6	—	—	79
წალკელი	18	16	2	—	—	48
ყორღანიშვილი თაყა	18	13	5	—	—	93
თაყაშვილი გიორგი	17	15	2	—	—	76
ზაზუნაშვილი ბეჟანი	17	13	4	—	—	125
თურქისტანიშვილი ღონენა	17	10	7	—	—	82
დოლენჯიშვილი ზაალი	17	13	4	—	—	71
თურქისტანიშვილი გოდერძი	15	13	2	—	—	84
გილაქიშვილი ბეჟანი	15	11	4	—	—	88
ციციშვილი ზაზა პაპუნასშვილი	14	12	2	—	—	30
ციციშვილი ზაზა სარდალისშვილი	14	11	—	1	2	36
საგინაშვილი ღურმიშზანი	14	11	3	—	—	151
ფარემუზაშვილი	14	14	—	—	—	153
სლოლაშვილი გიორგი	13	12	1	—	—	147
თარხნიშვილი ლუარსაბი	13	13	—	—	—	38
ქავთარაშვილი იოანათამი	13	11	2	—	—	124
ყარაბუღაძეშვილი თამაზი	13	11	2	—	—	74
მუსხელაშვილი ავთანდილი	13	10	3	—	—	39
კანჭაშვილი თომა	12	11	1	—	—	138
ციციშვილი ზაზა შიგამდგეი	12	10	2	—	—	33
ციციშვილი ქაიხოსრო სარდალიშვილი	11	11	—	—	—	34
ქავთარაშვილი გიორგი	11	10	1	—	—	124

საგინაშვილი ზურაბის შვილი	11	9	2	—	—	153
სოლოლაშვილი შიოში	11	10	1	—	—	149
თაყაშვილი დემეტრე	10	10	—	—	—	127
გარაყანიძე ბერი	10	10	—	—	—	49
რჩეულაშვილი ბეჟანი	10	9	1	—	—	19
სოლოლაშვილი ავთან- დილი	10	9	1	—	—	148
წმ. სამება	10	7	3	—	—	58,92,152,153
ციციშვილი პაპუნა სარ- დალიშვილი	10	6	2	1	1	36
თურქისტანიშვილი ქაი- ხოსრო	10	7	3	—	—	81
საგინაშვილი ბეჟანი	10	6	4	—	—	151
აბულაშვილი ბარათა და გიორგი	9	7	2	—	—	156
ლარაძე ზურაბი	9	6	3	—	—	89
მუსხელაშვილი იესე	9	6	3	—	—	40
ჩხეიძე სეხნია	8	8	—	—	—	37
საჩინოშვილი ფარსადან	8	7	1	—	—	75
ყორღანიშვილნი ფარსა- დან, ედიშერ და ქაიხო- სრო	8	5	3	—	—	95
ყელგძელიძე	8	6	2	—	—	158
მდივანი გივი თუმანი- შვილი	8	3	5	—	—	43
რევიშვილი სვიმონი	7	7	—	—	—	87
თურქისტანიშვილი სეხ- ნია	7	6	1	—	—	83
საგინაშვილი ინდოშვილი	7	6	1	—	—	155
საგინაშვილი პაატა	7	5	2	—	—	150
საგინაშვილი ქაიხოსრო	7	5	2	—	—	154
თურქისტანიშვილი ფრა- ნგისტანი	7	5	2	—	—	83

თულაშვილი იესე	7	5	2	—	—	85
თულაშვილი ლუარსაბი	7	5	2	—	—	86
რჩეულაშვილი გიორგი	7	5	2	—	—	20
მუხრ. ბატ. ალიყული- ხანი	6	6	—	—	—	18
თაყაშვილი ვახტანგი	6	6	—	—	—	75
დოლენჯიშვილი იოთამ	6	6	—	—	—	72
უსუფბეგიშვილი ქაიხო- სრო	6	6	—	—	—	77
რჩეულაშვილი გივი	6	6	—	—	—	20
თულაშვილი ასლანი	6	5	1	—	—	84
გურიელი	6	4	2	—	—	126
ყორღანიშვილი შიომი	6	4	2	—	—	17
ბეგაშვილი ბარათა	6	4	2	—	—	77
აფხაზიშვილი	6	3	3	—	—	158
ზაზუნაშვილი ზაალი	5	5	—	—	—	126
ზაზუნაშვილი გიორგი	5	5	—	—	—	126
სოლოლაშვილი ყაფარი	5	5	—	—	—	149
გილაქიშვილი ნიკო- ლოზი	5	5	—	—	—	89
ბეგაშვილი როსები	5	4	1	—	—	77
ბეგაშვილი ლომკაცი	5	4	1	—	—	78
თულაშვილი გიუნა	5	4	1	—	—	85
ლარაძე პაატა	5	3	2	—	—	90
მერაბიშვილი მანუჩარ	5	3	2	—	—	35
მუსხელიშვილი დემეტრე	5	3	2	—	—	40
ციციშვილი ყაია და ლუარსაბ	5	3	2	—	—	35
სოლოლაშვილი იოთამ	4	1	3	—	—	156
მდივანი ბირთველი თუ- მანიშვილი	4	1	3	—	—	44
ყორღანიშვილი ტარიელა	4	2	2	—	—	94

ყორღანაშვილი ქაიხოსრო	4	2	2	—	—	94
საკაძე იორამ	4	3	1	—	—	48
ნაზირი ედიშერ შალიკა- შვილი	4	4	—	—	—	37
საგინაშვილი როსტომ	4	3	1	—	—	152
როინაშვილი	4	3	1	—	—	94
თარხნიშვილი ზაალი .	4	4	—	—	—	38
თულაშვილი ნავროზი .	4	4	—	—	—	86
საკაძე ზაზა	4	2	2	—	—	43
მდივანი მანუჩარი თუმა- ნიშვილი	4	2	2	—	—	44
თულაშვილი ზაზა . . .	4	2	2	—	—	87
არეშიშვილი დუშია . .	4	2	2	—	—	91
დონდარაშვილი ზურაბი	4	2	2	—	—	155
ციციშვილი ვარამი . .	3	1	2	—	—	34
ციციშვილი ლიპარი . .	3	1	2	—	—	35
ქანანაშვილი სუმბატი .	3	1	2	—	—	90
ავალიშვილი როსტომ .	3	3	—	—	—	37
საგინაშვილი იოსაფარ	3	3	—	—	—	154
ბეგაშვილი ოტია	3	3	—	—	—	78
საკაძე ბახუტა	3	2	1	—	—	43
რჩეულაშვილი პაატა . .	3	2	1	—	—	20
საგინაშვილი დათუნა . .	3	2	1	—	—	153
აბულაშვილი გივი . . .	3	2	1	—	—	156
ბურღიაშვილი	3	2	1	—	—	88
რევიშვილი გიორგი . . .	3	2	1	—	—	87
ციციშვილი ადამა	2	2	—	—	—	36
წინამძღვარი	2	2	—	—	—	5
ყორღანიშვილი ზაალი . .	2	2	—	—	—	94
ბეგაშვილა მჟაუნა	2	2	—	—	—	78
ქანანაშვილი ალათანგი .	2	2	—	—	—	90
ქანანაშვილი ფარემუზა .	2	2	—	—	—	90

ევანგელაშვილი	2	2	—	—	—	96
თულაშვილი სვიმონი- შვილი	2	2	—	—	—	155
გლურჯიძე შიოში	2	2	—	—	—	157
ხერხეულიძე ალათანგი	2	2	—	—	—	139
შანშაშვილი	2	2	—	—	—	157
გლურჯიძე ნიკოლოზ	2	1	1	—	—	157
გლურჯიძე იონათამ	2	1	1	—	—	157
სააკაძე ზურაბ	2	1	1	—	—	42
სააკაძე მერაბ	2	1	1	—	—	42
სააკაძე ვახუშტი	2	1	1	—	—	43
ყორღანიშვილი პაპა	2	1	1	—	—	94
ხოჯაშვილი ავთანდილ	2	1	1	—	—	88
ყარჩინაშვილი პატარა კაცი	2	1	1	—	—	89
არეშიშვილი აბაზა	2	1	1	—	—	92
თავდიდაშვილი	2	1	1	—	—	21
როინაშვილი თამაზა	1	1	—	—	—	25
ციციშვილი რევაზ	1	1	—	—	—	39
ციციშვილი იესე	1	1	—	—	—	35
ციციშვილი ვახტანგ	1	1	—	—	—	35
სააკაძე ალიყულიშვილი	1	1	—	—	—	43
როინაშვილი კვესია	1	1	—	—	—	95
ატოცის წმ. გიორგის	1	1	—	—	—	109
გლურჯიძე {	ბუზია	1	1	—	—	157
	პაატა	1	1	—	—	157
	ზაალა	1	1	—	—	158
ზუბიტაშვილი შერმაზან	1	1	—	—	—	155
თულაშვილი ტარიელა	1	1	—	—	—	139
ხერხეულიძე რევაზ	1	1	—	—	—	139
„ „ იესე	1	1	—	—	—	

აბულაშვილი რევაზ .	1	1	—	—	—	156
„ „ ღვთისია .	1	1	—	—	—	156
ქანანაშვილი ფარსადან	1	1	—	—	—	90
„ „ ზურაბ .	1	1	—	—	—	90
„ „ როინა .	1	1	—	—	—	90
ყორღანიშვილი გოდერ- ძი	1	1	—	—	—	94
ყორღანიშვილი ფრიდონ	1	1	—	—	—	94
ხაჯაშვილი სულხან .	1	1	—	—	—	88
ქანანაშვილი ფარემუზა	1	1	—	—	—	90
არეშიშვილი გიორგი .	1	1	—	—	—	91
„ „ მანუჩარ .	1	1	—	—	—	91
„ „ სალმეხანა	1	1	—	—	—	91
არეშიშვილი	ჩალაბა .	1	1	—	—	92
	უთრუთა	1	1	—	—	92
	სარქისა	1	1	—	—	92
	სეხუა .	1	1	—	—	92
	ღუშია .	1	—	1	—	90
	ბიძინა .	1	—	1	—	90
შამბია .	1	—	1	—	90	
ბეჟუა .	1	—	1	—	90	
მდივანი ქიშვარი თუმა- ნიშვილი	1	—	1	—	—	44
როინაშვილი ედიშერ .	1	—	1	—	—	95
„ „ ფარსადან .	1	—	1	—	—	95
„ „ ფარემუზა .	1	—	1	—	—	95
„ „ თამაზა .	1	—	1	—	—	95
შემეზაშვილი ზაალა .	1	—	1	—	—	91
„ „ ხოსიტა .	1	—	1	—	—	91
სულ 214 მფლ.	3212	2458	651	66	37	—

სრულიად უყმა: ხოსონაშვილი 1: თულაშვილი 1

გლურჯიძე	2
შალიკაშვილი	3
შემაზაშვილი	4
ქანანაშვილი	7
როინაშვილი	14
არეშიშვილი	20

სულ 52

როგორც ვხედავთ სურათი სრულიად გამოიცივალა: ბევრი გვარეულობა რომელიც მსხვილ მფლობელ ერთეულს წარმოადგენდა, წვერთა სიმრავლის გამო წვრილ მფლობელთა შორის ითქვიფება. დანარჩენებში კი, მართალია, რომელიმე გვარის რამდენიმე წევრი მაღლა სდგას, მაგრამ ბევრი ძალიან დაქვეითდება და ხშირათ ერთი და იმავე გვარეულობის წევრები წარმოგვიდგენენ როგორც მსხვილს ისე წვრილს და დაქვეითებულს მფლობელებს. ისეთი მრავალ ყმიანი გვარეულობანიც კი, როგორც იყო სოლოლაშვილთა და ციციშვილთა, ფერს სრულიად იცვლიან. სსმაგვირად გვარეულობანი, რომლებიც მცირე წევრებისანი იყვნენ წინ იწვევენ და უფრო კარგ მდგომარეობაში გვეჩვენებან, მფლობელთა სათავეში ყმათა სიმრავლით სდგანან დედოფალი, მეფე და შაჰნავაზხანი. სოლოლაშვილები, მართალია, პირველობას არავის უთმობენ, რადგან იესე სოლოლაშვილს ჰყავს სწორედ იმდენივე ყმა და აზნაური, რამდენიც საბარათიანოს უმდიდრეს მფლობელს ამილდამბარ ბარათაშვილს, მაგრამ ერთი წევრი მხოლოდ 4 კომლი ყმის პატრონი რჩება და ერთიც 5 კომლის უფრო თვალსაჩინოდ იცვლიან ალაგს ციციშვილები, რომელთა უმდიდრესი წევრი ციციშვილი ზაალ ბაადურიშვილი მეთვრამეტე ალაგს იჭერს. 2 წევრი რჩება 3 კომლი ყმის პატრონად, 1—ორი კომლის

და 3-თითო კომლის მფლობელად. ამიტომ გასაკვირველიც არაფერია, რომ თითო მფლობელზე ერთა შუა რიცხვით მხოლოდ 15 კომლი მოვა და ანა მკვიდრი მფლობელებიც რომ გამოვკვლით ეს რიცხვი ბევრად არ შეიცვლება, რადგან მაშინ ერთა შუა რიცხვად მფლობელზე 13 კომლი, უმა მოვა. ისე რომ საშუალო მფლობელებად 10—20 კომლი უმის პატრონი მფლობელი ჩაითვლება. 20—30 კომლი უმის პატრონი შეძლებული ბქნება: 30—50—მდიდარი და 50 კომლი უმაზე მეტის მფლობელი მსხვილ მფლობელად ჩაითვლება:

50—261 კომ.	უმა ჰყავს—16 მფლობ.	სულ—1325 კომ.	უმით;
30—50	” ” ” —17	” ” —593	” ”
20—30	” ” ” —15	” ” —335	” ”
10—20	” ” ” —38	” ” —536	” ”
5—10	” ” ” —37	” ” —245	” ”
1—5	” ” ” —89	” ” —178	” ”

შეძლებულ, მდიდარ და მსხვილ 48 მფლობელს ჰყავს 2253 კომლი უმა ე. ი, საერთო უმათა რიცხვის ორი მესამედი. წვრილ და დაქვეითებულ 126 მფლობელს ე. ი. მფლობელთა ნახევარზე მეტს და მდიდრებსე სამჯერ მეტს მფლობელთ უავთ სულ 423 კომლი უმა ე.ი. ხუთჯერ ნაკლები ვიდრე პირველთ არ უნდა დაუვიწყოთ, რომ უკანასკნელებში შეძლებულ და მდიდარ მფლობელებზე ორჯერ მეტი 89 მფლობელი იმდენად დაქვეითებულია, რომ 1—5 კომლი უმა ჰყავს მარტო. ამ დაქვეითებულებში ურგვია დიდი გვარის წევრიც. თუ წვრილ და დაქვეითებულ მფლობელებს მივუმატებთ 38 ყმიან ყმა აზნაურებს, მაშინ წვრილ მფლობელთა რიცხვი 164 იქნება. ამასთან უნდა მოვიხსენიოთ, რომ 52 თავისუფალი და 28 ყმა აზნაური სრულიად უყმოა. აქედან ცხადია რომ არა თუ წვრილი მფლობელები, არამედ სრულიად დაქვეითებული უყმო მფლობელ გვარეულობათა წევრებიც კი სპარბობენ მსხვილ, მდიდარ და შეძ-

ლებულ მფლობელებს და მხოლოდ 38 მფლობელი საერთო რიცხვის დაახლოებით ერთი მეექვსედი საშუალო მფლობელად ჩაითვლება და ისიც მათი ყმა 20 კომლს არ აღემატება. ცხრილიდანვე ჩვენ ვხედავთ რომ 1721 წელს საბაქათიანოში 66 ყმა აზნაური ყოფილა; ამათში 38 ყმიანი და 28 უყმო. ყმიან აზნაურთა ყმა უმეტეს შემთხვევაში ერთ კომლს ან ერთ ბოჯანოს არ აღემატება. ყმა აზნაურები დანაწილებულია 15 მფლობელად — გვარეულობის სეკში. მათ რიცხვში არ არის მოხსენებული ბატონიშვილი ვახუშტი და შაჰნავაზ ხანი. რადგანაც დავთარში მოხსენებული არ არის, რომელი გვარი ეკუთვნის თავადთა გვარეულობას და რომელი აზნაურებს, ამიტომ ჩვენ თავადთა გვარეულობის ცნობა შეგვიძლია ყმა აზნაურების მიხედვით. მაშასადამე საბაქათიანოში თავადთა გვარეულობა ყოფილა 15, მაგრამ დავთარში მოხსენებულია უაზნაუროთ ისეთი მფლობელებიც, რომლებიც შეუძლებელია უბრალო აზნაურთა გვარს მივაკუთვნოთ და ისინი თუმცა უაზნაუროდ არიან მოყვანილი, მაგრამ აქაური მკვიდრნი არ არიან და ეს იმის მაჩვენებელი არ არის, რომ თავის მამულში ყმა აზნაურები არ ეყოლებოდა. ასეთ პირველ ხარისხოვან მფლობელებად უნდა ჩაითვალოს: მუხრანის ბატონი, ქირმანის ხანი და ავალიშვილი ისე რომ თავადთა გვარეულობა იქნება 18. განსაკუთრებულ აღაგს იქერს შაჰნავაზ ხანი, რომელსაც გარდა ყმა აზნაურისა დარბაისელი თავადიც ჰყავს. მაგრამ ეს შემთხვევა ერთად ერთია რადგანაც დანარჩენ ბატონიშვილებს და საზოგადოდ მეფის გვარეულობას გარდა მეფე დედოფლისა თავადიშვილი დარბაისლებად არა ჰყავთ. 15 თავადთა გვარეულობას ჰყავს 66 აზნაური რძმლებიც თითო გვარში შემდეგი რიცხვისა:

	სულ	ყმაანი	უცმო
სოლოლაშვილებს	12	7	5
ბარათაშვილს	7	6	1
აბაშიშვილებს	6	2	4
ზაალიშვილს	5	5	—
ციციშვილებს	5	4	1
სუფრაჯებს	5	2	3
გერმანოზიშვილებს	4	2	2
ნამანგლეღვიშვილებს	3	2	1
ზურაბიშვილს	3	1	2
იოთამიშვილებს	3	—	3
ტფილელს	3	—	3
შერმადინაშვილს	2	2	—
იარალაშვილს	2	1	1
ბატონიშვილს ვახუშტის	2	—	2
შაჰნავაზ ხანს	1	1	—
ამილახორის	1	1	—
სულეიმანიშვილის	1	1	—
თარხანიშვილების	1	1	—
სულ	66	48	28

ამ უკანასკნელს გარდა ყმა აზნაურისა ჰყავს დარბაისელი თავადი უთრუთი ციციშვილი:

თვით ყმა აზნაურთა ქონებრივ მდგომარეობას შემდეგი ცხრილიდგან დავინახავთ.

საბარათიანოს ყმა აზნაურები და მათ ყმათა რიცხვი.

	კომ- ლი.	ბოგა- ნო.	გვერდი.
გეთასანაშვილი	2	1	39
იახათუნიშვილ იესე	2	—	117
ლომი	2	—	121
ხარშილაძე ბეჟან	2	—	146
ოქროპირაშვილი თამაზა	1	1	136
რევიშვილები ბეჟან და ზაალა	1	1	120
რამაზა	1	1	112
რომანოზა	1	1	134
არეშიშვილი ფარემუზა	1	1	55
ვერსელაშვილი	1	3	63
დავითაშვილი ბეჟუა	1	—	148
ზავრადა	1	—	145
თუშმალაშვილი ფარე- მუზა	1	—	131
იახთუნიშვილი იესე	1	—	115
რევიშვილი სენია	1	—	119
ტურიაშვილი ბეჟან	1	—	141
ქრისტესიაშვილი ბეჟან	1	—	140
ბერდია და ხინჩლა	1	—	53
გიორგი	1	—	52
იესე	1	—	53
ფრიდონა	1	—	36
ფრიდონა სახლთუხუცესი	1	—	60
ქრისტესიაშვილი გივი	—	1	144
ალა	—	1	27
ზაზა	—	1	53
თანაზა	—	1	37
ბერძენიშვილი ოთარ	1	—	53

ოსიაშვილი ბერი	—	1	60
სესიტაშვილი პაატა	—	1	22
ფრიდონაშვილი შავერდა	—	1	17
რჩეულიშვილი	—	1	52
ყიფიანი ხოსია	—	1	54
ყულიაშვილი სვიმონა	—	1	57
ყულიაშვილი თამაზა	—	1	57
ჩერქეზიშვილი ფარემუზა	—	1	59
აბაზა	—	1	59
სულ 38 აზნ.	27	22	

(ყორღანიშვილი შიოში აზნაური შაჰნავაზხანისა ზემო მოყვანილ ცხრილში არ შედის).

ცხადია ზემო მოყვანილი აზნაურები ქონებრივად დაბლა სდგანან და მათ ყმათა რიცხვი, გარდა ერთი შემთხვევისა, ორ ყმას არ აღემატება. უყმო ყმა-აზნაურებში კი მოხსენებულია აზნაური ბოგანო (გვ. 48). და, რა თქმა უნდა, ვერც დანარჩენები იქმნებიან უბრალო გლეხებზე შეძლებულები. რაც, სხვათმორის მტკიცდება იქედანაც, რომ თანამედროვე საბუთებში ასეთი აზნაურები გლეხებსავეთ კომლებად არიან მოხსენებულნი. ერთ შემთხვევაში მოხსენებულა მღვდელი აზნაური (გვ. 140), დანარჩენ მღვდლებად სულ გლეხობა არის მოხსენებულად. ამით შეიძლება საბარათიანოს ყმების მფლობელობის სურათი დავათავოთ და სომხითზე გადავიდეთ.

III.

ს. ო. მ. ხ. ი. თ. ი.

მეწინავე სადროშოს მეორე ნაწილი—სომხითი შეიცავს 224 დასახლებულს და 28 აურიდს სოფელს, რომლებიც მდებარეობენ დბანის ხეობაზე, უარახუჯახის ხეობაზე ქვემო და შუა ბაღნისას ხეობაზე, ჯაქზე და ტაშირზე. სომხითში თავიდანვე ვხვდებით ერთ თვალსაჩინო მოვლენას: მეტად ხშირია აურიდი, ამოვარდნილი და ამოწვევტილი სოფლები და საკომლავები. ყოველ სოფელში ყოველ მფლობელის ყმებში იხსენიება რამოდენიმე აურილ-ამოვარდნილ-ამოწვევტილი. იხსენიება. არა ერთეული კომლობით, არამედ აურილად და ნაოხარად არის მოხსენებულნი 14 სოფელი ტაშირისა, 5 ლოქისა, 5 დბანის ხევისა, 3 დაბალისა და 1 ყარაბულახის ხევისა, სულ 28 სოფელი რომელშიც 17 ნაოხარია. დანარჩენ 224 სოფლებში აურილთა რიცხვი აღის 392 კომლამდე. ეტყობა დიდი გაჭირება ადგა სომხითს თუ მსახლობარნი მთელი სოფლობით იყრებოდნენ. რასაკვირველია, იქ საცა არსებობისათვის ბრძოლა უფრო გამწვავებულია, სუსტი ვერ გასძლებს, ან გაშორდება—ან დაიღუპება და იმ ალაგებშიც, რომლებიც მუდმივ მტრის შემოსევის ასპარეზად იყო გადაქცეული, ჩვეულებრივი წვრილი მფლობელი ვერ გასძლებდა და მხოლოდ მსხვილი მემამულე, მრავალი ყმის პატრონი სხვა და სხვა ზომების მიღებით თავს არავის არ დააჩაგვრინებდა. მართლაც იმ ხეობებში, რომელთა სოფლები აურიდად არის მოხსენებული ჩვენ ვხვდებით 6 მფლობელს, რომელთა ხელში შეერთებულია მთელი სომხითის ნახევარი მცხოვრებნი და ნახევარზე მეტი სოფლები: 145 სოფელი და 1386 კომლი ემა. ეს მფლობელებია ორბელიანთა გვარეულობის ერთეული 975 ყმით, მეფე, ორი ეკლესია, ბუჭყია-

შვილი და მუშის მუსტოფი*). ორბელიანთა მფლობელობა სომხითში წარმოადგენს მეტად საინტერესო სურათს. გვარს, შემდგარი 24 წევრისაგან დასხლებით, იყო პატარნი 975 კომლისა და თავსაც, რასაკვირველია, ძლიერად სთვლიდა. მათი აზნაურებიც, რომელთა რიცხვი საკმაოდ დიდი, უფრო კარგ მდგომარეობაში არიან ვიდრე საბარათიანოს აზნაურები. საზოგადოდ უნდა ვსთქვათ რომ სომხითის აზნაურები ბევრათ უკეთეს მდგომარეობაში არიან. მფლობელთა შორის ჩვენ ვხვდებით საბარათიანოს და სხვა კუთხის გვარეულობებს და აქაურ მკვიდრად უნდა ჩაითვალოს მხოლოდ 35 გვარეულობა; შეერთებულ გვარეულობათა რიცხვი უდრის 49, რომლებიც შესდგებიან 139 წევრისაგან.

მფლობელი ეკლესია სომხითში ოთხია. ყმა მფლობელი კი 122. უკანასკნელებში $\frac{2}{3}$ ე. ი. 82 საორბელოს მფლობელთ ეკუთვნის. თვალსაჩინო და არა ჩვეულებრივ მფლობელ გვარეულებებად უნდა ჩაითვალოს ორბელიანები, მეფე და ფიჭარეთის წინამძღვარი. დანარჩენებში სამოცზე მეტი ყმა სახელდობრ 89 ჰყავს მხოლოდ ბუჭყიაშვილს. სხვა მფლობელთა ყმების რიცხვს ცხრილით გავითვალისწინებთ.

*) მუსტოფი—ხელობა და არა გვარი. შესაძლებელია ეს მუშის მუსტოფიც ორბელიანი იყოს მაგრამ ამისი ცნობა არა გვაქვს.

სომხეთის მფლობელთა გვარეულობანი და მათ ყმათა რიცხვი:

გვარეულობანი.	გვარის წევრთა რიცხვი.	სულ რამდენი ყმა ჰყავს გვარს	ამათში რამდენია		ყმათა საერთო რიცხვი შეტანილია		სტატისტიკური ცნობების გვერდი.
			კლ.	ბოგ	აზნ.	უყმო.	
ორბელიანები	1)24	975	755	135	85	—	159—232
მეთის გვარეულობა	5	470	342	75	35	15	233,241,247 251,253,288
ფიტარეთის წინამძღვარი	1	110	82	10	18	—	
ბუჭყიაშვილი ოთარი	1	89	72	8	9	—	180
ამილახორი	1	60	52	1	2	5	258
შანშიაშვილები	7	58	30	28	—	—	269
ალიყულიხანი	1	52	38	5	4	5	249
ზავრაშვილები	7	44	21	23	—	—	273
მუშის მუსტაფი	1	43	38	5	—	—	294
იეგულაშვილები	5	42	39	3	—	—	284
თუმშალაშვილები	2	40	32	8	—	—	277
გურჯი რევაზიშვილები	2	35	25	10	—	—	264
ბოლნელი	1	34	31	3	—	—	256
კარის წინამძღვარი	1	33	30	3	—	—	266
თუმანიშვილები	7	31	21	10	—	—	236,237 260,261
ალიხანაშვილები	2	29	21	8	—	—	
მელიქიშვილები	2	28	21	—	5	2	262
ბარათაშვილი	1	23	21	2	—	—	257
ღბანელი	1	21	15	5	1	—	186,192,220
ველაშვილები	5	18	15	3	—	—	280
ნაზირი დავითა	1	17	8	9	—	—	268

1) ორბელიანთ რაოდენობა ნაჩვენებია არ არის და ეს დაახლოებითი რიცხვი ვიპოვე სიგელ-გუჯრების გადათვლიერებით სიგელი 1718 წ. „საქათველოს სიძველენი“ ტომი III გვ. 154 და ნასყიდობის წიგნი ორბელიანთა „საქართველ.“ სიძველ. ტომი II გვ. 249.

ნასროაშვილები . . .	3	17	14	3	—	—	237,283
ციციშვილები . . .	4	17	16	1	—	—	249
შანაზარაშვილი . . .	1	14	10	4	—	—	279
ურქმაზაშვილები . . .	3	12 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	2	—	—	282
შალიკაშვილები . . .	5	12	11	1	—	—	237,259,260
სომხითის მელიქი ლევანი	1	11	9	1	1	—	262
მანთაშაშვილები . . .	2	11	11	—	—	—	287
გილაქიშვილი . . .	1	9	9	—	—	—	269
ნაზირი ოსეფა . . .	1	9	6	3	—	—	267
დალალიშვილები . . .	2	9	7	2	—	—	283
ალიბეგაშვილი . . .	1	8	8	—	—	—	269
დავითაშვილები . . .	2	8	8	—	—	—	258
სადუხა . . .	1	6	6	—	—	—	267
გარსევანიშვილები . . .	2	6	3	3	—	—	237,242
აფხაზიშვილი . . .	1	5	4	1	—	—	268
თაყაშვილები . . .	2	5	4	1	—	—	261
მირზაშვილი . . .	4	5	4	1	—	—	279
კორკოტი ლევანი . . .	1	4	2	2	—	—	237,242
ყარაბუდახიშვილები . . .	2	4	3	1	—	—	237
ბეყანიშვილები . . .	2	4	3	1	—	—	261
აღნიაშვილები . . .	3	4	4	—	—	—	287
ნეფისაშვილი . . .	1	3	2	1	—	—	242
მდივანი ბეგთაბეგი . . .	1	3	2	1	—	—	243
გურიელები . . .	2	3	2	1	—	—	242
შაჰყულიშვილები . . .	2	3	2	1	—	—	281
ეშაგიშვილები . . .	4	3	3	—	—	—	283
საჩინაშვილი . . .	1	2	2	—	—	—	237
ურდუბეგაშვილი . . .	1	2	2	—	—	—	276
გლურჯიძე . . .	2	2	2	—	—	—	237
აბულაშვილი . . .	1	1	1	—	—	—	242

საგინაშვილი	1	1	1	—	—	—	242
მგალობლიშვილი	1	1	1	—	—	—	268
სულ 53 მფლ.	139	2456	1884	385	160	27	

- სრულიად უყმა ვგარი: ელისაშვილებისა 4 წვერი.
 უყმა აგრეთვე: შანშიაშვილები 9 „
 „ „ შაჰყულიშვილები 2 „
 „ „ აღნიაშვილები 4 „
 „ „ ეშაგიშვილი 1 „

ყმების საშუალო რიცხვის გასაგებად ვაკლებთ პირველ 2 გვარს, რის შემდგომაც გვარზე ორთა შუა რიცხვით 40 კომ. მოვა.

კუთხოვრივი მფლობელობის ორთა შუა რიცხვის გასაგებად უნდა არა მკვიდრნი 13 გვარი და ორბელიანები გამოვაკლოთ, და მხოლოდ მაშინ გავიგებთ ნამდვილ რიცხვს დამახასიათებელს აქაური მფლობელობისა. მართალია ორბელიანებიც აქაური მფლობელები იყვნენ, მაგრამ, როგორც უკვე მოხსენებული იყო და ცხრილიდანაც დავინახეთ, მათ უმა მკტი ჭყავთ ვიდრე თვით მეფის გვარეულობას და მამს სხვა უბრალო მფლობელთა გვარებს როგორც უნდა შევადაროთ. ორბელიანთ რაოდენიმე წევრს, როგორც დავთარში მოყვანილია (გვ. 224) შეუძენია სეიდივით 176 კომ. უმა. ნასყიდ ყმებში შედის არა მარტო უბრალო გლეხები, არამედ 3 და 4 კომ. ყმის ჰატრონი აზნაურებიც. სულ ნასყიდაც 14 აზნაური მათი 20 კომლი ყმით. ყმები კი თითოეულ წევრს ჭყავს ნასყიდი არა თუ მცირედი რიცხვი, არამედ 46, 33 და 29 კომლი თითოს და სხვა. მაშასადამე შეუძლებელია ასეთი მსხვილ მფლობელი გვარი, რომელთა აზნაურებში არის პატრონი 35 კომ. ყმისა, შევადაროთ გვარებს, რომელთა უმდიდრეს ორ

წევრს ყავთ 60 და 89 კომ. ყმა. ობზელიანთ და ანა მკვიდრ მფლობელთა კამოკლების შემდეგ თითო გვარზე ორთა შუა რიცხვით მოვა 21 კომლი ყმა.

მსხვილ მფლობელთა გვარეულობა 40 კომ. მეტი ყმის პატრონი იქნება. ასეთი არის 11 გვარი 1982 კომ. ყმით;

შედლებული-30—40 კომ. ყმ. მესაკ. იქნება. ასეთია 4 გვარი 133 კომ. ყმით										
საშუალო	20—30	„	„	„	„	4	„	101	„	„
წვრილი	10—20	„	„	„	„	9	„	129	„	„
დაქვეითებულია	1—10	„	„	„	„	25	„	111	„	„

საერთო მფლობელთა რიცხვის მესამედზე ნაკლებს, მსხვილ და შეძლებულ 15 მფლობელ-გვარეულობას, ყმა ჰყავს, ყმათა საერთო რიცხვის შვიდი მეოთხედი და ათჯერ მეტი ვიდრე წვრილ და დაქვეითებულ მფლობელ — გვარეულობებს, რომელთა რიცხვი 34 ყველა მფლობელ გვარეულობათა სსში მეხუთედია. როგორც საბარათიანოში ისე აქაც სურათი ძალიან იცვლება კერძო მფლობელობის გამორკვევის დროს. ობზელიანები მეორე ადგილს დაიჭერენ, რადგანაც მეფეს მარტო ერთს 300 კომლზე მეტი ყმა ჰყავს.

სომხეთის მფლობელები და მათ ყმათა რიცხვი

გვარეულობანი.	სულ.	კომ- ლი.	ბოგა- ნა.	ყმათა საერ- თო რიცხვი შეტანილია.		გვერდი.
				ახნ.	უყმო.	
მეფე	306	224	55	14	13	233,288
ორბელიანები (24)	925	755	135	85	—	159
ფიტარეთის წინამძღვარი დედოფალი	110	82	10	18	—	171,232
ბუჭყიაშვილი ოთარ	94	68	10	14	2	241
ამილახორი	89	72	8	9	—	180
ამილახორი	60	52	1	2	5	253
ალიყულიხანი	52	38	5	4	5	249
მუშის მუსტაფი	43	38	5	—	—	294
ბოლნელი	34	31	3	—	—	256
კარის წინამძღვარი	33	30	3	—	—	266
შაჰნავაზ ხანი	33	24	3	6	—	247
ბარათაშვილი	23	21	2	—	—	257
ზავრაშვილი ბეჟან	23	10	13	—	—	273
მელიქიშვილი პაპუნა	22	15	—	5	2	263
ბატონიშვილი სვიმონ	21	16	4	1	—	251
დბანელი	21	15	5	1	—	163,192,220
თუშმალაშვილი გოდერ- ძი	21	17	4	—	—	278
თუშმალაშვილი გიორგი	19	15	4	—	—	277
გურჯი რევაზიშვილი რე- ვაზი	18	13	5	—	—	264
გურჯი რევაზიშვილი ლუარსაბი	17	12	5	—	—	265
ნაზირი დავითა	17	8	9	—	—	268
ალიხანაშვილი ბეჟანი	15	10	5	—	—	277
იგულაშვილი დათუნა	15	14	1	—	—	284
ალიხანაშვილი ზალია	14	11	3	—	—	276
შანაზარაშვილი ბერუკა	14	10	4	—	—	279
ბატონიშვილი ვახუშტი	13	10	3	—	—	253

შანშიაშვილი გიორგი	13	8	5	—	—	270
შანშიაშვილი პაპუა და ახვერდა	11	6	5	—	—	271
სომხითის მელიქი ლევანი	11	9	1	1	—	262
შანშიაშვილი მიქელი	10	6	4	—	—	271
შანშიაშვილი ხოსონა	10	4	6	—	—	272
ზაგრაშვილი იოთამი	10	5	5	—	—	274
იეგულაშვილი ოთარი	10	9	1	—	—	286
გილაქიშვილი ბეჟანი	9	9	—	—	—	269
ნაზირი ოსეფა	9	6	3	—	—	267
ველაშვილი ავთანდილი	9	6	3	—	—	280
ნასრიაშვილი ბეჟანი	9	9	—	—	—	283
ციციშვილი უთრუთი	8	7	6	—	—	249
ალიბეგაშვილი	8	8	—	—	—	269
შანშიაშვილი ნაზარა	8	3	5	—	—	272
მდივინი ქიშვარი (თუმანი- ნიშვილი)	7	4	3	—	—	262
მელიქიშვილი რევაზი	6	6	—	—	—	239
ნაზირი ედიშერ (შაჟი- კაშვილი)	6	6	6	—	—	237,251
მდივანი ოთარი (თუმანი- შვილი)	6	3	3	—	—	236,261
სადუხა	6	6	—	—	—	267
შანშიაშვილი ქაიხოსრო	6	3	3	—	—	269
ნასრიაშვილი გიორგი	6	4	2	—	—	232,283
იეგულაშვილი დურმიშ- ხანი	6	6	—	—	—	285
იეგულაშვილი გოდერძა	6	6	—	—	—	287
მანთაშაშვილი შალვა	6	6	—	—	—	287
აფხაზიშვილი ქაიხოსრო	5	4	1	—	—	268
ურქმაზაშვილი ურქმა- ზა	5	5	—	—	—	282
დალალიშვილი ენუქა	5	4	1	—	—	282

მანთაშაშვილი როსტომ	5	5	—	—	—	287
დავითაშვილი ელიზბარ	5	5	—	—	—	258
თუმანიშვილი ზაალ	5	5	—	—	—	236
ივგულაშვილი კახუა	5	4	1	—	—	286
მდივანი გიგო თუმანი- შვილი	5	3	2	—	—	260
4 მირზაშვილი	5	4	1	—	—	279
ციციშვილი ზაალ ბაა- დურიშვილი	4	4	—	—	—	259
ველაშვილი პაპუა	4	4	—	—	—	281
ურქმაზაშვილი ფარემუ- ზა	4	3	1	—	—	282
დალაღიშვილი ელიზბა- რა	4	3	1	—	—	283
ზავრაშვილი ზურაბი	4	2	2	—	—	275
კორკოტი ლევანი	4	2	2	—	—	237, 242
მდივანი ბირთველი (თუ- მანიშვილი)	3	2	1	—	—	261, 237
ციციშვილი პაპა	3	3	—	—	—	259
დავითაშვილი კონსტან- დილე	3	3	—	—	—	259
მდივანი მანუჩარ (თუმა- ნიშვილი)	3	3	—	—	—	260
ურქმაზაშვილი დოღმაზა	3 ^{1/2}	2 ^{1/2}	1	—	—	282
თაყაშვილი მამუკა	3	2	1	—	—	262
ბეჟანიშვილი იესე	3	2	1	—	—	261
გარსევანიშვილი გიორგი	3	2	1	—	—	237
ყარაბუღაბიშვილი გიო- რგი	3	2	1	—	—	237
გარსევანიშვილი ¹⁾	3	1	2	—	—	242
ნეფისაშვილი ბეჟან	3	2	1	—	—	242
მდივანი ბეგთაბეგ	3	2	1	—	—	259

¹⁾ რომელის არ არის ნაჩვენები.

ზავრაშვილი მათარა	3	1	2	—	—	275
4 ეშაგიშვილი	3	3	—	—	—	283
საჩინოშვილი ფარსადან	2	2	—	—	—	237
ნასრიაშვილი სუმბატა	2	1	1	—	—	237
გურიელი დურმიშხანი	2	1	1	—	—	242
მდივანი სულხანი (თუმანიშვილი)	2	1	1	—	—	242
ციციშვილი ზაზა	2	2	—	—	—	259
შალიკაშვილი ჯავანშერი	2	2	—	—	—	260
თაყაშვილი ზაალი	2	2	—	—	—	261
ურდუბეგაშვილი	2	2	—	—	—	276
ველაშვილი ფარემუზა	2	2	—	—	—	280
ველაშვილი ზალია	2	2	—	—	—	281
აღნიაშვილი ალავერდა	2	2	—	—	—	287
შაჰყულიშვილი ალავერდა	$2^{1/2}$	$2^{1/2}$	—	—	—	281
შალილაკშვილი ზურაბი	2	1	1	—	—	260
ზავრაშვილი გიორგი	2	1	1	—	—	276
გლურჯიძე მანუჩარი	—	1	—	—	—	237
ყარაბუღანიშვილი თამაზა	—	1	—	—	—	237
გლურჯიძე ტარიელი	—	1	—	—	—	237
აბულაშვილი გივი	—	1	—	—	—	242
გურიელი პაატა	—	1	—	—	—	242
საგინაშვილი როსტომ	—	1	—	—	—	242
შალიკაშვილი როსტომ	—	1	—	—	—	260
შალიკაშვილი ზაალ	—	1	—	—	—	260
ბეჟანიშვილი ფირან	—	1	—	—	—	261
მგალობლიშვილი ბეჟან	—	1	—	—	—	268
ზავრაშვილი ნასყიდა	—	1	—	—	—	235
ზავრაშვილი ალავერდა	—	—	1	—	—	275
ველაშვილი მელქუა	—	1	—	—	—	281

აღწიაშვილი შერმაზა	—	1	—	—	—	287
აღწიაშვილი შალვა	—	1	—	—	—	287
მდივანი ომანი	—	—	1	—	—	243
შაჰყულაშვილი ფრიდონა	—	$\frac{1}{2}$	—	—	—	281
სულ 139 მფლ.	2456	1884	385	160	27	

უყბოა:

- 9 შანშიაშვილი
- 4 ელიარაშვილი
- 4 აღწიაშვილი
- 2 შაჰყულიშვილი
- 1 ეშაგიშვილი

აქედან თითო მფლბეფზე ერთს შუა რიცხვით მფვა 16—17 კომლი საერთო და 15—16 კუთხოვრივი; განსხვავება დიდი არ არის და გვიჩვენებს რომ 10—20 კომლის მეპატრონე საშუალო მფლბეფად ჩაითვლება; ასეთი მფლობელია 16. 20—40 კომლის მეპატრონე—შეძლებული მფლბეფი სომხითში არის—9. 40 მეტი უმა ჭყავს 31 მფლბეფს მათ რიცხვში 24 ორბელიანიც შედის. დანარჩენი 83 მფლბეფი წერილი მფლბეფია, მათში 49 მფლბეფი იმდენად დაქვეითებულია, რომ მათ უმათა რიცხვი 3 არ აღემატება.

სომხითის 49 მფლბეფთა გვარეულობაში და 4 მფლბეფ ეკლესიაში უმა ახნაურები გარდა შეფის გვარეულობისა ჭყავს 6 გვარს და 2 ეკლესიას.

სომხითის მფლობელთა ემა აზნაურები.

	სულ	ყმიანი	უყმო
ორბელიანებს	85	66	19
მეფის გვარეულობას .	35	33	2
ფიტარეთის წინამძღვარს	18	8	10
ბუჭყიაშვილს	9	7	2
მელიქიშვილებს	5	5	—
ალიყული ხანს	4	4	—
ამილახორს	2	2	—
დბანელს	1	1	—
სომხითის მელიქს	1	1	—
სულ 9 გვარს	160	127	33

რადგანაც უმეტეს შემთხვევაში აზნაურები გვარეულობის ერთ წევრს ყავს და ორბელიანთ შესახებ კი არაფერი არ ვიცით, ამიტომ არ მოგვყავს ცხრილი რამდენი აზნაური მოდის ზემო მოყვანილ მფლობელთ გვარეულობის თითო წევრზე. სხვათა შორის აღსანიშნავია, რომ სომხითში მოიპოვება მეფისა და დედოფლის სახასო აზნაურები, რომელნიც საბარათიანოში არ გვხვდებიან.

სომხითის აზნაურებში, როგორც ნათქვამია, ყველაზე საგულისხმეირთა საორბელოს აზნაურება რიცხვით 81, რომელთა შორის 34 გვარეულობას ეკუთვნიან და რომელთა ხელშიც შეკრებიდა 310 კომლი ემა როგორც ვხედავთ საორბელოს ემა-აზნაურები უფრო კარგ მდგომარეობაში ეოფილან, ვიდრე 83 სომხითის წერილი თავისუფალი მფლობელი, რომელთა ხელში მხოლოდ 287 კომლი ემაა. როგორც ქვემო მოყვანილი ცხრილიდან დავინახავთ 3 აზნაურთა გვარეულობა შეძლებულ გვარეულობათა შორის დაიჭერს ალავს.

სომხითის ყმა აზნაურები.

საორბელოს ყმა აზნაურთა გვარეულობანი და მათ ყმათა რიცხვი.

გვარეულობანი.	წვერთა რიცხვი.	სულ ყმათა რიცხვი.	კომლი.	ბოგანთ.	
ყაითმაზა შვილები	6	58	30	28	166,167,185,186,200
ჩაჩიკა შვილები	6	55	38	17	159,160,179
დორათა შვილები	2	36	28	8	163,181,204
ხანდამა შვილები	16	28	16	12	164,183,192
ავთანდილა შვილები	12	26	13	13	176,177,197,198
ბაგრატი შვილები	2	15	9	6	170
ველუა შვილი	1	10	10	—	170,201
მაჭვარიანები	2	7	6	1	166
გოგალა შვილი	2	6	3	3	173
იმერელი ბეჟანი	1	6	5	1	193
გულაიზა შვილები	4	5	4	1	165,200
ურდუბეგა	1	5	4	1	218
იარალა	1	5	4	1	219
ალთუნა შვილი	1	5	2	3	168
რევაზი შვილი	1	4	1	3	173
ზალია	1	3	3	—	218
გიგიტა შვილი	1	2	—	2	166
ყონინძეები	2	2	—	2	174
უგანიძე	1	1	1	—	164
მოურავი	1	1	1	—	164
ოდუზა შვილი	1	1	—	1	178
საყვარელიძე	1	1	—	1	183
ჯანი შვილი	1	1	1	—	186
კავთლი შვილი	1	1	1	—	172
ულული შვილი	1	1	1	—	166.

მკერული შვილი	1	1	1	—	166
ფრანგი შვილი	1	1	1	—	166
ნასყიდა შვილი	1	1	—	1	172
სვიმონ	1	1	1	—	166

ობრბელიანთ ნასყიდი აზნაურები

ტერტერა შვილები	3	11	11	—	227, 229
ჩიკოძე რამაზ	1	2	2	—	231
ღრუული შვილი	1	2	1	1	225
ტაველი შვილი	1	2	1	1	224
ყაფლანი შვილი	1	2	—	2	227
მკერული შვილი	1	2	—	2	232
სულ	81	310	202	108	

როგორც ვხედავთ საორბელოს ყმა აზნაურთა გვარეულობანი ბევრით თავისუფალ მფლობელთა გვარეულობებს არ ჩამოუვარდებიან: აზნაურთა კერძო მფლობელობა, რომ გადავთვალთ მანც იგივე უნდა გამოვთქვათ, ე. ი. რომ საობრბელთ ყმა აზნაურები ქონებრივად არც საბატონოს და არც სამხითის წვრილ მფლობელებს არ ჩამოუვარდებიან. პირიქით რამდენიმე შემთხვევაში უკეთეს მდგომარეობაში არიან, რასაც ქვემო მოყვანილი ცხრილი დავანახებთ:

საორბელოს ყმა აზნაურები და მათ ყმათა რიცხვი.

	სულ.	კომ.	ბოგ.	
ჩაჩიკაშვილი ზურაბი	35	21	14	159,179
დორათაშვილი ზაალი	18 ¹ / ₂	16 ¹ / ₂	2	163,181,204
დორათაშვილი ბიძინა	17 ¹ / ₂	11 ¹ / ₂	6	163,181,204
ყაითმაზაშვილი ბეჟანი	15	9	6	166,204
ყაითმაზაშვილი გიორგი	14	6	8	167,185
ყაითმაზაშვილი ყაითმაზა	11	6	5	167
ველუაშვილი უსუფა	10	10	—	170,201
ყაითმაზაშვილი რამაზა	10	4	6	167
ბაგრატიშვილი ბაგრატი	9	5	4	170
ჩაჩიკაშვილი ნიკოლოზ	7	6	1	161,179
ყაითმაზაშვილი ზაერადა	7	5	2	166,185
მაჭავარიანი ფარსადან	6	5	1	166,194
იმერელი ბეჟანი	6	5	1	193
ბაგრატიშვილი ზურაბი	6	4	2	170
ურდუბეგა	5	4	1	218
იარალა	5	4	1	219
ალთუნაშვილი ბეჟანი	5	2	3	168
ავთანდილაშვილი ყული- ჯანა	5	2	3	176
ჩაჩიკაშვილი ქაიხოსრო	4	4	—	160
ჩაჩიკაშვილი იესე	4	4	—	160,179
გოგალაშვილი გოგალაძე	4	3	1	173
რევაზიშვილი შიო	4	1	3	173
ავთანდილაშვილი ტერ- თუმანა	4	2	2	177,197
ზალია	3	3	—	218
ხანდამაშილი ქამალა	3	2	1	192

ავთანდილაშვილი ფრი- დონა	3	1	2	177
ხანდამაშვილი ყაითმაზა .	3	1	2	183
გულაიზაშვილი	3	3	—	200
ხანდამაშვილი ბერუა . . .	2	2	—	198
ჩაჩიკაშვილი ერაჯი	2	2	—	160,179
ავთანდილაშვილი ზავ- რადა	2	2	—	198
გიგიტაშვილი ედიშერ . . .	2	2	—	166
ხანდამაშვილი ბეჟუა	2	1	1	192
ჩაჩიკაშვილი ასლამაზი . . .	2	1	1	160
ავთანდილაშვილი გი- ორგი	2	1	1	177
ავთანდილაშვილი ყული- ჯანა	2	1	1	197
ავთანდილაშვილი ფრი- დონა	2	1	1	198
ხანდამაშვილი პაპუა	2	1	1	192
ხანდამაშვილი გურგენა . . .	2	1	1	192
ხანდამაშვილი ბეჟუა	2	1	1	192
ხანდამაშვილი ზაალი	2	1	1	192
ხანდამაშვილი ზავრადა . . .	2	1	1	192
ხანდამაშვილი რამაზა	2	1	1	192
ავთანდილაშვილი ფარე- მუზა	2	—	2	177
გოჯალაშვილი მიხლანჯი . . .	2	—	2	173
ჩაჩიკაშვილი ბეჟანი	1	1	—	162
ხანდამაშვილი ბეჟანი	1	1	—	164
უგანიძე იორამ	1	1	—	164
მოურავი	1	1	—	164
კავთლიშვილი ავთანდილ	1	1	—	172
გულაიზაშვილი დავით და მირზა	1	1	—	165

მაკავარიანი პაპუნა	1	1	—	166
აზ. სვიმონ მღვდელი	1	1	—	166
უღუღიშვილი დავით	1	1	—	166
მკერელიშვილი ზურაბი	1	1	—	166
ფრანგიშვილი დავით	1	1	—	166
ავთანდილაშვილი ფარე- მუზა	1	1	—	177
ავთანდილაშვილი ბერუა	1	1	—	177
ავთანდილაშვილი ზავ- რადა	1	1	—	177
ხანდამაშვილი იორამი	1	1	—	183
ხანდამაშვილი ბაინდურა	1	1	—	192
ხანდამაშვილი რევაზი	1	1	—	198
ხანდამაშვილი ოთარი	1	1	—	198
ჯანიაშვილი რევაზა	1	1	—	186
ავთანდილაშვილი დოლ- მაზა	1	—	1	177
ოღუზაშვილი თაყა	1	—	1	178
ხანდამაშვილი პაპუა	1	—	1	192
საყვარელოძე დავით	1	—	1	183
ყაითმაზაშვილი ლალაზა	1	—	1	185
გულაიზაშვილი გოდერძა	1	—	1	165
ყონიძე ავთანდილ	1	—	1	172
ყონიძე გივი	1	—	1	172
ნასყიდაშვილი თამაზა	1	—	1	172

ნასყიდი აზნაურები:

ტერტერაშვილი ოფანეზა	4	4	—	228
ტერტერაშვილი ავთან- დილა	4	4	—	229

საორბელოს ნასყიდი აზნაურები.

ტერტრაშვილი ზალია .	3	3	—	229
ჩიკოიძე რამაზა . . .	2	2	—	231
ღრეულიშვილი . . .	2	1	1	225
მკერვლიშვილი . . .	2	—	2	232
ტაველიშვილი გიორგი .	1	1	—	224
ყაფლანიშვილი ბეჟანი .	2	—	2	227
სულ 81 აზნ.	310	202	108	

რაც შეეხება სომხეთის დანარჩენ აზნაურებს, რომელთა ცხრილიც მოგვეყავს, ისინიც შედარებით კარგ მდგომარეობაში არიან და თუმცა საორბელოს რამდენიმე აზნაურს ჩამოუვარდებიან მაინც ორთა შუა რიცხვით 3—4 კომლი ყმით მათთან სწორად სდგანან, ბევრ თავისუფალ აზნაურსაც სჯობნიან და საბარათიანოს ემა აზნაურებთან შედარებაც კი შეუძლებელია.

სომხეთის ყმა აზნაურები და მათ ყმათა რიცხვი

	სულ.	კომ.	ბოგ.		
ქარუმიძე	12	12	—		255,254
დელუყარდაშა	11	9	2		245
ელიარაშვილი სულუა	11	8	3	} ხოლო ამათ ყავთ კიდევ 8 ყმა გაუყოფე- ლი	246
ელიარაშვილი დავითა და ურქმაზასი	10	9	1		246
ელიარაშვილი გოდერძასი	9	8	1		247
მამასახლისი გოდერძა	7	2	5		243
ჩობანაშვილი შავერდა	6	3	3		252
აბაშიშვილი ბაინდურა	5	5	—		263
გიორგი	4	3	1		240
ძეგელაშვილი ალავერნა	4	1	3		243
ჭილაშვილი დავით	3	3	—		235
ხეჩიკაშვილი იესე	3	1	2		235
ხეჩიკაშვილი დავითა	3	1	2		235
ზალიაშვილი	3	2	1		240
შანაზარა	3	2	1		240
ფეშანგი	3	—	3		243
ფინეხაშვილი თამაზა	3	1	2		244
მამასახლისი ალავერნა	3	2	1	მისი ნასყილია	244
უსუფაშვილი ურქმაზა	3	2	1		248
ვახუში	3	2	1		256
მამათიშვილი აბაზყულა	3	2	1		364
ლუარსაბი	3	3	—		264
ჭილაშვილი პაპუა	2	2	—		235
ხეჩიკაშვილი ლეუა	2	1	1		235

მამასახლისი რევაზა	2	1	1	235
გიორგი	2	—	2	243
მენტეშაშვილი ოთარა	2	2	—	244
ჭარუა	2	2	—	248
ბეჟანა	2	—	2	249
ლიმუა	2	2	—	262
ოდიშელიძე ოტია	2	2	—	264
რევაზიშვილი ავთანდილა	—	1	—	235
ავთანდილა	—	1	—	240
იაგანა	—	—	1	249
მამასახლისი პაპუნა	—	—	1	249
მამულაშვილი ზაქარია	—	—	1	249
შალიაშვილი ალხაზა	—	1	—	250
გიუა	—	1	—	250
შალიაშვილი გორჯა- სვი	—	1	—	250
მახვილაძე ბერი	—	—	1	251
გარდიშა	—	1	—	264
ხეჩიკაშვილი ოთარა	—	—	1	235
სულ 144 ცმა	—	97	47	

ესეც სომხითის ყმების მფლობელობის სურათი, რომელიც რამდენიმე წვრილმანში, მართალია, საბარათიანოსაგან განსხვავდება, მაგრამ, საერთოდ, იმავე წვრილი მფლობელობის სურათს წარმოადგენს. იქაც და აქაც დაქვეითებული და სრულიად უემო მფლობელები ბევრად სჭარბობენ მსხვილ-შექვლებულ და საშუალო მფლობელებს. თვით მსხვილი მფლობელებიც კი მეტად მცირე ყმის ჰატრონია და სიმდიდრე მფლობელების ერთი ორი ყმით განიზომება. იქაც და აქაც ყმა აზნაურები წვრილი მფლობელებია მცირედი განსხვავებით და ისედაც მრავალ წვრილ მფლობელთა რიცხვს უფრო ამრავლებენ. ეხლა, როდესაც ჩვენ შედარებით გავიცანით საბარათიანოს და სომხითის კუთხობრივი მფლობელობა, შეგვიძლია მთელი სადროშოს ყმების მფლობელობა განვიხილოთ და გამოვარკვიოთ განსხვავდება საბარათიანოს და სომხითის კუთხობრივი მფლობელობა თუ არა.

III

მეწინავე სადროშო.

ჩვენთვის უკვე ადვილი წარმოსადგენია მთელი მეწინავე სადროშოს (ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრა და ტფილისისა და ახალქალაქის მაზრების ნაწილი) მფლობელობის მთლიანი სურათისა. საბარათიანოს 293 სოფელი და სომხით-საფრებლას 224 სოფელი შეადგენდნენ სადროშოს 517 სოფელს შიგ მცხოვრები, საბარათიანოს მკვიდრ მფლობელთა 54 გვარეულობითა და 4 ეკლესიით, სომხითის მკვიდრ მფლობელთა 35 გვარეულობით და 4 ეკლესიით და სხვა კუთხეთა 9 მფლობელი გვარეულობითა და 3 ეკლესიით, სულ მაშასადამე 11 ეკლესიითა და 98 მფლობელ გვარეულობით. 98 გვარეულობაში შედიოდა 319 მფლობელი საბარათიანოსი და სომხითისა, რომელთა ხელში შეკრფილი იყო 5668 კომლა აზნაური და გლეხი.

უმს. უმა-აზნაურები რიცხვით 161 თავის მხრივ მიუღობდენ 502 კომ. უმს. ამას გარდა სადროშოში სცხოვრობდა 71 კომლი თავისუფალი უუმო აზნაური და უუმო უმა აზნაურები და სადროშოს მცხოვრებთა საერთო რიცხვი იქნება 6560 კომლი. მაშასადამე 517 სოფელში ყოფილა დასახლებული მხოლოდ 6560 მცხოვრები. სოფელზე ორთა შუა რიცხვით 12 მსახლობაწი მოდის. ცხადია, რომ სადროშო მცირედ უფთილა დასახლებული და 491 მფლობელი, ეკლესია, თავადი, თავისუფალი და ყმა აზნაური უნდა დაკმაყოფილებულიყვნენ 5507 ყმით. როგორც ვხედავთ თვითოეულ მიუღობელზე შეტად მცირე რიცხვი—11 უმა მოდის. მიუხედავად იმისა რომ სადროშო ასე მცირედ დასახლებული ყოფილა, შეუძლებელია მის მფლობელობას, ბევრად თუ ცოტად მაინც არ წაავადდეს საქართველოს სხვა კუთხეთა მფლობელობა. საბარათიანოს და სომხით—საორბელოს მსხვილი მფლობელები, რასაკვირველია საერთო სურათშიც მსხვილ და იშვიათ მფლობელ გვარეულობებად ჩაითვლებიან, მაგრამ უკვე ისეთი ნახტოვები აღარ იქნება, როგორც მათში ცალ-ცალკე. აქვე საპიროა აღვნიშნოთ, რომ მეწინავე სადროშოს მფლობელ გვარეულობათა და მფლობელთ შორის საშუალო რიცხვის გაგების დროს კუთხობრივ მფლობელობის ხასიათს ვეღარ მოვძებნით, რადგან მემამულენი ერთმანეთში არეულია და ხშირია საბარათიანოს მფლობელის ყმები სომხითში და სომხითისა—საბარათიანოში. ამას გარდა აქ ჩვენ უკვე გვინტერესებს გამორკვევა არა მარტო კუთხობრივი მფლობელობის ხასიათისა, არამედ საქართველოს მფლობელობის დამახასიათებელ ნიშუშისა. რაც უნდა მცირედი იყოს დასახლებული მეწინავე სადროშო, მზგავსება მაინც ექნება დანარჩენი ქართლის ყმების მფლობელობასან თუ წვრილმანში არა, საერთო სურათში მაინც. როგორც აქ, საქართველოს სხვა კუთხეშიც იქნებიან იშვიათი და ჩვეულებრივი მემამულენი. სადროშოს ფლობელთა სათავეში ჩადგება მეფის გვარეულობა, მეორე ალაგი ეკუთვნის ორბელიანთ და შემდეგი სოფლდაშეილთ.

მეწინავე სადროშოს მფლობელთა გვარეულობანი და მათ
ყმათა რაოდენობა.

გვარეულობანი.	გვარის წევრ- თა რიცხვი.	სულ ყმათა რიცხვი.	ამ.თში		ყმათა საერ- თო რიცხვში შეტანილია.		გვერდი.
			კომლი	ბღვანო.	აზნ.	უცმო.	
მეფის გვარეულობა	6	1185	905	220	38	22	{ 1,18,21,101 191,233,241 251,252,288
ორბელიანები	24	975	755	135	85	—	159,224
სოლოლაშვილები	9	251	189	47	12	3	140
ციციშვილები	17	219	175	29	5	7	31,36,249
ბარათაშვილი	1	118	89	22	7	—	52,257
იარალაშვილები	3	112	74	33	2	3	62
ფიტარეთის წინამძღვარი	1	110	82	10	18	—	171
თურქისტანიშვილები	7	95	67	28	—	—	79
ამილახარი	1	91	70	13	3	5	26,258
გერმანოზიშვილები	2	91	72	15	4	—	135
ბუჭყიაშვილი	1	89	72	8	9	—	180
საგინაშვილები	10	85	67	18	—	—	150,252
სუფრაჯები	2	83	64	13	5	1	112
თუმანიშვილები	7	80	50	30	—	—	{ 43,45,236 237,260,261
აბაშიშვილები	3	77	58	13	6	—	116
ზაალიშვილი	1	75	47	17	5	6	57
ქავთარაშვილები	4	75	66	9	—	—	121
თაყაშვილები	6	64	55	9	—	—	75,127,269
იოთამიშვილები	2	62	46	13	3	—	128
ალიყული ხანი მუხრანის ბატონი	1	58	44	5	4	5	18,249
შანშიაშვილები	7	58	30	28	—	—	269
ტფილელი	1	56	44	9	3	—	46

მანგლელი	1	50	46	4	—	—	110
ნამანგლელევიშვილები	2	50	39	8	3	—	119
ყორღანიშვილები	7	48	33	15	—	—	93
ხოსროხანიშვილი	1	45	39	6	—	—	23
ზაერაშვილები	7	44	21	23	—	—	273
მუშის მუსტაფი	1	43	38	5	—	—	294
იეგულაშვილები	5	42	39	3	—	—	284
საკაძენი	8	41	29	12	—	—	41
სულეიმანიშვილი	1	40	27	12	1	—	51
თუშმალაშვილები	2	40	32	8	—	—	277
ყარაბუღაზიშვილი	2	39	32	7	—	—	72,237
ქირმანისხანი	1	37	30	6	—	1	25
შერმადინაშვილი	1	36	23	7	2	4	131
თარხნიშვილები	4	37	36	—	1	—	38
ზურაბიშვილი	1	35	22	6	3	4	61
გურჯი რევაზიშვილები	2	35	25	10	—	—	264
ბოლნელი	1	34	31	3	—	—	256
თულაშვილები	8	34	27	7	—	—	155
კარის წინამძღვარი	1	33	30	3	—	—	266
მდივანი გიორგი	1	30	17	12	—	1	69
გილაქიშვილები	2	29	25	4	—	—	88,89,269
ალიხანაშვილები	2	29	21	8	—	—	276
მელიქიშვილები	2	28	21	—	5	2	262
ზაზუნაშვილები	3	27	23	4	—	—	125,127
ვარაზიშვილი	1	27	22	5	—	—	136
მუსხელაშვილები	3	27	19	8	—	—	39
რჩეულიშვილები	4	26	22	4	—	—	19
დოლენჯიშვილები	2	23	20	3	—	—	71
ბეგაშვილები	5	21	17	4	—	—	78
გოჩაშვილი	1	21	12	9	—	—	41
დბანელი	1	21	15	5	1	—	183,192,220

აბულფათიშვილი	1	19	18	1	—	—	137
ნათლისმცემელი	1	19	15	4	—	—	49
შიო მღვიმე	1	19	15	4	—	—	27
წალკელი	1	18	16	2	—	—	48
ველაშვილები	5	18	15	3	—	—	280
ნიზირი დავით	1	17	8	9	—	—	268
ნასრიაშვილები	3	17	14	3	—	—	237,283
არეშიშვილები	13	17	10	7	—	—	92
შალიკაშვილები	5	16	15	1	—	—	37,237,259, 260
აბელაშვილები	5	15	12	3	—	—	242,156
ფარემუზაშვილი	1	14	14	—	—	—	153
შანაზარაშვილი	1	14	10	4	—	—	279
ლარაძეები	2	14	9	5	—	—	89
ურქაზაშვილები	3	12 ^{1/2}	10 ^{1/2}	2	—	—	282
კანკაშვილი	1	12	11	1	—	—	138
ქანანაშვილები	6	12	9	3	—	—	90
სომხითის მელიქი ლევან	1	11	9	1	1	—	262
მანთაშაშვილები	2	11	11	—	—	—	287
აფხაზიშვილი	1	11	7	4	—	—	158,268
გლურჯიძეები	7	11	9	2	—	—	157,237
საჩინოშვილი	1	10	9	1	—	—	75,237
გარაყანიძე	1	10	10	—	—	—	49
რევიშვილები	2	10	9	1	—	—	87
წმ. სამება	1	10	7	3	—	—	152,153,158
როინაშვილები	7	10	3	7	—	—	94
ნაზირი ოსეფა	1	9	6	3	—	—	267
გურიელები	3	9	6	3	—	—	126,242
მერაბიშვილები	2	9	5	4	—	—	35,139
დალალიშვილები	2	9	7	2	—	—	283
ჩხეიძე სენია	1	8	8	—	—	—	37
ყვლგძლიძე	1	8	6	2	—	—	158

ალიბეგა შვილი	1	8	8	—	—	—	269
დავითი შვილები	2	8	8	—	—	—	258
უსუფბეგი შვილი	1	6	6	—	—	—	21
სადუხა	1	6	6	—	—	—	267
გარსევანი შვილები	2	6	3	3	—	—	237,242
ხერბულოძეები	4	5	5	—	—	—	139
მირზა შვილები	4	5	4	1	—	—	279
დონდარა შვილები	1	4	2	2	—	—	155
კორკოტი ლევან	1	4	2	2	—	—	237,242
ბეჟანი შვილები	2	4	3	1	—	—	261
აღნია შვილები	3	4	4	—	—	—	287
ნეფისა შვილი	1	3	2	1	—	—	242
მდივანი ბეგთაბევი	1	3	2	1	—	—	243
შაჰყულაშვილები	3	3	3	—	—	—	281
ავალი შვილი	1	3	3	—	—	—	37
ბურდია შვილი	1	3	2	1	—	—	88
ხოჯა შვილი	2	3	2	1	—	—	88
ეშაგი შვილები	4	3	3	—	—	—	283
ულურბეგა შვილი	1	2	2	—	—	—	276
ყარჩინა შვილი	1	2	1	1	—	—	88
შანშა შვილი	1	2	2	—	—	—	157
შემაზა შვილები	2	2	—	2	—	—	91
ატოცის წმ. გიორგი	1	1	1	—	—	—	122
მგალობლი შვილი	1	1	1	—	—	—	268
ხუბიტა შვილი	1	1	1	—	—	—	158
სულ 109 გვარ.	330	5666	4342	1034	226	64	

საშუალოდ თითო გვარზე ორთა შუა რიცხვით 52 კომლი მოვა, მაგრამ მეფისა და ორბელიანთ გვარეულობის გამოკლების შემდეგ ეს რიცხვი 32 ჩამოვა და საშუალო მფლობელ გვარეულობად ჩაითვლება 30—50 კომლის მეზატრანე გვარი.

100 მეტი ყმა ჰყავთ შვიდ გვარს: მეფის, ორბელიანთ, სოლოლაშვილთ, ციციშვილთ, ბარათაშვილს, იარალაშვილთ და ფიტარეთის წინამძღვარს.

ვისაც 50—95 კომ. ყმა ჰყავს მაშასადამე შეძლებულია 17 გვარ,

„ 30—50 კომ. „ ჰყავს—საშუალოდ ჩაითვლება 18 „

„ 15—30 კომ. პატრონი-წვრილი მფლობელია 21 „

„ 1—15 კომ. ჰყავთ და მაშასადამე დაქვეითებ. 46 „

მწვრილ მფლობელნი საერთოდ შეადგენენ 67 გვარს და სამჯერ სჭარბობენ მსხვილ მფლობელ გვარეულობათა რიცხვს, მაგრამ როგორც წინედ ვხედავდით გვარის ყმათა სიმრავლე არ ამტკიცებს გვარის წევრთა სიმდიდრეს და მეწინავე სადროშოც ამ მხრივაც, რასაკვირველია არ განსხვავდება თავის შემადგენელ ნაწილებს. ყმების სიმრავლით პირველ ალაგს მეფე დედოფალი დაიჭერს.

მეწინავე სადროშოს მფლობელები და მათ ყმათა რიცხვი

გვა უეულობანი.	სულ.	კომ.	ბოგ.	ახნ.	უყმო.	გვერდი.
მეფე	508	377	98	14	19	4,233,288
დედოფალი	355	280	59	14	2	101,241
ორბელიანები	975	755	135	85	—	159,224
შაჰნავაზხანი	165	123	35	7	—	12,247
1) ბარათაშვილი ამილ- ლამბარ	118	89	22	7	—	52,257
ფიტარეთის წინამძღვარი	110	82	10	18	—	171,232
სოლოდაშვილი იესე	95	68	20	7	—	140
ამილახორი	91	70	13	3	5	26,258
ბუჭყიაშვილი ოთარი	89	72	8	9	—	180
ზალიშვილი პატარა ზუ- რაბი	75	47	17	5	6	57
სოლოდაშვილი ქაიხო- სრო	74	54	14	4	2	143
ბატონიშვილი ვახუშტი	65	51	11	2	1	21,253
იოთამიშვილი გივი და ორბელი	62	46	13	3	—	128
იარალაშვილი როსებ	61	44	13	2	2	62
ბატონიშვილი სვიმონ	61	50	10	1	—	18,251
გერმანოზიშვილი დათუ- ნა	60	46	11	3	—	132
2) ალიყულიხანი მუხრა- ნის ბატონი	58	44	5	4	5	18,249
ტფილელი	56	44	9	3	—	46
მანგლელი	50	46	4	—	—	110
ნამანგლელევიშვილი რო- სტომ და გუგუნა	50	39	8	3	—	119

1) რადგანაც დავთარში ბარათაშვილი მხოლოდ ამილლამბარია მოხსენებული, ამიტომ სომხეთის ბარათაშვილის (სახელი ნაჩვენები არ არის) 23 კომლი მის ყმათა რიცხვს მივუმატე.

2) ალიყულიხანი მხოლოდ საბარათიანოშია მოხსენებული მუხრანის ბატონად, სომხეთში კი არა.

3) ციციშვილი ზაალ ბაა- დურიშვილი	48	42	4	2	—	31,259
ზოსროხანიშვილი	45	39	6	—	—	23
აბაშიშვილი საამ და ედი შერ	45	33	10	2	—	117
სუფრაჯი ავთანდილ	45	35	5	4	1	114
მუშის მუსტოფი	43	38	5	—	—	294
სულეიმანიშვილი ომან	40	27	12	1	—	51
სუფრაჯი ნოდარ	38	29	8	1	—	112
მდივანი თუმანიშვილი ოთარი	38	25	13	—	—	45,236,261
ქირმანის ხანი	37	30	6	—	1	25
შერმადინაშვილი ბეჟანი	36	23	7	2	4	131
ციციშვილი უთრუთი	36	27	4	1	4	17,249
ზურაბიშვილი ბეჟანი	35	22	6	3	4	60
ბოლნელი	34	31	3	—	—	256
კარის წინამძღვარი	33	30	3	—	—	266
ქავთარაშვილი მანუჩარ	32	27	5	—	—	121
აბაშიშვილი დავით	32	25	3	4	—	116
გერმანოვიშვილი ოთარი	31	26	4	1	—	135
მდივანი გიორგი	30	17	12	—	1	69
ბატონის რძალი	28	21	7	—	—	50
ვარაზიშვილი ლუარსაბ	27	22	5	—	—	136
ციციშვილი ზაზა ნოდა- რიშვილი	27	24	3	—	—	28
თაყაშვილი ქაიხოსრო	26	20	6	—	—	127
იარალაშვილი თაიმურაზ	26	17	8	—	1	67
ყარაბუღაზიშვილი გი- ორგი	25	20	5	—	—	74,262
იარალაშვილი ვახტანგი	25	13	12	—	—	68

3) სომხეთში მოხსენებულთა მხოლოდ ზაალ ბადურიშვილი უგვაროდ, მაგრამ ციციშვილებს შუაა მოქცეული და აღბათ ისიც ციციშვილი უნდა იყოს.

გილაქიშვილი ბეჟანი	26	22	4	—	—	88,269
საკაძე დემეტრე	23	18	5	—	—	41
ზაფრაშვილი ბეჟანი	23	10	13	—	—	273
მელიქიშვილი პაპუნა	22	15	—	5	2	263
ციციშვილი ედიშერ სა- ხლთუხუცესი	22	17	5	—	—	29
დბანელი	21	15	5	1	—	—
გოჩაშვილი	21	12	9	—	—	41
თუშმალაშვილი გოდერ- ძი	21	17	4	—	—	278
თარხნიშვილი ზურაბი და მამუკა	20	19	—	1	—	38
სოლოლაშვილი ზურაბი	20	17	3	—	—	146
თურქისტანიშვილი ზაზა	20	13	7	—	—	80
სოლოლაშვილი ასლამა- ზი	19	13	4	1	1	147
თუშმალაშვილი გორგი	19	15	4	—	—	277
ქავთარაშვილი სულხან	19	18	1	—	—	123
აბულფათიშვილი	19	18	1	—	—	138
საგინაშვილი პაპუა	19	16	3	—	—	150
ნათლისმცემელი	19	15	4	—	—	49
შიო მღვიმე	19	15	4	—	—	27
თურქისტანიშვილი თურ- ქისტანი	19	15	4	—	—	79
გურჯი რევაზიშვილი რე- ვაზი	18	13	5	—	—	264
წალკელი	18	16	2	—	—	48
ყორღანიშვილი თაყა	18	13	5	—	—	93
თაყაშვილი გიორგი	17	15	2	—	—	—
ზაზუნაშვილი ბეჟანი	17	13	4	—	—	125
დოღენჯიშვილი ზაალი	17	13	4	—	—	71
გურჯი რევაზიშვილი ლუარსაბი	17	12	5	—	—	265

თურქისტანიშვილი ლონენა	17	10	7	—	—	82
ნაზირი დავითა	17	8	9	—	—	268
იეგულაშვილი დათუნა	15	14	1	—	—	284
თურქისტანიშვილი გოდერძი	15	13	2	—	—	84
ალიხანაშვილი ბეყანი	15	10	5	—	—	277
ციციშვილი ზაზა სარდალიშვილი	14	11	—	1	2	36
ყარაბუდახიშვილი თამაზი	14	12	2	—	—	74,237
ციციშვილი ზაზა შიგამდგი	14	12	2	—	—	33,259
ციციშვილი ზაზა პაპუნასშვილი	14	12	2	—	—	30
საგინაშვილი დურმიშხანი	14	11	3	—	—	151
ალიხანაშვილი ზალია	14	11	3	—	—	276
შანაზარაშვილი ბერუკა	14	10	4	—	—	279
თარხნიშვილი ლუარსაბი	13	13	—	—	—	38
მდივანი გივი თუმანიშვილი	13	7	6	—	—	43,260
ქავთარაშვილი იანათამი	13	11	2	—	—	124
სოლოლაშვილი გიორგი	13	12	1	—	—	147
მუსხელაშვილი ავთანდილი	13	10	3	—	—	39
შანშიაშვილი გიორგისა	13	8	5	—	—	270
კანჭაშვილი თომა	12	11	1	—	—	138
სომხითის მელიქი ლევანი	11	9	1	1	—	262
აფხაზიშვილი ქაიხოსრო	11	7	4	—	—	158,268
ციციშვილი ქაიხოსრო სარდალიშვილი	11	11	—	—	—	34
სოლოლაშვილი შიოში	11	10	1	—	—	149
ქავთარაშვილი გიორგი	11	10	1	—	—	124

საგინიშივილი ზურაბის- შივილი	11	9	2	—	—	153
შანშიაშივილი პაპუა და ახვერდა	11	6	5	—	—	271
ნაზირი ედიშერ (შალი- კაშივილი)	10	10	—	—	—	37,237,259
სოლოლაშივილი ავთან- დილ	10	9	1	—	—	148
წმ. სამება	10	7	3	—	—	58,92,152,153
ციციშივილი პაპუნა სარ- ღალიშივილი	10	6	2	1	1	36
თაყაშივილი დემეტრე	10	10	—	—	—	127
გარაყანიძე ბერი	10	10	—	—	—	49
რჩეულიშივილი ბეჟანი	10	9	1	—	—	19
იეგულაშივილი ოთარი	10	9	1	—	—	286
თურქისტანიშივილი ქაი- ხოსრო	10	7	3	—	—	81
შანშიაშივილი მიქელ	10	6	4	—	—	271
ზავრაშივილი იოთამი	10	5	5	—	—	274
შანშიაშივილი ხასანა	10	4	6	—	—	272
საჩინოშივილი ფარსადან	10	9	1	—	—	75,237
საგინაშივილი ბეჟანი	10	6	4	—	—	151
ნასრიაშივილი ბეჟანი	9	9	—	—	—	283
ნაზირი ოსეფა	9	6	3	—	—	267
ველაშივილი ავთანდილ	9	6	3	—	—	280
ლარაძე ზურაბი	9	6	3	—	—	89
მუსხელაშივილი იესე	9	6	3	—	—	40
აბულაშივილი ბარათა და გიორგი	9	7	2	—	—	156
ჩხეიძე სეხნია	8	8	—	—	—	37
ადიბეგაშივილი	8	8	—	—	—	269
ყვლგძელიძე ნიკოლოზ	8	6	2	—	—	158
შანშიაშივილი ნაზარა	8	3	5	—	—	272

ყორღანიშვილი ფარსადან ედიშერ და ქაიხოსრო	8	5	3	—	—	95
მდივანი ქიშვარი თუმანიშვილი	8	4	4	—	—	44,261
მდივანი მანუჩარ თუმანიშვილი	7	5	2	—	—	43,260
მდივანი ბირთველ თუმანიშვილი	7	3	4	—	—	43,237,261
რევიშვილი სვიმონი	7	7	—	—	—	87
თურქისტანიშვილისეხნია	7	6	1	—	—	83
საგინაშვილი ინდოშვილი	7	6	1	—	—	155
საგინაშვილი პაატა	7	5	2	—	—	150
საგინაშვილი ქაიხოსრო	7	5	2	—	—	154
თურქისტანიშვილი ფრანგისტანი	7	5	2	—	—	83
თულაშვილი იესე	7	5	2	—	—	85
ჩჩეულაშვილი გიორგი	7	5	2	—	—	20
თულაშვილი ლუარსაბი	7	5	2	—	—	86
თაყაშვილი ვახტანგი	6	6	—	—	—	75
დოლენჯიშვილი იოთამი	6	6	—	—	—	72
უსუფბეგეშვილი ქაიხოსრო	6	6	—	—	—	77
ჩჩეულიშვილი გივი	6	6	—	—	—	20
სადუნა	6	6	—	—	—	267
მელიქიშვილი რევაზი	6	6	—	—	—	239
იეგულაშვილი დურმიხან	6	6	—	—	—	285
იეგულაშვილი გოდერძა	6	6	—	—	—	285
მანთაშაშვილი შალვა	6	6	—	—	—	287
აულაშვილი ასლან	6	4	2	—	—	84
ნასრიაშვილი გიორგი	6	4	2	—	—	237,283
გურიელი	6	4	2	—	—	126
ყორღანიშვილი შიოში	6	4	2	—	—	17
ბეგაშვილი ბარათა	6	4	2	—	—	77

შანშიაშვილი ქაიხოსრო	6	3	3	—	—	269
ზაზუნაშვილი ზაალი	5	5	—	—	—	126
ზაზუნაშვილი გიორგი	5	5	—	—	—	126
გილაქიშვილი ნიკოლო- ზი	5	5	—	—	—	89
ურქმაზაშვილი ურქმაზა	5	5	—	—	—	282
მანთაშაშვილი როსტომ	5	5	—	—	—	287
სოლოლაშვილი ყაფარი	5	5	—	—	—	149
დავითაშვილი ელიზბარი	5	5	—	—	—	258
თუმანიშვილი ზაალი	5	5	—	—	—	236
ბეგაშვილი ლომკაცი	5	4	1	—	—	77
ბეგაშვილი როსები	5	4	1	—	—	78
თულაშვილი გიუნა	5	4	1	—	—	85
დალალიშვილი ენუქა	5	4	1	—	—	282
იგულაშვილი კახუა	5	4	1	—	—	286
4 მირზაშვილის (გაუყო- ფელია)	5	4	1	—	—	279
ლარაძე პაატა	5	3	2	—	—	90
მერაბიშვილი მანუჩარი	5	3	2	—	—	35
მუსხელიშვილი დემეტრე	5	3	2	—	—	40
ციციშვილი ყაია და ლუ- არსაბი	5	3	2	—	—	35
აბულაშვილი გივი	4	3	1	—	—	156,242
თარხნიშვილი ზაალი	4	4	—	—	—	38
თულაშვილი ნაერაზი	4	4	—	—	—	86
დონდარაშვილი ზურაბი	4	2	2	—	—	155
ველაშვილი პაპუა	4	4	—	—	—	281
სააკაძე იორამი	4	3	1	—	—	48
საგინაშვილი როსტომ	4	3	1	—	—	152
როინაშვილი	4	3	1	—	—	94
ურქმაზაშვილი ფარემუზა	4	3	1	—	—	282
დალალიშვილი ელიზბარ	4	3	1	—	—	283

ყორღანიშვილი ტარელა	4	2	2	—	—	94
ყორღანიშვილი ქაიხოსრო	4	2	2	—	—	94
სააკაძე ზაზა	4	2	2	—	—	44
თულაშვილი ზაზა	4	2	2	—	—	87
არეშიშვილი დუშია	4	2	2	—	—	91
კორკოტი ლევანი	4	2	2	—	—	237,242
ზავრაშვილი ზურაბი	4	2	2	—	—	275
სოლოლაშვილი იოთამ	4	1	3	—	—	156
ავალიშვილი როსტომ	3	3	—	—	—	37
საგინაშვილი იოსაფარ	3	3	—	—	—	154
ბეგაშვილი ოტია	3	3	—	—	—	78
ციციშვილი პაპა	3	3	—	—	—	259
დავითაშვილი კონსტანდილე	3	3	—	—	—	259
სააკაძე ბახუტა	3	2	1	—	—	43
რჩეულაშვილი პაატა	3	2	1	—	—	20
საგინაშვილი დათუნა	3	2	1	—	—	153
ბურდიაშვილი	3	2	1	—	—	88
რევიშვილი გიორგი	3	2	1	—	—	87
ყარაბუღაძისშვილი გიორგი	3	2	1	—	—	237
ნეთისაშვილი	3	2	1	—	—	242
მდივანი ბეგთაბეგი	3	2	1	—	—	243
ბეჟანიშვილი იესე	3	2	1	—	—	262
თაყაშვილი მამუკა	3	2	1	—	—	275
ურქმაზაშვილი დოღმაზა	$3\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	1	—	—	282
ციციშვილი ვარამი	3	1	2	—	—	34
ცციშვილი ლიპარი	3	1	2	—	—	35
ქანანაშვილი სუმბატ	3	1	2	—	—	90
გარსევანიშვილი	3	1	2	—	—	237
ზავრაშვილი მათარა	3	1	2	—	—	275

4 ეშაგიშვილის	3	3	—	—	—	283
ციცუშვილი ადამა	2	2	—	—	—	36
წინამძღვარი (?)	2	2	—	—	—	5
ყორღანიშვილი ზაალი	2	2	—	—	—	94
ბეგაშვილი მყაუნა	2	2	—	—	—	78
ქანანაშვილი აღათანგი	2	2	—	—	—	90
ქანანაშვილი ფარემუზა	2	2	—	—	—	90
იევანგულაშვილი(?)	2	2	—	—	—	96
თულაშვილი სვიმონი- შვილი	2	2	—	—	—	155
გლურჯიძე შიოში	2	2	—	—	—	157
ხერხეულიძე აღათანგი	2	2	—	—	—	139
შანშაშვილი	2	2	—	—	—	157
შალიკაშვილი ჯავანშერი	2	2	—	—	—	260
თაყაშვილი ზაალი	2	2	—	—	—	261
ურდუბეგაშვილი	2	2	—	—	—	276
ველაშვილი ფარემუზა	2	2	—	—	—	280
აღნიაშვილი ალავერდა	2	2	—	—	—	287
შაჰყულაშვილი ალავე- რდა	2 ^{1/2}	2 ^{1/2}	—	—	—	281
ველაშვილი ზალია	2	2	—	—	—	281
გლურჯიძე ნიკოლოზ	2	1	1	—	—	157
გლურჯიძე იონათამ	2	1	1	—	—	157
სააკაძე ზურაბ	2	1	1	—	—	42
სააკაძე მერაბ	2	1	1	—	—	42
სააკაძე ვახუშტი	2	1	1	—	—	42
ყორღანიშვილი პაპა	2	1	1	—	—	94
ხოჯაშვილი ავთანდილ	2	1	1	—	—	88
ყარჩინაშვილი პატარა კაცი	2	1	1	—	—	89
არემიშვილი ამზა	2	1	1	—	—	92
თაფდიდაშვილი	2	1	1	—	—	21

ნასრიაშვილი სუმბატი .	2	1	1	—	—	237	
გურიელი ღურმიშხანი .	2	1	1	—	—	242	
მდივანი სულხანი . . .	2	1	1	—	—	242	
შალიკაშვილი ზურაბი .	2	1	1	—	—	260	
ზავრაშვილი გიორგი .	2	1	1	—	—	276	
მდივანი სულხანი თუ- მანიშვილი	2	1	1	—	—	237	
როინაშვილი თამაზა .	—	1	—	—	—	95	
ციციშვილი რევაზი . . .	—	1	—	—	—	39	
ციციშვილი იესე	—	1	—	—	—	35	
ციციშვილი ვახტანგ . . .	—	1	—	—	—	35	
სააკაძე ალიყულიშვილი	—	1	—	—	—	43	
როინაშვილი კვესია . . .	—	1	—	—	—	95	
ატოცის წმ. გიორგი	—	1	—	—	—	109	
გლურჯიძე ბუზია	—	1	—	—	—	157	
გლურჯიძე პაატა	—	1	—	—	—	157	
გლურჯიძე ზაალი	—	1	—	—	—	157	
ზუბიტაშვილი შერმაზან	—	1	—	—	—	158	
თულაშვილი ტარიელ	—	1	—	—	—	155	
ხერხეულიძე რევაზ	—	1	—	—	—	139	
ხერხეულიძე იესე	—	1	—	—	—	139	
აბულაშვილი ლევანი	—	1	—	—	—	156	
აბულაშვილი ღვთისია	—	1	—	—	—	156	
ქანანაშვილი ფარსადანი	—	1	—	—	—	90	
ქანანაშვილი ზურაბი	—	1	—	—	—	90	
ქანანაშვილი როინა	—	1	—	—	—	90	
ყორლანიშვილი გოდერძი	—	1	—	—	—	94	
ყორლანიშვილი ფრიდონ	—	1	—	—	—	94	
ხოჯაშვილი სულხანი	—	1	—	—	—	88	
არეშიშვილი		გიორგი	—	1	—	—	91
		მანუჩარი	—	1	—	—	91
		სალმახან	—	1	—	—	91

არეშიშვილი	ჩალაბა	—	1	—	—	91
	უთრუთი	—	1	—	—	91
	სარქისა	—	1	—	—	91
	სენუა	—	1	—	—	91
ქანანაშვილი	ფარემუზა	—	1	—	—	90
	გლურჯიძე მანუჩარი	—	1	—	—	237
	გლურჯიძე ტარიელი	—	1	—	—	237
	აბულაშვილი გივი	—	1	—	—	242
	გურიელი პაატა	—	1	—	—	242
	საგინაშვილი როსტომ	—	1	—	—	242
	შალიკაშვილი როსტომ	—	1	—	—	260
	შალიკაშვილი ზაალი	—	1	—	—	260
	ბეჟანიშვილი ფირანი	—	1	—	—	261
	მგალობლიშვილი ბეჟანი	—	1	—	—	268
	ზავრაშვილი ნასყიდა	—	1	—	—	275
	ზავრაშვილი ალავერდა	—	1	—	—	275
	ველაშვილი მელქუა	—	1	—	—	281
	აღნიაშვილი შერმაზა	—	1	—	—	287
	აღნიაშვილი შალვა	—	1	—	—	287
	მღვივანი ომანი	—	1	—	—	243
არეშიშვილი	ღუშია	—	—	1	—	91
	ბიძინა	—	—	1	—	91
	შამბია	—	—	1	—	91
	ბეჟუა	—	—	1	—	91
ქანანაშვილი	სარნოშვილი	—	—	1	—	90
როინაშვილი	ედიშერ	—	—	1	—	95
	ფარსადან	—	—	1	—	95
	ფარემუზა	—	—	1	—	95
	თამაზ	—	—	1	—	95

შემაზაშვილი ზაალ	—	—	1	—	—	91
შემაზაშვილი ხოსიტა	—	—	1	—	—	91
შაჰყულიშვილი ფრიდონ	—	1/2	—	—	—	281
სულ 330 მფლობ.	5666	4342	1034	266	64	

უცხოა მეწინავე სადროშოში 72 კომლი

- 1 ეშაგიშვილი
- 2 გლურჯიძე
- 2 შაჰყულაშვილი
- 1 თულაშვილი
- 1 ხოსონაშვილი
- 2 შაიკაშვილი
- 4 შემაზაშვილი
- 4 ელიარაშვილი
- 4 აღნიაშვილი
- 7 ქანანაშვილი
- 9 შანშიაშვილი
- 14 როინაშვილი
- 20 არეშიშვილი

ეხლა ჩვენ ხელთ გვაქვს მთელი სადროშოს ყველა მფლობელთა და ყმათა რიცხვის ვრცელი სია და საბოლოოდ გამოირკვევა სადროშოს მფლობელობის ხასიათი. 330 მფლობელს, რომელთა რიცხვი 11 ეკლესიაც შედის, ჭყავთ 5668 კომლი უმა. თათო მფლობელზე ართა შუა რიცხვით მოვა 18 კომ. რამდენად მართალია ეს რიცხვი ჩვენ დავინახავთ თუ საერთო რიცხვს მეფე-დედოფალს გამოვაკლებთ, რადგანაც დედოფალსა და უმდიდრეს მფლობელ შაჰნავაზის შორის განსხვავება თითქმის ორასი ყმაა, მეფის უმა კი დედოფლის უმასაც ორასით აღემატება. თუ შთა უმას რიცხვით 863 სჯერათ რიცხვს გამოვაკლებთ,

მასშინ მფლობელზე ერთა შუა რიცხვით 15 კომლი მოვა. განსხვავება დიდი არ არის, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ რომ საქართველოში ყმა მეტად ძვირი იყო და ხშირად დიდი გვარის წარმომადგენელსაც კი არ ჰყავდათ 3—4 კომლ ყმაზე მეტი. ყოველ შემთხვევაში ჩვენ საშუალო მფლობელებად შეგვიძლია ჩავთვალოთ 14—20 კომლის ჰატრონი მფლობელი და თუ 14—20 კომლის მეოლი მფლობელი საშუალო მფლობელად უნდა ჩავთვალოთ, 20—40 კომლის ჰატრონი უკვე შეძლებული იქნება და 40 ყმაზე მეტის ჰატრონი მსხვილ მემამულედ ჩავთვალოთ.

სრულიად ცალკე უნდა გამოიყოს აგრეთვე 5 მფლობელი: მეფე, დედოფალი, შაჰნავაზ ხანი, ბატონაშვილი და პატარეთის წინამძღვარი როგორც განსაკუთრებული მსხვილი მემამულენი. მართა მათ ხელში შეგროვილია 1256 კომლი ყმა. მათვე უნდა მივუმატოთ ორბელიანთა საგვარეულო (თუნდაც რომ წვერთა რიცხვი მართლაც 24 იყოს თითო წვერზე საერთო ყმებისაგან 40 კომ. ყმა მოვა და ყოველი წვერი მსხვილ მესაკუთრეთა შორის დაიქერს ალაგს) 975 კომლით; მასსადაც ამ 6 განსაკუთრებულ მფლობელთ ეუფლებათ 2231 კომლი ყმა ამათში 145 კომლი აზნაურთა, უკვლად დანარჩენ მფლობელთა ხელში იქნება 3437 კომლი ყმა ე. ი. $\frac{3}{5}$, ამათში ყმა აზნაურები იქნება მხოლოდ 121 ე. ი. ნახევარზე ნაკლები.

მფლობელთა მეორე ჯგუფს, მსხვილ მემამულეთ 40—95 კომლამდე მესაკუთრე 20 მფლობელს ჰყავს 1213 ყმა, რაც წინანდელეთან ერთად შეადგენს 3444 კომლს მსხვილ მფლობელთა ყმას შეძლებული მფლობელია—(20—40 კომ.)— 27 მფლობელი— 913 კომ. ყმით; წინანდელეთან ერთად შეძლებულის და მდიდრის 76 მფლობელის ხელში იქნება 4357 კომლი ყმა ე. ი. უკვლად მფლობელთა $\frac{1}{5}$ ხელში შეგროვილია ყმათა $\frac{4}{5}$. 14—20 კომლის მეზატრონე—საშუალო მფლობელი არის 30—539 კომლი ყმით. დანარჩენი 224 მფლობელი წვრილი მფლობელთა და ჰყავს უკვლად 772 კომლი ყმა. უკანასკნელი ჯგუფის მფლობელებში 13 მფლობელს ჰყავს მხოლოდ თითო ბოგანო; 59 მფლობელს მხოლოდ

თათო კომლი და 34 მფლობელს ორ-ორი კომ.; სულ ამდენად დაქვეითებულ 106 მფლობელთ ჭეჭვთ მხოლოდ 140 კომლი უმა; ასეთ თავისუფალ მფლობელზე მაღლა სდგას ქონებრივად სომხითის ყმა აზნაურთა დიდი უმეტესობა, რომლებზედაც ორთა შუა რიცხვით 3 კომლი ყმა მოდის. რასაკვირველია შეიძლება ყმის ოჯახები რომელიმე წვრილი მფლობელისა უფრო მრავალ რიცხოვანი იყოს, ვიდრე მეორე მფლობელისა, მაგრამ აქ უკვე ოჯახის წევრთა რაოდენობის ცოდნაა საჭირო. ეს კი ჩვენ არ ვიცით. თუმცა შეიძლება ადამიანმა შედარებით გაიგოს, რომელი ოჯახი უფრო დიდია და რომელი უფრო პატარა, მაგრამ ეს მხოლოდ შედარებითი იქნება და დაწვრილებით არაფერს არ გამოარკვევს. საქმე ის არის, რომ ყოველი კომლი ვენახიან იშვიათად ბოვანო-გლეხთან, მოხსენებულია „თავი 1“ „თავი 2“ და სხვა. რას ნიშნავს ეს თავი გამორკვეული არ არის. შეიძლება იგულისხმებოდეს ლაშქარში გამსვლელი მოლაშქრე და შეიძლება ოჯახის უფროსი. ყოველ შემთხვევაში, რასაც უნდა ნიშნავდნენ ეს სიტყვა, ის ოჯახი რომელზედაც მოხსენებულია „თავი 2“ ან „თავი 3“ ცხადია „ერთ თავიან“ ოჯახზე დიდი იქნება. მეწინავე სადროშოში ასეთი მეტ რიცხოვანი ოჯახები ჰყავთ სულ 147 მფლობელს და მათ აზნაურებს სჯერთოდ 1045 კომლი, ამათში ორთავიან ოჯახად მოხსენებულა 980; სამთავიანად 58 და ოთხთავიანად 7 მრავალ რიცხოვანი ოჯახი საბარათიანოში უფრო ხშირია ვიდრე სომხით-სარბეოლში. პირველში არის სულ 635. აქედან 595 ორთავი; 36 სამთავი; 4 ოთხთავი. სარბეოლში, სომხითში და ტაშირში = 410. აქედან 385 ორთავი; 22 სამთავი; 3 ოთხთავი მფლობელებში ყველაზე მეტი ჰყავთ ორბე-

ლიანებს	170	მრავ. რიცხ. ოჯახი
დედოფალს	67	„ „ „
მეფეს	64	„ „ „
ბარათაშვილს	45	„ „ „
ზალიშვილს	30	„ „ „

ბატონი შვილ ვახუშტის, შაჰნავაზხანს, თბი-
 ლელს და ბუჭყიაშვილს ჰყავთ . . . 20—27 მრავ. რიცხ. ოჯახი
 11 მფლობელს: ხოსროხანიშვილს, ბატონ-
 ნიშვილს სვიმონს, იარალაშვილთ.,
 ციციშვილს ზაალ ბაად., ციციშვილს
 ნოდარიშვილს, ომან სულეიმანიშ-
 ვილს, პიტარეთის წინამძღვარს, მუს-
 ტოფს, თარხნიშვილთ მამუკა და ზუ-
 რაბს და სააკაძე დემეტრეს . . . 10—20 „ „ „
 დანარჩენ 127 მფლობელებში მრავალ რიცხ-
 ხოვანი ყმა ჰყავთ 16 მფლობელს 5—10 „ „ „
 და 111 მფლობელს კი ჰყავთ . . . 1—5 „ „ „

ყოველ შემთხვევაში ეს მრავალ რიცხოვანი ყმათა ოჯახ-
 ხები საერთო სურათს არ შესცვლიან და სადროშოს 330 მფლობე-
 ლის მფლობელობის სურათი იგივე დაჩვენებს ე. ი. განსაკუთრე-
 ბული მსხვილი მფლობელი 6 (ერთი 24 წევრიანი გვარია) თი-
 თოს 100 მეტი ყმა ჰყავს სულ 2231 კომლი.

მდიდარი მფლობ.	20	თითოს	40—95	კომლამდე	ყმა	სულ	1213	კომ.
შედლებული	27	„	20—40	„	„	„	913	„
საშუალო	30	„	14—20	„	„	„	539	„
წვრილი	118	„	3—14	„	„	„	632	„
სრულ. დაქვ.	106	„	1 ბოგანოდან	2	კომლ.	„	140	„

სულ. მსხვილი და შედლებული მფლობელია 76—4357 კომ. ყმით.
 წვრილი და დაქვეითებული მფლობელია 224—772 კომ. ყმით.

რომელ მათგანსაც უნდა მივუმატოთ საშუალო მფლობე-
 ლები მათი ყმებით განსხვავება ბევრად არ შეიცვლება. რამდენ-
 ნად სკარბობს წვრილ მფლობელთა რიცხვი შეძლებულთა
 რიცხვს ამას ჩვენ ნათლად ვხედავთ და მიმატება რისიმე სა-
 კიროდ აღარ მიგვაჩნია.

V

აქამდე ჩვენ საუბარი გვქონდა უმთავრესად თავისუფალ მფლობელებზე, ყმა აზნაურებზე და საზოგადოდ ყმებზე კი ძალიან ცოტა იყო თქმული. უპირველეს ყოვლისა როგორი ყმებია მოხსენებული დავთარში? ყმების სათავეში დგას აზნაურები, მერე მოდის ჯგუფი, რომელსაც ეწოდება უჟმო და ბოლოს უბრალო გლეხობა

ყმა აზნაურები არიან ყმიანი და უყმონიც. მათზე ჩვენ უკვე ლაპარაკი გვქონდა და აქ მოვიხსენიებ მხოლოდ, რომ უჟმო ყმა აზნაურთა მდგომარეობა ვერ უფიქლა კარგი რადგანაც ერთ შემთხვევაში მოხსენებულია აზნაური-ბოგანო (გვ. 48) და აზნაური მღვდელი (გვ. 140). ეს ერთი შემთხვევაა, რომ მღვდელი აზნაურია, დანარჩენ შემთხვევებში უბრალო გლეხები მოხსენიებულია.

რომ უჟმონი აზნაურები არ არიან, ამას გვიჩვენებს ის, რომ, როდესაც დავთარში მოხსენებულია აზნაურია, თუნდა უყმონი იყოს, მაინც აღნუსხულია ხოლმე „აზნაური უჟმო“ და სხვ. უბრალო უყმოსთან კი ამას ვერ ვხედავთ. ამას გარდა ერთ შემთხვევაში აღნუსხულია ყმიანი უჟმო (გვ. 254). „უჟმო ყარჩიხა“ ქვემოთ მოწერილი აქვს „ისაშვილი ზურაბ ამისი ყმა“. რომ უყმონი მაინც გლეხებზე მაღლა სდგანან, ეს ცხადია, თორემ მათი განსაკუთრებით აღნუსხვა საჭიროც არ იქნებოდა. რადგანაც უყმონი ყოველთვის თავადთა გვარეულობის ყმებში არიან აღნუსხული, შეგვიძლიან ვიფიქროთ, რომ ისინი, განკერძოებული, დიდებულთა მსახურნი არიან.

რაც შეეხება გლეხობას, ისინი ქონებრივად გაყოფილია. ორ უმთავრეს ნაწილად ვენახიან და უვენახო გლეხებად. მაგრამ რამდენიმე შემთხვევაში ვხვდებით ყმიან გლეხსაც (გვ. 167, 70...) მართალია გლეხების ყმები უმეტეს შემთხვევაში ბოგანოებია, მაგრამ უკვე არა ერთხელ გვქონდა აღნიშნული ყმათა სიძვირე

და ამიტომ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ერთი ბოგანოც უბრალო გლეხის ხელში დიდი სიმდიდრე იყო და უყმო ყმა-აზნაურთან ის უკვე თავს ქონებრივად უფრო მალლა ჩასთვლიდა. ამის მაგალითს ჩვენ თვით დავთარი გვიჩვენებს. ერთი უმიანი გლეხი იმდენად გრძნობს თავის ძალას, რომ აზნაურობს კიდევ (186-გვ.); მოხსენებულია კიდევ „ცარიელი ბოგანო“ (გვ. 7, 9, 10, 11), რომლებიც ალბად სრულიად უმამულო გლეხებია, თორემ უვენახოს რომ წარმოადგენდენ მაშინ სიტყვა „ცარიელი“ არაფრისმაქნისი იქნებოდა. ამოწერილია ერთ შემთხვევაში მეოთხედი კოდი ჰუკის გამოძღვებაც. აი სულ რაც მოიპოვება გლეხთა ქონებრივ მდგომარეობაზე. უნდა ვიგულისხმოთ ისიც რომ დავთარში არ არიან ჩაწერილი ისეთი ოჯახები, რომლებსაც „ხარჯთა“ გამოძღვება არ შეეძლოთ.

სამაგიეროდ ადვილი გასაგებია თუ რა ხელობა უფრო გავრცელებული ყოფილა სოფლად საქართველოში. ვეკლავსე მეტია ამ მხრივ მოლაშქრენი. ამ გლეხებს თავისი თუ ბატონის ნებით თავის ხელობად ლაშქრობა გაუხდიათ. დანარჩენებში, როგორც ვენახიანებში ისე ბოგანოებში აღნუსხულია სუცესი (გვ. 35, 163...), დეკანოზი (გვ. 58...), მღვდელი (8), ტერტერა (12, 218...), მჭედელი (32, 33, 227...), ნაღბანდი (გვ. 104...), ხაბაზი (გვ. 107, 120...), ღურგალი (გვ. 108...), მეცხვარე (გვ. 195...) და სხვა.

ხშირია აგრეთვე გადასახადისკან თავისუფალი-თარხანი გლეხები. წმ. სამების ყმა 10 კომლი ყველა თარხანია.

VI

როგორც მიფლობელობით ისე ღირსებით სადროშოს მიფლობელობა სთავაში სდგას მეფე, შემდეგი ალატი უჭირავს თავადებს და ეკლესიებს. მონასტრები, მეტადრე ადგილობრივი, ქონებრივად თავადებს არა თუ არ ჩამოუყარდებიან, არამედ სჯობნიან კიდევ-

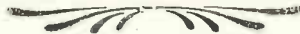
ვაც რადგან 10 ეკლესიაში წვრილი მფლობელია მხოლოდ ერთი—ატოცის წმ. გიორგისა და ისიც სრულიად სხვა კუთხისაა. როგორც თავადები ისე ეკლესიები არიან აზნაურნი და უაზნაურნი. თავადი ექვემდებარება მეფეს ერთ შემთხვევაში შაჰნავაზ ხანს („დარბაისელი შაჰნავაზ ხანისა ციციშვილი უთრუთი“), აზნაურები კი ემორჩილებიან: თავისუფლები მეფეს და უაზნაურები თავადებს. მართალია, უაზნაურთ თავისი უფლებები ჰქონდათ, მაგრამ ისინი მაინც უბრალო ყმები იყვნენ და თავადს უფლება ჰქონდა ისინი მათი ყმებიანად გაეუდნა (გვ. 224—231); სოციალური წყობილების გამორკვევა მე არ მიკისრია და აქ მსურს მხოლოდ აღვნიშნო, აქვს თუ არა მამულის მდებარეობას რაიმე გავლენა მფლობელობაზე. როგორც უკვე ნათქვამი იყო სომხთი უფრო განაპირა კუთხეა ვიდრე საბარათიანო. ამასთანავე ცხრილიდან ჩვენ ვხედავთ რომ წვრილი მფლობელობა საბარათიანოში უფრო გავრცელებულია, რადგანაც იქ წვრილი მფლობელები მსხვილ და შექლებულთ ორ ნახევარჯერ ($2\frac{1}{2}$) სჭარბობენ, სომხთში კი მხოლოდ ორჯერ.

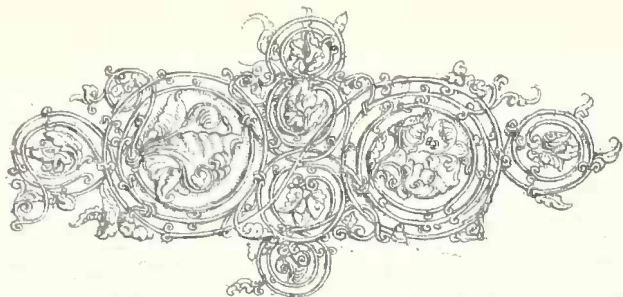
ამას გარდა სომხთის უაზნაურზე თითოზე საშუალოდ 3—4 კომლი მოდის. საბარათიანოს აზნაურებზე კი 1 კომლი. სომხთის უაზნაურებში ბევრის უმათა რიცხვი 10 აღემატება, საბარათიანოში კი მხოლოდ ერთსა ჰყავს 4. სომხთში არის ისეთი მსხვილი, გაუფოფელი ერთეული საგვარეულო, როგორც არის ობეღიანები, საბარათიანოში კი გაუფოფელი გვარი არ არსებობს, როგორც არ არსებობს ასეთი მსხვილი მფლობელი ერთეულიც. ბოგანო საბარათიანოში საერთო უმათა რიცხვის ერთ მეხუთედს შეადგენს სომხთში კი ერთს მეშვიდედზე ცოტათი მეტია. ერთის სიტყვით ჩვენ ვხედავთ, რომ საბარათიანოში შედარებით უფრო დაჭკეითებული არიან როგორც ყმები ისე მფლობელები, ვიდრე სომხთში; ესე იგი შუაგულში წვრილი მფლობელობა უფრო გავრცელებულია ვიდრე განაპირას. ამას უფრო კარგად გვიჩვენებს შემდეგი მაგალითი: როგორც ვიცით სომხთში უაზნაურები ბევრად მეტია ვიდრე საბარათიანოში, მაგრამ უმეტესობა ამ აზ-

ნაურების ცხოვრებას სახარათიანოს და სოფლებს სამხედვარზე და რაც უფრო შორს მიდის საორბელო განაპირისკენ აზნაურთა რიცხვი კლებულობს. ყარაბულახის ხეობაში და ლოქში სულ — 6 აზნაურია. სომხითის უკიდურესი ნაწილი ტაშირი კი სრულიად უაზნაურთა და მსხვილი მფლობელობის ტაშიური მანკვენებელია. ტაშირის სამ მფლობელს ჰყავს 415 კომლი ყმა: ორბელიანთ — 215 კომლი, მეფეს — 160 კომლი და მუშის მუსტოფს — 40 კომლი. სამაგიეროდ, რაც უფრო აღწერილობა უახლოვდება განაპირა ნაწილებს, უფრო ხშირია აყრილ — ახორებულთა, რიცხვი, რომლებიც გვიჩვენებენ, რომ ეს, აღმოსავლეთ საქართველოს განაპირა ადგილები სხვა კუთხეებზე უფრო შეწუხებულნი იყვნენ მტრის შემოსევისა და ახორებისაგან და, რომ არსებობისათვის ბრძოლა აქ უფრო გაძნელებული იყო და მეტ ძალას თხოულობდა, ამიტომ გასაკვირია არა არისრა, თუ რომ წვრილი მფლობელი აქ იყოს ვერ მოიკიდებდა და აქაურებას შიშობდა. სწორედ ამით აიხსნება, რომ ტაშირში, საცა თითქმის მესამედი რიცხვი სოფელთა აყრილ-ახორებულია, წვრილი მფლობელობა უკვე აღარ მოიპოვება. ამითვე აიხსნება, რომ წვრილი მფლობელობა არა თუ არ ვრცელდება განაპირა ადგილებში, არამედ აქაურებული ნაბიჯით კლებულობს და ყმები ათობით და ასობით გადადიან მსხვილ მფლობელთა ხელში (ორბელიანთა ნასყიდობა გვ. 224). ესვეა მიზეზი იმისა, რომ ორბელიანები მხოლოდ ერთმანეთში პოულობენ ძალას და გაყოფას ერიდებიან. წვრილი მფლობელობის გაჭირებით სარგებლობენ მსხვილი მფლობელნი და თავის ყმებს სყიდვით ამრავლებენ. ამილამბარ ბარათაშვილმა, რომელმაც 1712 წელს ძმებთან გაყოფის შემდგომ მიიღო მხოლოდ 74 კომლი ყმა (ივ. ჯავახიშვილი „Народныя переписи въ Грузин“) 1721 წლისათვის მათი რიცხვი 118 კომლამდე აიყვანა. მაგრამ ასეთ მაგალითებისა მიუხედავად, მფლობელობის დამახასიათებლად მაინც წვრილი მფლობელობა უნდა ჩაითვალოს, რასაც ყველაზე უკეთ გვიჩვენებს ის, რომ წვრილ მფლობელთა ში-

რის ხშირია დიდი გვარის წარმომადგენლებიც. როცა ამა თუ იმ თავადს აზნაურები ჰყავს ეს, რასაკვირველია, იმის მაჩვენებელია, რომ ის მაღლა სდგას. საქართველოს მთელობელობას კი სწორედ ის ახასიათებს, რომ ყმათა მცირედი რიცხვის ჰატრანს თავადს ხშირად ბევრი ყმა აზნაური ჰყავს მაგ. ციციშვილს პაპუნას ჰყავს მხოლოდ 8 კომლი გლეხი და ერთი აზნაური, სომხთის მელიქს მხოლოდ ათი კომლი და 1 აზნაური, მელიქიშვილს პაპუნას კი 15 კომლ გლეხთან ერთად 5 აზნაური და ორი უყმო ჰყავს, სოლოლაშვილს ასლამაზს 17 გლეხი და ერთი აზნაური და უყმო, მართალია ციციშვილები აქაურები არ არიან, მაგრამ მელიქი, მელიქიშვილები და სოლოლაშვილი აქაური მკვიდრები არიან, და უნდა ჩაითვალოს წვრილ მფლობელობათ, აზნაურები-კი ბევრი ჰყავთ. მე მგონია, ეს უკანასკნელი მაგალითები იმის მაჩვენებელიც უნდა იყოს, რომ საქართველოს სხვა კუთხისთვისაც ჩვეულებრივი იქნება ისეთივე წვრილი მფლობელობა, როგორც ჩვენ მეწინავე სადროშოში დავინახეთ, მაგრამ ამისი დანამდვილებით თქმა შეუძლებელია, სანამ განხილული არა იქმნება ქართლის სხვა სადროშოთა აღწერილობა.

იოსებ ანთაძე.

ქართულ ხატების მოჭედულობის სახეები*)

ამ მოხსენების მიზანს შეადგენს ქართულ ხატების მოჭედულობის სახეების შესწავლა. მასალად მქონდა პრ. კონდაკოვის და ქ-ნი უვაროვის მიერ გადაღებული იმ ხატების სურათები (Кондаковъ и Бакрадзе. Описание памятниковъ древности Грузіи და Матеріалы по археологіи Кавказа, выпуски 3, 4, 7, 10 и 12), რომლებიც მოიპოვებიან ჩვენი სამშობლოს სხვა და სხვა კუთხის მონასტრებში და ეკლესიებში. მინდოდა, რომ გამოკვლევა რაც შეიძლება ძველი ხანიდან დამეწყო, მაგრამ ეს ჩემი განზრახვა ვერ შეეასრულე ზოგიერთ საუკუნის შესახებ მასალების უქონლობის გამო. პრ. კონდაკოვის შრომაში მხოლოდ ერთი ხატი აღმოჩნდა მე-IX საუკუნისა (შემოქმედის მონასტერში), მაგრამ მოჭედულობის სახე იქ ისე სუსტად მოსჩანს, რომ სახის მკაფიოდ გარჩევა შეუძლებელია. მე-X საუკუნის ხატი არც კონდაკოვის და არც უვაროვის შრომაში არ მოიპოვება. ამ მიზეზების გამო ეს შრომა შეეხება ხატების მოჭედულობის სახეებს მე-XI საუკუნიდან დაწყებული ვიდრე მე-XVII საუკუნემდე.

მე-XI—XII-ს. ხატების მოჭედულობის სახე ისე მკაფიოდ არ არის მოყვანილობით (ფორმით) და საზოგადო მოხატულობით (კომპოზიციით), როგორც შემდეგ საუკუნოებში. ამ საუკუნოების მოჭედულობის სახე წარმოადგენს ვახის მზგავსს ხვეულს, რომლის უფველ შუაგულს ებმის ამავე სახის მზგავსი

*) ამ მოხსენებაში ნახმარი ტერმინები ძველ ქართულ სახელოვნებო ტერმინოლოგიის მიხედვით არის შესწორებული. რედ.

მცირე ხეყუდი ვაზის მოხეყულ უღვასების მზგავსად დამთავრებულ-
დი. ამგვარი სახე, მაგალითად, შენახულია მაცხოვრის ხატზედ სოფ.
ლიხაურში (№ 6) და მთავარ ანგელოზის ხატზედ სოფ.
ქუკულში. ამ სახის შუაგულის განვითარება ამავ საუკუნეებ-
შივე იწყება, მაგრამ საზოგადო მოხატულობა იგივე რჩება,
რაც წინად იყო. ჯუმათის წმ. გიორგის ხატის მოჭედილო-
ბაზედ უკვე ვამჩნევთ ამ განვითარების გზას. ამ სახის შუაგუ-
ლი შესდგება ანა ვაზის უღვასების მზგავსი ხაზისაგან, ანამედ
ვაზის რამდენისავე გაუშლელ კვირტის მზგავს სახისაგან (№ 3);
ზოგიერთს შემთხვევაში კი 3—4 კვირტთან არის გაშლილი
ვაზის კვირტის, ან ფოთოლის სახე, როგორც მაგ. გელათის (№ 1)
და ტბეთის სახარების მოჭედილობაზე (№ 2) ვხედავთ. იმის-
თანა სახეც ვხვდებით, როდესაც შუაგული გამოსახულია ვაზის
ფოთოლის მზგავსად, რამელსაც თან ახლავს რამდენიმე უღვასი.
აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ პრ. კონდაკოვის და ქ-ნი უვარო-
ვის შრომებში სხვა-და-სხვა აზრი არის გამოთქმული იმის
შესახებ, თუ რომელი მცენარის სურათისაგან წარმოსდგა მო-
ჭედილობის სახეები; პრ. კონდაკოვი ყველა სახეებს ვაზის
მზგავსი მოხატულობას ადარებს, ქ-ნი უვაროვისა კი—ბრო-
წეულის ყვავილის მზგავსს მოხატულობას. ეს ორივე შეხე-
დულობა შემცდარი უნდა იყოს. ვაზის მზგავს მოხატულო-
ბას ვხედავთ თითქმის ყველა საუკუნოებში, მაგრამ ანის შემ-
თხვევა, რადესაც სახე შესდგება სხვა და სხვა ფოთოლის და ყვა-
ვილის მოხატულობისაგან. მაგალითად, მღვთის მშობლის ხატის
მოჭედილობის სახე სოფ. კოცხერში სრულებით არ წარმოად-
გენს ვაზის მზგავსს სახეს (როგორც კონდაკოვი ამბობს). თუ
რა სახის მზგავსი ნახატია ამ ხატის მოჭედილობაზე, რო-
მელსაც ხშირად ვხედავთ უკანასკნელ საუკუნოებში, ამის შე-
სახებ საჭიროა სხვა შრომა და გამოკვლევა.

წმ. გაბრიელის ხატზედ სოფ. ლაგანში ვხედავთ სახეს,
რომელიც თავის მოხატულობით დიდათ არ განსხვავდება ზე-
მოაღწერილ სახეებისაგან. ეს სახე შესდგება ორის ერთმანეთ-

ში ჩასმულ წრისგან, რომლის შუა-გულში გამოსახულია ვაზის ფოთოლის მზგავსი ნახატი, ან და რამდენიმე ვაზის გაუშლელი კვირტი უღვავის მზგავსად დახვეულ ხაზით შემკული. ეს სახე ან ერთ ზიხად არის ან ორ ზიხად. უკანასკნელ შემთხვევაში ერთი ზიხი მეორე ზიხზე ისე საუცხოოდ არის გადაბმული, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში ახალს სხეეს წარმოადგენს, როგორც მაგალითად ეს სჩანს წმ. კვირიკეს ხატზე (№ 17) და მაცხოვრის ხატზე ღვთის-მშობლის ტაძარში სოფ. ყიბიანის ახლოს. გელათის მაცხოვრის ხატზე მეოთხე ნაირი სხეეს, რომელიც ღურსმის თავების მზგავსადაა მოჭედილი. ამ სხით მხოლოდ ხატის არშაა არის მოჭედილი. როგორც საზოგადო მოხატულობისაგან სჩანს, ეს ხატი უნდა ეკუთვნოდეს ბიზანტიურ ხელოვნებას, ამიტომ ამ სახის მხედველობაში მიღება და რაიმე დასკვნის გამოყვანა შეუძლებელია, რომ შეცდომაში არ შეგვიყვანოს. ამნაირ სხეეს ჩვენ ვხედავთ თითქმის ყველა საუკუნოებში, მაგრამ უმთავრესად კი მე-XV საუკუნიდან დაწყებული.

ზემოდ აღწერილ ხატების უმთავრესი სახის გარეგნული მოხატულობა ისე კარგად ვერ არის შესრულებული, როგორც შემდეგ საუკუნოებში. იგი გამოისახება ყოველ უმთავრეს ხვეულის კუთხეში ვაზის უღვავის მზგავსად დახვეულ ხაზით. სხვა არავითარი განსაკუთრებული მოხატულობის ნიშანი არ ახლავს. შესანიშნავი ხატი აღმოჩენილია იერუსალიმში, რომელიც გადაღებულია და აღწერილია კონდაკოვის შრომაში (Археологическое путешествие по Сиріи и Палестин.). ეს ხატი იმყოფება მაცხოვრის ტაძარში და ზედ გამოსახულია მაცხოვრის სახე დაახლოვებით მე-XVII საუკუნის ნახატი. მაგრამ თვით ხატის არშიას მოჭედილობა ეკუთვნის მე-XII ს. ეს ხატი ამ ეკლესიისათვის შეუწირავს სამეგრელოს მთავარს კაცია დადიანს 1770 წელს. მოჭედილობის სახეები იმგვარივეა, როგორც ზემოდ იყო აღწერილი: ვაზის ტოტის ხვეულის მზგავსი სახე, რომელიც შუა-

გულში თავდება ვაზის ფოთოლის ან კვირტის მზგავს ნახატი. აწმია შესდგება სამეურა ფოთოლის მზგავს სსხისაგან, რამლებიც მიმხვეულ ხაზს აბია. საზოგადო მოხატულობა და ტენიკური მხარე საუცხოვოდ არის შესრულებული.

ყველა იმ სახეების მიხედვით, რომლებიც ზემოდ აღწერთ, ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ საზოგადოდ ამ საუკუნოების მოქედილობის დამახასიათებელია მარტივი და სწორი სახე და ამგვარივე საერთო მოხატულობა (კომპოზიცია.).

ტენიკური შესრულების მხრივ ორნაირი სახე გვხვდება: ამობერილი და ჩაჭრილი. ამობერილი სახე უფრო კარგად არის შესრულებული, რადგან ამნაირი სახე უმთავრესად ხატის ჩარჩოზე არის ხოლმე მოთავსებული და ის ადგილი, რომელზედაც უნდა იქნეს შესრულებული მოქედილობა წინდაწინვე განსაზღვრულია. ჩაჭრილ სახეს კი უკავია ადგილი ჩარჩოსა და თვით წმიდანის სახის შორის (ტბეთის სახარება); ეს უკანასკნელი სახე საერთო მოხატულობის (კომპოზიციის) მხრივ სუსტად არის შესრულებული. თვით სახე უადგილობის გამო დაუმთავრებელი და შეკვეცილია, რაც მე—XII—XIII ს. ხატებზე, როდესაც მოხატულობამ და საზოგადოდ მოქედლობამ განვითარების უმაღლეს წერტილს მიაღწია, იშვიათად თუ სადმე შეგვხვდება.

მე—XII—XIII ს. ნიმუშები ჩვენ ნათლად გვიჩვენებენ იმ განვითარების გზას, რომელიც გამოიარა ქართულმა მოქედის ხელოვნებამ მე XI—XII ს. ეს განვითარება გამოიხატება, როგორც ზემოდ აღნიშნე, სახის შუაგულის განვითარებაში. თვით სახე საზოგადოდ იგივე რჩება როგორც იყო მე XII ს.: ვაზის ტოტის მიმოხვეული ნახატი, რომელსაც აქეთიქით ამ გვარივე პატარა ხვეულები ახლავს. უმეტეს შემთხვევაში, როგორც მე—XI—XII სუკუნოებში, შუაგული სხვა მოყვანილობას იღებს და თანდათან იმ სახედ იქცევა, რომელიც ბუნებრივად გამომდინარეობს წინა საუკუნის სახეებისაგან. მე XI—XII საუკუნოებში, როგორც აღნიშნული მქო-

ნდა, ყოველ სახის შუაგულში მოთავსებული იყო რამდენიმე ვაზის გაუშლელი კვირტი ან და ვაზის უღვაშის მზგავსად მოყვანილი ხვეული. ეხლა ტოტის დაბოლოვება შესდგება ვაზის გაშლილ კვირტის ან ფოთოლის სახისაგან. თვით ეს სახე სხვა-და-სხვა მოხაზულობისა არის ხოლმე, საუცხოვო ხელოვნებით არის შესრულებული. ამ სახის საუკეთესო ნიმუშად ხახულის მღვთის მშობლის ხატის მოჭედილობა უნდა ჩაითვალოს. აქ ვხედავთ რამდენსამე სხვა-და-სხვა სახეს (№ 8, 9 და 10) შუაგულში, როგორც წინა საუკუნოებშიც, მოთავსებულია სამი-ოთხი ხვეული, რომელიც წინანდებურადვე ვაზის გაშლილ კვირტის ან ფოთოლის ნახატით თავდება (№ 8). ზოგიერთ შემთხვევაში ორი ზევითა ხვეული ერთმანეთში გადახლართულია სხვა-და-სხვა ნაირად (№ 10); ან და თვით შუაგული შესდგება ორი ვაზის ფოთოლის მზგავსი ნახატისაგან (№ 9) და ზევით კი ერთი გაშლილი კვირტია გამოყვანილი. არის იმნაირი სახეც, რომ თვით ეს ზემოდ აღნიშნული უკანასკნელი ნახატი მცირე ხვეულების სახის შუაგულის დასაბოლოვებლად არის ნახმარი. ამ შემთხვევაში ამ სახისა მხოლოდ ორი ქვედა მღვთარე ხვეული, ზევითა კი ორი ან ერთი ხვეული ფოთოლის ნახატით არის დაბოლოვებული. ისეთი სახეებიც გვხვდება, როდესაც შუაგული მხოლოდ ერთ შტოზედ მობმულის ოთხის ფოთოლისაგან შესდგება ან მხოლოდ ვაზის უღვაშის 6 ხვეულის მზგავსად არის გამოყვანილი. ამას გარდა საერთო სახეს დამატებითი სამკაულები ერთვის, რაც მე-XI—XII საუკუნოებში არ არსებობდა. ზოგიერთ შემთხვევაში ხვეული ორკეცად არის ნახატი და ამ ორკეც ხვეულთა შუადგლი-კი რამდენსამე ან ვაზის უღვაშის მზგავსს ხვეულს უჭირავს ან და ერთი ერთმანეთზე დაახლოვებულ ხვეულებს, რომელნიც კვირტის მგზავს ნახატით თავდებიან. მე-XI-XII ს. შესახებ ნათქვამი მქონდა, რომ სახის ოთხსავე კუთხეში ვაზის უღვაშის მზგავსი ნახატი უზის, ეხლა კი არამც თუ კუთხეში, არამედ თვით შუაგულშიც ყოველი თავისუფალი ადგილი ვაზის

ფოთოლის მზგავს ნახატს უჭირავს. ამ შემთხვევაში სახე უფრო ლამაზად მოსჩანს და წინა საუკუნოებთან შედარებით კარგს შთაბეჭდილებას ახდენს (№ 8).

აჩის ხატის მაცხოვრის ხატი იმნაირ სახით არის მოქედლი, რომელიც ზემოაღწერილ ხახულის მღვთის მშობლის ხატის მოქედლობისაგან ძლიერ განსხვავდება. ეს სახე ლოტოსის ყვავილის მზგავს ნახატისაგან შესდგება, რომელიც მოთავსებულია ორ სვეტს შუა (№ 21). ამ ხატის საზოგადო მოხატულობა შემოქმედის მონასტრის ხატის ბუდეს წააგავს. ამ ბუდის მოქედლობის ნახატი შესდგება ერთმანეთში ძლიერ რთულად გადახლართულ ხაზებისაგან, რომელნიც აკანთოს ყვავილით თავდება.

მეფე გიორგი III ბეჭედი ჩუქურთმის მზგავს სახით არის მოქედლი და ერთ შემთხვევაში მთლად ცნობილ ჩუქურთმის სახესაც კი იმეორებს.

ამავე საუკუნეს ეკუთვნის წმ. გიორგის ხატი სოფ. ჯახუნდერში (მე-XIII ს.). ჩარჩოს მოქედლობა მხოლოდ ლურსმის თავის მზგავს სახისაგან შესდგება. ეს სახე ხაზებით ირიბად არის დაყოფილი, ამ ხაზების კუთხეებში კი პატარა ლურსმის თავები ზის. ამნაირი სახე ჩვენ წინა საუკუნოებში (XI—XII ს.) არა გვხვდება და თვით ნახატი ისევე წინა საუკუნის მზგავს სახის განვითარებას წარმოადგენს. ქ-ნ უვაროვისას თავის შრომაში აღნიშნული აქვს, რომ საზოგადოდ ლურსმის თავის მზგავსი სახით მოქედლი ხატები ხელოვნების დაცემის ხანას ეკუთვნისო. მაგრამ ეს აზრი შემცდარი უნდა იყოს. თუმცა მართალია, რომ ლურსმის თავის მოქედლობის სახით შესრულებულია ზოგიერთი ხატები XIV—XVII საუკუნემდეც, როდესაც ხელოვნება დაცემული იყო, მაგრამ ჩვენ ეს სახე იმ ხანაშიაც გვხვდება, როდესაც ხელოვნება თავის განვითარების უმაღლეს წერტილამდე ავიდა. კერძოდ ამ ხატზედ სახე საუცხოვო სილამაზით და სწორი მოხატულობითაა შესრულებული და თვით წმინდანის სახეც ისეთი სილამაზითაა შესრულებული, რომ ყოველივე აზრი ხელოვნების დაცემის

შესახებ უსაფუძვლო იქმნებოდა. აღწერილი ხატების არშია იმავე სახისა, როგორც წინა საუკუნოებში გვხვდება. უმთავრესად იგი სამყურა ყვავილის სახისაგან შესდგება, რომლებიც ერთმანეთს ქვედა მიმოხვეულ ხაზით ებმიან. ზოგიერთ შემთხვევაში, მაგალითად წმ. იაკობის ხატზე სოფ. ლიხაურში (პლ 7), ეს სახე შესდგება ორ ერთმანეთში გადახლართულ წრისაგან. ზემომოყვანილ არშიის სახეს ჩვენ შემდეგ საუკუნოებშიაც შევხვდებით.

საზოგადოდ მოხატულობაში (კომპოზიციაში) წინა საუკუნოებთან შედარებით დიდი წარმატება ემჩნევა. მოჭედულობის ყოველი სახე მოთავსებულია თავის ადგილას და შემთხვევითი ხასიათი არ აქვს, როგორც ჩვენ ამას ვხედავთ მე XI—XII ს.ს. შემდეგ ყოველ თავისუფალ ადგილზე, რომელიც-კი ნახატსა და ნახატს შუა რჩება, მოთავსებულია სხვადა-სხვა სახე და ისე ხელოვნურად არის შეფარდებული, რომ მოხატულობის საზოგადო იერი და მთლიანობა არ იკარგება. ამ მხრივ საუკეთესო ნიმუშად ხახულის მღვთისმშობლის ხატი უნდა ჩაითვალოს, რომლის მოჭედულობის ეზო (ფონი) საუცხოვოდ არის შესრულებული.

საზოგადოდ მე XII—XIII ს. ს. მოჭედულობის სახეებმა და მოხატულობამ განვითარების უმაღლეს წერტილს მიაღწია. ტეხნიკის მხრივ ამ საუკუნის ხელოვნების ყველა ძეგლები საუცხოვოდ არის შესრულებული, შემდეგ საუკუნოებში-კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ დარგის ხელოვნება ძლიერ ეცემა, ხოლო უკანასკნელ საუკუნოებში სრულებით იფიწყებს და ჰკარგავს იმ საუცხოვო სახეებს, რომლებიც მე XII—XIII —საუკუნოებში არსებობდნენ.

მე-XIII—XIV ს. ს. მოჭედულობის ნიმუშები მხოლოდ ორი-სამი მქონდა და სახეებიც მხოლოდ ამოდენივე მოიპოვება. ერთი გელათის ღვთისმშობლის ხატია და მეორე მიქელ მთავარანგელოზის ხატი სოფ. ქუკულში. ამ ნიმუშების მიხედვით, ხელოვნებას არ ემჩნევა რაიმე განვითარ-

რება, პირიქით, ოქრომკედელს აღარ ეტყობა თავისი ხელობის შესაფერისი და ეგოდენი ცოდნა და დაკვირვება, რომელიც არსებობდა მე-XII—XIII ს. ამ დროის სახე შესდგება იმავე ვაზის ტოტის მზგავსის მოხაზულობისაგან და დაბოლო-
ვებულია რამდენისამე (№ 4-5) პატარა ტოტის-მზგავს ხვეულით-
ვე და ვაზის გაშლილ კვირტის მზგავს ნახატით (№ 16), ე. ი. იმეორებს წინა საუკუნოების სახეს. მეორე სახე შესდგება ამა-
ვე ტოტის-მზგავსი ხვეულით, მხოლოდ შუაგული გაშლილ
ვარდის ან ფოთოლის ნახატით თავდება. მაგრამ ეს ფოთო-
ლის სახე ისე მკაფიოდ არ არის გამოყვანილი, როგორც
მე-XII—XIII ს.ს. როდესაც მას უფრო სქემატიური ხასიათი აქვს.

ილოარის წმ. გიორგის ხატის მოქედილობაც სუსტად
არის შესრულებული, როგორც კომპოზიციის ისე მოხატუ-
ლობის მხრივ. ამგვარი ნაკლი აქვთ ზემოაღწერილ ხატებსაც.
სახეების შუა დარჩენილი თავისუფალი ადგილი შევსებული
არ არის რომელიმე დამატებითი სამკაულით. ზოგიერთი სა-
ხეები მსხვილი მოხაზულობით და უსწორო ხაზებით არის შეს-
სრულებული, რაც ცუდს შთაბეჭდილებას ახდენს. საზოგადოდ,
ზემო-მოყვანილ ნიმუშებიდან ნათლადა სჩანს, რომ ამ ხანა-
ში ხელოვნება დაქვეითებული ყოფილა.

მე-XIV—XV საუკუნოებშიც ხატების მოქედილობა თით-
ქმის იმავე სახეებს იმეორებს, რაც მე-XI—XIII საუკუნებში
არსებობდა. ამ ხანის ხელოვნების კარგი ნიმუში სოფ. სუფის
წმ. გიორგის ხატია (№ 13); მოხაზულობა ძლიერ რთულია
და იმავე ხვეულობისაგან შესდგება, რომელიც წინად არსე-
ბობდა; შუაგული ამობერილია და შესდგება რამდენისამე ვა-
ზის უღვაშის მზგავს ხვეულისაგან ან ვაზის ფოთოლის, ან
და ლოტოსის მზგავს ნახატისაგან. ყოველ თავისუფალ ად-
გილზე მოთავსებულია ვაზის უღვაშის მზგავსი ხვეული, რომ-
ლითაც, მავალითად წმ. გიორგის ხატის (სოფ. სუფში), მო-
ქედილობა (№ 13) თითქმის მთლად შევსებულია, ისე რომ
სხვა სახეს თავისუფალი ადგილი არ უკავია. საზოგადოდ თი-

თქმის მთელი სახე ძლიერ სქემატიურად არის გაკეთებული და ნამდვილი ვაზის ფოთლის მზგავსი ნახატები, როგორც წინაღ მე-XII—XIII საუკუნებში გვხვდებოდა ხოლმე, ეხლა აღარსადა სჩანს. ეს არის XIV—XV ს. ს. მოკედილობის ერთი დამახასიათებელი თვისებათაგანი. ეს სახე თითქმის ძველ სახის განვითარებას წარმოადგენს; თვით ამ სახის საზოგადო მოხატულობის და შესრულების მიხედვით, შეგვიძლია ვსთქვათ, რომ მე-XIV—XV საუკუნოებში ხელოვნებას აღორძინება ემჩნევა. გელათის მაცხოვრის ხატი მოკედილია იმავე ზემოაღწერილ საზოგადო მოხატულობის სახით, როგორც წმ. გიორგისა.

ამ ორი ხატის მოკედილობა ტეხნიკურის მხრივ სუფთად და ძლიერ წვრილი მოხაზულობითაა შესრულებული და სახეები ერთმანეთში საუცხოვოდა არის გადახლართული. სოფ. ლაგანში კიდევ ორი ხატია, რომლებიც ამავე ხანას ეკუთვნიან და ისევე სქემატიური ნახატითაა მოკედილი (№ 18). მესამე გვარი სახე ლურსმის თავის მოკედილობის მზგავსია, და მე—XIII ს. სახისაგან იმით განსხვავდება რომ ის ხაზები რომელნიც ირიბ უჯრედებად ჰყოფენ ლურსმის თავებით მოკედილ ეზოს, უფრო მსხვილია და პატარა, მკიდროდ დაკრული ლურსმების თავების-მზგავსი მოკედილობისაგან შესდგება. ამგვარი სახე მაგალითად შენახულია მაცხოვრის ხატზე სოფ. ლაგანში და ლიხაურში (№ 39).

მე XV საუკუნის მოკედილობის სახეები უკვე შესამჩნევად განსხვავდებიან მე XII—XIV საუკუნოების მოკედილობისაგან. ნახატს ეკარგება სწორი მოხაზულობა, ულამაზოდ არის შესრულებული, და ვაზის ფოთოლს ან კვირტს აღარა აქვს ის მკაფიო მოხაზულობა და გამომეტყველება, რომელიც ეგრე ამშვენებდა მე XI—XIII ს. მოკედილობას. როგორც მე-XIV—XV ს.ს. მოკედილობის სახე თანდათან სქემატიურ ნახატად იქცა იმნაირადვე ამ საუკუნოებში მოკედილობას მე XII—XIII ს. მოკედილობის სქემატიური სახე აქვს. მოხატულობა

უფრო მსხვილია და ისე ამომჯდარი აღარ არის, როგორც წინად. პირველ შეხედვით ისეთს შთაბეჭდილებას ახდენს თითქოს ყოველი სახე გამოქანდაკებული-კი არა იყოს, არამედ მხოლოდ მოხაზული. ეს მოვლენა ხელოვნების დაცემას ამტკიცებს. ფერისცვალების ხატის მოკვდილობა შემოქმედის მონასტერში (№ 19) და ჯვარცმის ხატი იქვე (№ 22) სწორედ ამ ხანის ნიმუში არის. ფერისცვალების ხატზედ ვხედავთ ორ სხვა-და-სხვა სახეს. ერთი სახე, სახელდობრ ის, რომლითაც ხატის ეზო არის მოკვდილი (№ 19) წარმოადგენს, წმ. კვირიკეს ხიტისას მე XI—XII ს. სქემატიურს მოკვდილობას (№ 17). ამ სახეს მოხატულობით უფრო ჩუქურთმის ხასიათი აქვს. ხატის არშია-კი (№ 40) მოკვდილია იმნაირი სახით, რომლის ნიმუში ჩვენ არც ერთ წინა საუკუნოებში არ შეგვხვედრია. ეს სახე ქართულ ეკლესიის ჩუქურთმებშიაც მოიპოვება. ჯვარ-ცმის ხატის მოკვდილობას (№ 22) იმნაირივე სქემატიური სახე აქვს, როგორც ზემო-აღწერილ ხატზე. სოფ. ლაგანის წმ. გიორგის ხატი და ჯუმათის ხატი-კი გვიმტკიცებენ, რომ თუმცა ამ დროის მოკვდილობა განსაკუთრებით წინად არსებულ სახეების სქემატიური გამოხატულობაა მხოლოდ, მაგრამ მაინც ცოტაოდენის განსხვავებით იმნაირი სახეებიც გვხვდება კიდევ, როგორც არსებობდა მე XII—XIII ს.ს.

მე-XVI საუკუნეში ხატების მოკვდილობის სახეები უკვე დიდად განსხვავდება მე-XII—XIII ს.ს. სახეებისაგან. ზოგიერთ შემთხვევაში XV საუკუნესავით საზოგადო სახე იგივეა, რაც წინად იყო, მხოლოდ ნახატს ძლიერ სქემატიურია ხასიათი აქვს, სუსტადაც არის შესრულებული. უკვე მე-XV ს-ში ხელოვნებას სისუსტე იმ მხრივ ემჩნევა, რომ მოხატულობა სწორე ხაზებით არ არის გამოქანდაკებული (სახეები ამომჯდარი არ არის) და ნახატი თითქმის ხატის ეზოს უერთდება. ესლა XVI ს. ეს სუსტი მხარე უკვე ცხადადა სჩანს. სახე რომ კარგად გამოჩენილიყო, ხელოსანი იძულებული იყო სახის ირგვლივ ადგილყო დაედაბლებინა, სხვა ფერი მიეცა და ამ გზით ნახატი მკაფიო გამო-

ეყვანა. ამიტომ ნახატის ირგვლივ მთელი ადგილი დაჩხვლეთილი არის. ამ ნაირად მოქედილია გელათისა, ილორისა (№ 24) და შემოქმედის ღვთისმშობლის ხატები. ამ ორი უკანასკნელი ხატის სახე თითქმის სრულებით არა ჰგავს საზოგადოდ ყველა შემოაღწერილ სახეებს. ეს სახე ქართულ ხელოვნების სხვა დარგში გვხვდება. სწორედ ამ საუკუნეში ხშირია ლურსმის თავის მზგავს სახით მოქედილი ხატები, როგორც არის მაგ. მაცხოვრის ხატი სოფ. ჯახუნდერში და მთავარ ანგელოზის ხატზე ღვთისმშობლის ტაძარში ეობიანის ახლოს. სახის მოხატულობა იმნაირივეა, როგორც მე-XV ს. მე-XVII საუკუნეში, ხელოვნება უკვე დაქვეითების გზაზეა და თავის ძველს ხასიათს სრულებით ჰკარგავს. მოქედულობის სახე უფრო სუსტია, სილამაზე სრულებით დაკარგული აქვს და ტექნიკური მხრივ ცუდად არის შესრულებული. რადგან სახე ამობერილი არ არის, ხელოსანი იძულებულია იმნაირ ტექნიკას მიმართოს, როგორც ზევით აღვნიშნე მე-XVI საუკუნესათვის. ვერც ნახატი, ვერც მისი საზოგადოდ მოყვანილობა კარგად ვერ არის შესრულებული. ამ ხანას ეკუთვნის ილორის (№ 24) და კოცხერის ღვთისმშობლის ხატები. ჯახუნდერის ეკლესიაში მაცხოვრის ხატი მოქედილია ორი ერთიერთმანეთში ჩასმული წრის სახით, რომელთა შუაში ჩასმულია სხვა და სხვა მარტივი და ულაზათო ნახატი (იხ. № 23). ამავე ეკლესიის მაცხოვრის ხატი მოქედილია ლურსმის თავის მზგავსი სახით. არშია მე-XVII ს. ძლიერ დაახლოვებულია ჩუქურთმის სახესთან, რომლის მაგალითი ლიხაურის მონასტრის ხატზედ (№ 35) გვაქვს.

ამით თავდება ეს შრომა ხატების მოქედულობის სახის შესახებ. როგორც ვხედავთ მე XI ს. დაწყებული მე XIII საუკუნემდე მოქედულობის სახე თანდათან ვითარდებოდა, განვითარების უმაღლეს წერტილს მიაღწია და ადგილობრივი ხასიათისა იყო. მე XIV საუკუნიდან (უფრო სწორედ მე-XV ს.) ვიდრე მე XVII საუკუნემდე, უკვე მოქედულობის ეს მშვე-

ნიერი სახეები თანდათან იკარგება. ხელოვნება ჰკარგავს ადგილობრივ ბუნებრივ ხასიათს და სქემატიური ხდება. მე-XVI—XVII საუკუნოებში—კი მოქედილობა თავის საზოგადო მოხატულობით უკვე დიდად განსხვავდება წინედ არსებულ სახეებისაგან, და ნახატებსაც ხასიათი სრულებით ეცვლება.

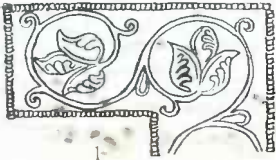
დ. კაკაბაძე.

სურათების*) ახსნა:

1. გელათის სახარების ყდა XI—XII ს.
2. ტბეთის სახარების ყდა XII ს.
3. ჯუმათის კარედი ხატი XV ს.
4. იერუსალიმის მაცხოვრის ხატი XII ს.
- 5.
6. მაცხოვრის ხატი "ლიხაურში" XI ს.
7. იაკობ მოციქულის ხატი ლიხაურში XI—XII ს.
- 8, 9 და 10 ხახულის ღვთისმშობლის ხატი XII ს.
11. გაბრიელ მთავარანგელოზის ხატი ს. ლაგანში
12. ანჩის მაცხოვრის ხატის შეკეთ. ნაწ. XIV ს.
13. წმ. გიორგის ხატი ს. სუფში XIV—XV ს.
14. წმ. გიორგის ხატი ჯუმათში XI—XII ს.
15. ღვთისმშობლის ხატი ს. ჭუკულში.
16. მიქელ მთავარანგელოზის ხატი ს. ჭუკულში XIII—XIV ს.
17. კვირიკეს ხატი წმ. კვირიკეს მონასტერში XI—XII ს.
18. წმ. გიორგის ხატი ს. ლაგანში XV ს. უემდ.
19. ფერისცვალების ხატი შემოქმედის მონასტერში.
20. შემოქმედი XII—XIII ს.
21. ანჩის კარედი ხატი XII ს.
22. ჯვარცმის ხატი შემოქმედში XV ს.
23. მაცხოვრის ხატი ჯახუნდერში XVI—XVII ს.
24. ილორის კარედი ხატი XVI ს.
25. ილორის მაცხოვრის ხატი XVII ს.
26. წმ. კვირიკეს ხატი, კვირიკეს მონასტერში.
- 27, 28, 29, 30 და 31. ბაგრატ III შეწირული სიწმიდის სამსახურებელი (ბარძიმი და სხვა) ილორში X—XI ს.
32. მეფე გიორგი III ბეჭედი XII ს.
35. მაცხოვრის ხატი ლიხაურში XI ს.
36. ანჩის მაცხოვრის კარედი ხატი. XII?
37. მაცხოვრის ხატი ს. ლაგანში XIV—XV ს.
48. ფერისცვალების ხატი შემოქმედში XV ს.

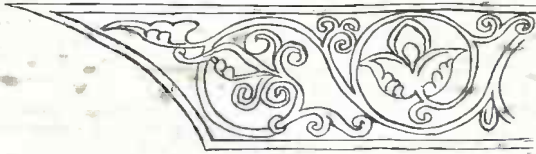
*) მოქედლობის სახეების ნიმუშები გადმოხატულია კალმით თვით დ. კაკაბაძის მიერ (რედა).

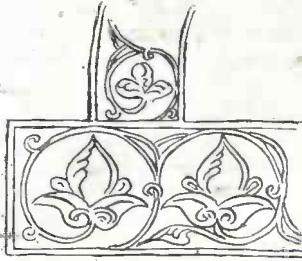
1

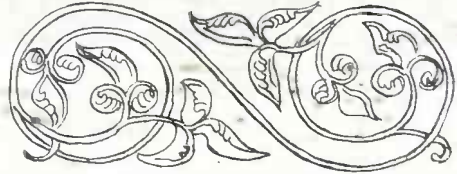
1

2

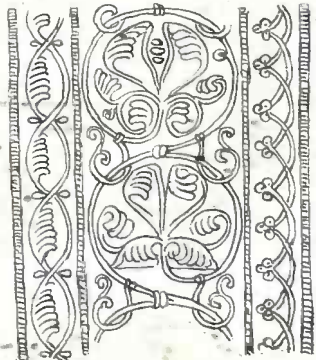
3

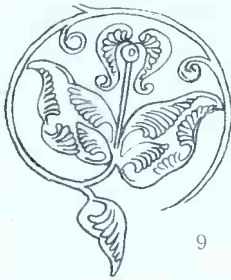

4

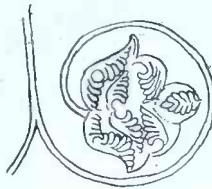

6

9

9

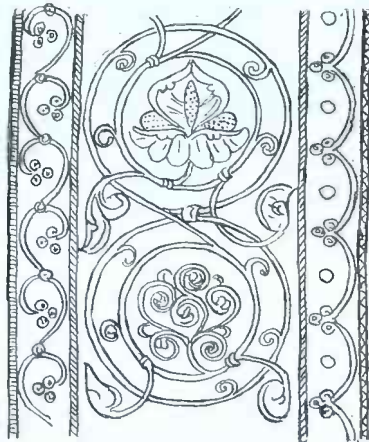
8

9

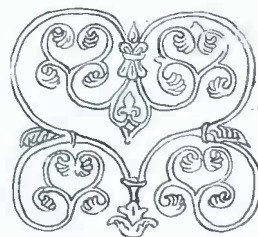
10

11

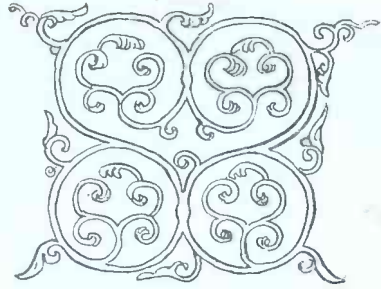
12

14

13

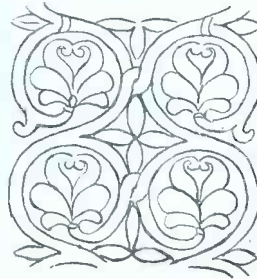
15

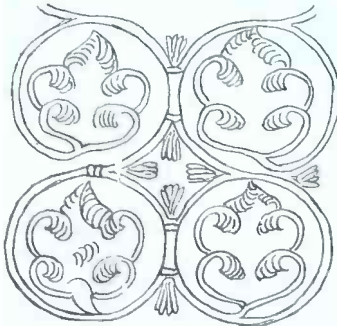
17

16

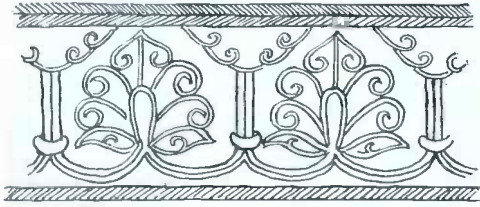
19

18

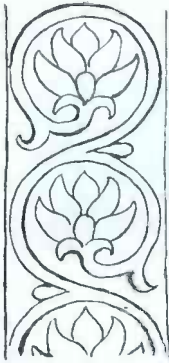
20

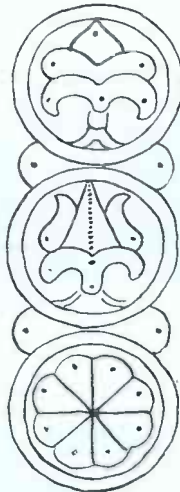
21

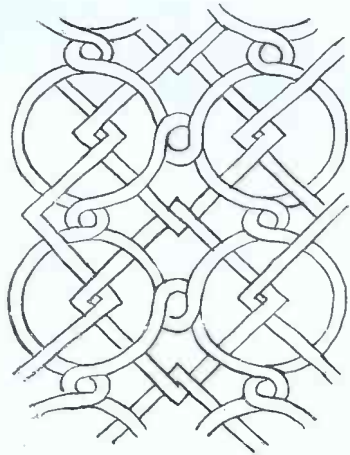
24

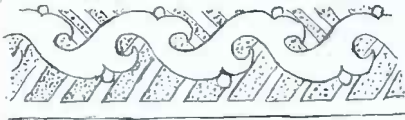
22

23

26

25

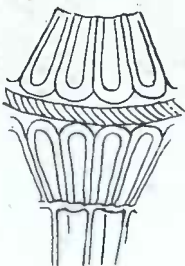
27

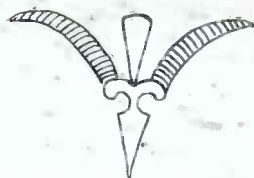
28

29

30

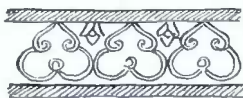
31

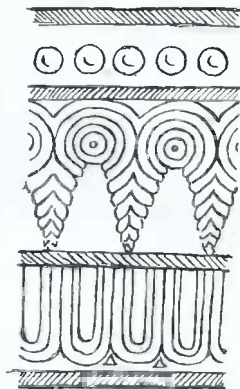
32

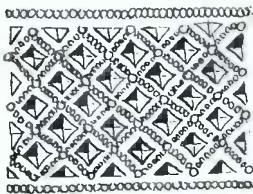
35

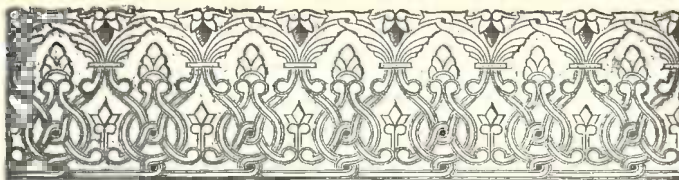
38

40

39

სასამართლოს წარმოება საქართველოში

ვახტანგ მე VI-ს კანონების წიგნის მიხედვით.

მე-19-ე საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოში თანდათან გამეფდა ქართველ ერისათვის სრულიად უცხო სამართალი და ქართული კანონმდებლობა შესწყდა.

ქართული სამართალის განვითარების უკანასკნელი და ბრწყინვალე ძეგლი არის ვახტანგ მე-VI-ს კანონების წიგნი, რომლის შესწავლასაც დიდი მეცნიერული და ისტორიული მნიშვნელობა აქვს საქართველოს წარსულის გამოსარკვევად.

დღევანდელი მოხსენების მიზანია ქართული სამართალის ერთი მხარის — სასამართლოს წარმოების — გამოარკვევა ვახტანგ მე-VI-ს კანონების წიგნის მიხედვით.

სასამართლოს წარმოება დაკავშირებულია სასამართლოს დაწესებულების მოწყობილობასთან. ამიტომ საჭირო არის, გაკვირვებით მიინც, გამოირკვეს სასამართლო დაწესებულების მოწყობილობა საქართველოში ვახტანგ მე VI-ს კანონების და მიხედვით. ეს საკითხი თავის-თავად რთულია და უფრო ვრცელი გამოკვლევა ახლად მოხსენების დაწერას უდრის. საჭიროა გავითვალისწინოთ მხოლოდ, რა საზოგადო სახე აქვთ სასამართლო დაწესებულებებს საქართველოში: შეადგენენ ეს დაწესებულებანი ერთიან ორგანიზაციას თუ არა? სასამართლოს ერთიანობა იმაში გამოიხატება, რომ სხვა და სხვა სასამართლო დაწესებულებები ერთმანეთთან საქმის წარმოებით არიან დაკავშირებული. „ჯერ ეს გკადრო და მოვახსენოთ მეფეთა

და მსაჯულთა და ყოველს სამართალში მჯდომს კაცსა ღმერთი თქვენგან სამართლის უფროსს არას ითხოვს“... (მუხ. 1) შეჟე მოსამართლევ ყოფილა, მაგრამ სხვა „მსაჯულნიც არიან: კათლიკოზი (მუხ. 64 დასხვა), მდივან-ბეგი (მუხ. 205 და ხხვა) ბატონი“ (მუხ. 98 და სხვა), მოთემე (მუხ. 216) და მოძღვარი (მუხ. 79). ეს მოსამართლენი, „მსაჯულნი“, როგორც ერთი დაწესებულების ორგანოები კი არ მოქმედობენ, არამედ განცალკევებულად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად. ეს არის დამახასიათებელი თვისება სასამართლოსი საქართველოში. მოსამართლენი საქმის წარმოებაში არაფრით არ არიან ერთმანერთთან დაკავშირებულნი, არ არსებობს სასამართლოს ერთიანობა, მაგრამ, რასაკვირველია, ეს იმას არ ნიშნავს რომ სასამართლოს წარმოება არეულ-დარეულია. თვითოეული მოსამართლის კომპეტენცია განსაზღვრულია კანონებით. „თუ დედაკაცი დედაკაცისაგან ჩივოდეს დივანში ხელი არ აქვს, მოთემემ უნდა გაურიგოს“... (მუხ. 216). მოთემეზედ ამის მეტი ვახტანგ მე VI-ს კანონებში არა მოიპოვება რა; ეს მუხლი იმ მხრეზე არის საინტერესო რომ გვიჩვენებს, რა არ შედის სხვა მოსამართლეების კომპეტენციაში. მოძღვარის შესახებაც ძალიან მცირე მასალა მოიპოვება „ეგრეთვე მოხდება დედ-მამაში სხვა რამ უმართებულო მოხდეს, თუ გამოჩნდეს კათოლიკოზმა და მეფემ გარდაახდევინონ, თუ არ გამოჩნდეს მოძღვარმა იცის მისი კანონი“... (მუხ. 79). უფრო საგულისხმიეროა რა საზღვრებში მოქმედობენ „სხვა მოსამართლენი“. ბატონი მოსამართლეა თავის საკუთარ ყმებისა (მუხ. 80, 98, 104, 160, 162, 233 276.), მაგრამ მისი კომპეტენცია ცოტა არ იყოს შევიწროებულია სხვა მოსამართლეების უფლებებით. მაგალითად თუ ერთი „ბატონის“ ყმა „შეიძრე ბატონის“ ყმას ედავება უნდა მიმართონ „სხვა მოსამართლეს“—მდივანბეგი²⁾ იქნება თუ მე-

¹⁾ „ბატონი“—ყმების ბატონი—სიუზერენი. ვახტანგ მე-VI-ს კანონების წიგნში „ბატონი“ ზოგჯერ მეფესაც ნიშნავს.

²⁾ მდივანბეგი—მეფისაგან დანიშნული მოსამართლეა.

ფე. მდივანბეგის კომპეტენციაში შედის ყოველგვარი საქმე „გინა მამულისა, გინა ბოზობისა, გინა სისხლისა“ იმ საქმეების გამოკლებით, რომელნიც სხვა მოსამართლეების საკუთარ კომპეტენციას შეადგენენ. მეფეს ექვემდებარება ყოველგვარი საქმე იმავე გამონაკლისით, ხოლო ამასთანავე დამატებებითაც: არის იმ გვარი საქმეები, რომელნიც მეფის განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენენ. „მეფეთ ორგულობა“ (მუხ. 7) „მეფის სალაროს გატეხვა“ (იქვე) „დიდებულთა შორის დავა“ (მუხ. 24) „ცოლის დატანჯვა“ (მუხ. 64) „საყდრის გატეხვა“ (მუხ. 155) „სიგლის წართმევა“ (მუხ. 240) და სხვა ამ გვარ საქმეებში „ხელმწიფის მეტს ამის სამართალი არ შეუძლიან“ (240 მუხ.). კათოლიკოზი — „სატანჯველის საყვდილში და რჯულის გარდასვად საქმეში კათოლიკოზს აქვს ხელი“ (მუხ. 61 ნაწ. 2) მაშასადამე რა გვარი საქმეც უნდა იყოს, ვინც უნდა მეფეს მოსამართლე, თუ იგი რჯულის გარდამავალ საქმეს ასამართლებს, „კათოლიკოზს აქვს ხელი“. მაგრამ ზოგიერთ საქმეებში კათოლიკოზის მეტს არავის „აქვს ხელი“. „კაცი რომ ცოლს სტანჯავდეს უპატიურად ეპყრობოდეს, მეფემ ის კაცი დააბას, დატუქსოს და ავად მოეპყრას და კათოლიკოზმაც ასე უყოს, სხვა ამას გარდა თუ ცოლქმრობაში ურიგო მოხდეს ის კათოლიკოზმან იცის (მუხ. 64); ან „თუ მამამ შვილი მოკლას ან შვილმა მამა მაგისი სისხლი და სამართალი არ დაიწერებოდა და რჯულის კანონით უნდა გარიგდეს“... (მუხ. 78): ამ რიგად განისაზღვრება თვითოეულ მოსამართლის კომპეტენცია.

თავის მოვალეობის აღსრულებაში მოსამართლეს ხელს უწყობენ სხვა-და-სხვა ორგანოები და კერძო პირები. რაც შეეხება კათოლიკოზს, მოთემეს და მოძღვარს ვახტანგის კანონებში არავითარი მასალა არ მოიპოვება იმის შესახებ თუ როგორ ან ვისი შემწეობით ასამართლებდნენ ისინი, ამიტომ მათზედ ლაპარაკს სრულიად თავს ვანებებ.

?) „ხელი“ — რომის სამართლის „manus“ — უფლება კომპეტენციაა.

„ორი ბჭე არა ჯერ არს“ (მუხ. 215). ამ მუხლის მიხედვით სასამართლოს თავში სდგას ან ერთი მოსამართლე, მაგ. მეფე, ან და „ბატონი“, ან კოლეგიალური დაწესებულება, როგორც უნდა ყოფილიყო, ჩემის აზრით, სამდივანბეგო სასამართლო. და როგორც იყო უმაღლეს ხარისხოვანი, „ოთხ ან მეტნაკლებ დიდებულების“ კრებული (მუხ. 2 და 24). სამდივანბეგო სასამართლოს კოლეგიალურ დაწესებულების ხასიათს ამტკიცებს ის, რომ იმ მუხლებში, რომლებიც სამდივანბეგოს შეეხება, თითქმის ყველგან მრავლობითი რიცხვი არის ნახმარი. ზემომოყვანილ ამონაწერითგან კი— „ორი ბჭე არა ჯერ არს“—სჩანს რომ კოლეგია შესდგება არა ნაკლებ სამი მოსამართლისაგან მაინც.

მოსამართლის თანაშემწენი იყვნენ: 1) მდივანი (მუხ. 3. 205 და სხვა):—ადგენს ოქმებს, სწერს განაჩენს და სხვ.; 2) იასაუღნი—იყოფებიან ორ ჯგუფად: ა) „მართლის შთქმეღნი უქრთამო იასაუღნი“ და ბ) „გაწერამისა და დასჯემისა იასაუღნი“ (იხ. მუხ. 4); 3) „შემათრახენი“; 4) „მოწმის შაძებარნი“; ამათ გარდა გასამართლებაში დიდი მნიშვნელობა აქვსთ კერძო, გარეშე ელეემენტებსაც. 1) „მთხრობელს¹⁾; 2) „შეგდებულ“²⁾ და „შეუგდებულ“³⁾ მოფიცატ); 3) „მოწამეს ყველა ჩამოთვლილ პირებისა და ორგანოების მნიშვნელობაზედ გასამართლებაში ლაპარაკი ქვემოთ იქნება.

„რა გინდა რა დიდი საქმე, სისხლი და ვალი ემართოს, ერთი მეორეს ნურც მოსტაცებს, ნურც დაიხუთავს; თუ ვისმე ქართული ქონდეს ან ხელმწიფეს შემოსჩიჯღას ან მის მდივანბეგს, და მოსამართლეს და ისრე თავისი საქმე გაარიგოს“ (მუხ. 173). სრულიად უარყოფილია ძალ-შემჩრებით თავ-

1) „მთხრობელი“—ბოროტმოქმედების დამსწრე ბრალის მდებელი მოწმეა.

2) მოფიცარი—შეგდებული—თავისი ფიცით ამოწმებდა ერთ ერთ მოპირდაპირეთაგანის ფიცს.

3) შეუგდებელი—უფიცრად ერთ ერთი მოპირდაპირეს ფიცის დასტურის მიმცემი.

ვის უფლებების დაცვა და ქონების დაფარვა. რაც უნდა მოხდეს „გინა სისხლისა, გინა ბოზობის, გინა ქურდობისა“ საქმე, მოსამართლეს უნდა მიჰმართონ. მოსამართლისადმი მიმართვა სასამართლოს წარმოების პირველი მომენტი. „სამოქალაქო“ საქმეებში ამ მიმართვას „ჩივილის“ ან „შეცდილების“ ხასიათი აქვს, ხოლო „სისხლის“ საქმეებში კი „შეწამების“ „ცდილის წამების“. ამისაგან გამოწვეულია განსხვავებაც „სისხლის“ა და „სამოქალაქო“ საქმეების გასამართლების წესრიგში.

„თუ ძველი სადავო რამე აქვსთ მოსამართლესთან იჩივლონ“ო... (მუხ. 228). საჩივარს, რომელსაც მოჩივარი ზეპირად მოახსენებდა, მოსამართლემ ყური უნდა დაუგდოს და დაიხსომოს (იხ. მუხ. 3). „მარტო ერთს მოჩივარს სამართალი არ უყოს, შეოჩუც დაიბაროს, ოწნივ ერთად აღაპარაკოს“... (მუხ. 3) „ვალი რომ კაცს კაცისა ემართოს, მოვიდეს და ეჩივლოს, უნდა მოადიცი¹⁾ მოიყვანონ“... (მუხ. 143) ადვილად საფიქრებელია, რომ ზეპირად ნათქვამს საჩივარს მდივანი ჩასწერდა რამე წიგნში. ამ ჩანაწერის მიხედვით დაიბარებდნენ როგორც „მოჩივარს“ ისე მოპირდაპირეს— „მოადს—ოწთავეს ერთად“. „დაპარება“ მისამართლის მოგაგებობა იყო. მოპირდაპირეების სასამართლოში მოსვლით დაიწყებოდა გასამართლება. მოჩივარმა უნდა გაიმეოროს საჩივარი, მოსამართლემ „ოწნივ ერთად აღაპარაკოს“ (მუხ. 3). „უნდა ორჯერ, სამჯერ ხან ერთად ხან ცაღ-ცაღკე აღაპარაკოს“... (მუხ. 3), კითხვით და გამოძიებით მათის საჩივრის მართლის შეტყობას ეცადოსო (მუხ. 3). „თუ გრძელი და დიდი რამე საჩივარი იყოს ორისაგე სიტყვა მდივანმა ჩასწეროს რომ არ დაავიწყდესთ. (მუხ. 3) კამათის დროს მოპირდაპირენი წამოაყენებდენ „სიგლებს ყო-

¹⁾ მოადი—სამოქალაქო საქმეებში მოპასუხე, სისხლის საქმეებში—ბრალდებულია

ველ-გვარ გასამართლებელ საბუთებს, ხელ-წერილებს და სხვა ამ საბუთებზედ მოსამართლემ „თამასუკი გაუსინჯოს, ბეჭედი და ქორანნიკონი, დაწერილი და მოწამე“... (მუხ 143) ორთავეს სახიფათო მდივანისაგან ჩაწერილი „მერმე ცაღკე ტასინჯონ, ეცადნენ მართლის შეტუობას და უფიცრად მის გარიგებას“ (მუხ. 3) მაგრამ თუ „ორჯერ და სამჯერ“ მოპირდაპირეთა „ერთად და ცალ-ცალკე ლაპარაკით“ „მართალი“ ვერ შეიტყეს; თუ მოპირდაპირეების „სიგელები“ და საზოგადოდ „საბუთები“ ან სრულიად არ აქვსთ ან და ისეთი საეჭვო აქვსთ, რომ „არ დაეჯერების“, მაშინ უნდა მიჰმართონ სხვა საშუალებებს. სამოქალაქო საქმეებში სამი „თავის-მართლების რიგია“: „ცოდვის მოკიდება“ „მოწამე“ და „უფიცი“. ვახტანგის კანონებში განსაზღვრულია რა შემთხვევაში და რა წესით უნდა მიჰმართონ ამ თავის-მართლების რიგებს სამოქალაქო საქმეებში.

„ცოდვის მოკიდება ასრე არის. დიდი საქმე ცოდვით არ გადასწელებს“ (მუხ. 14) „ერთი მარჩილისა¹⁾ ან ცოტად უფროსი ან უმცროსი საქმე უნდა იყოს“... (მუხ 14)...“ მაგრამ იქნების ისეთი კაცი რომე იმისგან ცოდვისმოკიდება და სუულზედ შევარდნა ერთ ძროხაზედ²⁾ დაეჯერების (იქვე) ვისაც ამ გვარ საქმეზედ ან ამ ფასიან ქონებაზედ შეეცილოს ვინმე, „იმ კაცმან“ შემცილებელი ზურგს მოაკიდოს ასრე უნდა სთქვას «შენიმც ცოდვა შეორედ მოსვლასა მეცა მაქვს და შენდა ნაცვლად მე განვიკითხებიო თუ შე ეგ შექნასო»—(მუხ. 14). ამ „თავის მართლების რიგს“ გადამწვევტი გასამართლებელი საბუთის მნიშვნელობა აქვს. „თუ ამ რიგად ეს შეიძლო, აღარავინ რას ემართლების“ (მუხ 14) „და

¹⁾ მარჩილი—არის ფული—3 აბაზი—უდრის დაახლოვებით ეხლანდელ 9 აბაზს.

²⁾ ძროხა—ღირებულობის აღსანიშნავად იხმარებოდა—უდრის ორმილიანთუნს. მილანთუნი 5 აბაზია—უდრის დაახლოვებით 3—3¹/₂ მანეთს ეხლანდელი ფულის კვალობაზე.

თუ ვერ შეიძლო, გამტყუნებულია და მოჩივარს „უნდა პასუხი გასცეს“ (მუხ 14).

მაგრამ „დიდი საქმე ცოდვით არ გადასწყდების.“ დიდ საქმეში „მოწმით ან ფიცით“ უნდა „შეიტყონ მართალი“. მოწმობა და ფიცი უფველ სამოქალაქო საქმეში აჩის მიღებული, თუ კი დავა იმ გვარ ქანებაზედ აჩის, რამელიც „ძროხაზედ“ მეტი დიჩს. ვასტანგ მე VI საზოგადოდ ეჭვის თვალთ უფურებს მოწამეს და მოსამართლეს უჩჩევს „ძვირად დაუჯეროს მოწმობას.“ თუ „მოწამეს ღვთისა ეშინოდეს, სული იცოდეს, ქკვა ქონდეს და საღთვო კაცი იყოს ან სიმართლის ხმა ქონდეს დავარდნილი და კაცისაგან სანღო იყოს უნდა დაუჯერონ“ .. (მუხ. 13)... „ამისთანა კაცს დაეჯერების, და სხვა რიგი კაცი თუ არის, ათსა თუ ოცსა ან ერთ პირ სოფელის მოწმობას დაუჯერებენ თორემ ნაკლებს ძვირად დაუჯერებენ“ (მუხ. 13). ამისდა მიუხედევად იგივე ვახტანგი ამბობს თუ კამათით და „სიგელვით“ არა იქნა რა, „მოწმით“ ან „ფიცით“ შეიტყეო მართალიო. „მოსამართლეს რომ საეჭვო მოხსენდეს სიტყვით, მოწამით თავად მომხსენესა სთხოვონ“ (მუხ. 212)... „თუ იმან დასჯერი მოწმები უმოვოს, კარგი არის“ (212)... „თუ არა და ვისაც ედავების იმას სთხოვოს მოწამე“ (მუხ. 212)... „და იმის უფროც დაეჯერების ამიტომ რომე იმაში ეჭვი აქვს (212)... „თუ არა და ფიცით გარდასწყვიტონ“-ო (მუხ. 212). მოწამე უნდა დაებარებინა მოსამართლეს „მოწმის მოქებაჩის“ შემწეობით, იმის შემდეგ როდესაც მოჩივარი მათ დასახელებდა. „თუ ამისი სამართალი თქვენგან როგორი ისინჯვის, მოწმის მოქებაჩი უნდა იყოს უქრთამო, ღვთის მოშიში“... (მუხ. 3) თუ მოწამე ამოწმებს მოჩივარის სიმართლეს და თუ „მოწამეს დაეჯერების“ მაშინ „სიმართლე შეუტყვიათ“; „მოადმა პასუხი უნდა გასცეს“. თუ ვერ უმოწამა—მოადი გამართლებულია და „ადაჩაგინ ჩას. ემართლების.“ მაგრამ შეიძლება მო-

წამემ უმოწმა კიდევ, ხოლო მოსამართლეს ეს მოწამე „სა-
ნდო კაცად“ არ მიაჩნდა; მაშინ „მოადმა“ უნდა დაასახელოს
თავის მოწმები. იმავე წესით მოიყვანს მოადის მოწმეებს სასა-
მართლოში „მოწმის მოძებარი.“ ამ მოწმეებმა უნდა შეამოწმონ
მოადის სიტყვა. თუ შეამოწმეს და „დაეჯერებათ“ ხომ კარგი:
„მოადი“ მართალი ყოფილა. თუ არ „დაეჯერბის ფიცით
გარდასწყვიტონ.“

„თუ დიდი რამ მამუელი არის, თითონ ის სხვატო კაცის—
შვილი აფიცონ, თუ უდაბლო ზნუნურიშვილი“... (მუხ. 12) „თეთ-
რი თუ ასი თუმანი არის, ხუთ თუმანზედ ორი კაცი შეუგდოს“—
(მუხ. 143). „ეს ას თუმანზედ რომ ოცი მოფიცარი გვითქვამს,
იქნების ასზედ თხუთმეტი მოფიცარიც კმარადეს, იქნების თარ-
მეტი, ათსაც დაეჯერების, ესეც უნდა გასინჯონ: თუ მოფიცარი
უფრო დიდ-გვარია, უფრო ცოტა ხამს და თუ გვარ-დაბალია, უფ-
რო მეტი ხამს“ (მუხ. 143). ამაში გამოიხატება, სხვათა შო-
რის, სასამართლოს წოდებრივი ხსენებით. „კერ ფასი დააღვან და
მერე მოფიცარნი იშოვნონ (მ. 12). მოფიცარი უნდა იშოვნოს
და მოიყვანოს სასამართლოში იმ მოპირდაპირეთაგანმა „რემ-
ლისაც ფიცი არის, ხატიც ვინც აფიცებს იმან იშოვნოს“
(მუხ. 11). „ლდეს ვისაც მამული უჭირავს და შეეცილება ვინ-
მე, ფიცი ვისისაც ხელთ მამული არის მისია“ (მუხ. 12). თუ კა-
ცი „შეკდებული მოფიცრებით ჰფიცავს მთელი მოფიცრების
რიცხვიდან უნდა „შეუგდონ ნახევარი და ისრე აფიცონ“. ამ
შემთხვევაში „ასე დაიფიცავს“: „ეს ადგილი ამ საზღვრამდინ
ამ ალაგამდინ“, „სადაც შეუძლიან ჩაიფლის“, ხატი ხელთ ეჭირვის
იტყვის: აქამდის ჩემის ალაგისაა, ჩემიც იუოს და ტუჟილადაც
მედავებოდეთ“. (მუხ. 11). დაახლოვებით ამისთანავე სიტყვას
იტყოდა „მოფიცავი“ სხვა გვარ სამოქალაქო საქმეებშიაც, მხო-
ლოდ „ადგილის“ მაგივრად დასახელებდა იმ ნივთს და ქონებას
რომელზედაც იუო დავა. „რა ეს სიტყვა გაათავოს, მოწმეებმა უნ-

დასთქვან: „მართლა ფიცა მაგისმა მადღმა“ (მუხ. 10) შეუგდებელი მოფიცარნი კი ალბად უბრალოდ შეამოწმებდნენ მის ფიცს. თუ „ასე შესძლო“, მართალი უფიქლა. ქალაქებში ფიცით „საქმის გარიგება“ არ შეიძლებოდა, „ქალაქში მოფიცარი აღმოკვეთილი არის“ (მ. 144).

მაგრამ შესაძლოა „კამათიც“ მოხდა, გამოძიებაც, ფიციც, „მართალი“ კი ვერ „შეიტყეს“, მაგალითად „საზღვარის ცილებაში“, ბევრიც რომ ელაპარაკნათ, ბევრიც ეფიცნათ „საზღვარის“ თვალთ ნახვა არის საჭირო, „საზღვარი“ უნდა გაიჭინჯოს ადგილობრივ. „უფროსი ერთი სამართალს გაგზავნილი მოსაქმე გაამრუდებინებს სამართალს, ამიტომ რომე ერთის მეორეში მიხდომაში ან საზღვარის ცილებაში რომ გარდაეკიდათ, თავი მოსამართლე მდივანბეგი ზომ ვერ წავა და იასაუფს გაგზავნიან“. ამ „უქრთამო მართლის-მოქმედმა“ იასაუფმა უნდა გამოაჩვენოს ნათლად, ყოველ-მხრივ ეს საკითხი. ადგილობრივ „კითხვით, გამოძიებით“, „მართალი შეიტყოს“ და ეს „მართალი“ მოსამართლესთან მოიტანოს. ამ საშუალებებს მიჰმართავდნენ მოსამართლენი და მოჩივარნი, თუ კი მართოკამათით „სიმართლის“ დამტკიცება და „შეტყობა“ შეუძლებელი იყო.

იმის შემდგომ, როდესაც „ამ წიგნს გამოიტანდნენ და მდივანბეგი გახსნიდეს, მდივანს წინ ედვას და კითხულობდეს“, როდესაც მოჩივარს აჩივლებდნენ და, ამ წიგნის მიხედვით“, „კითხვით, მოწმით“ თუ სხვა საშუალებით „მართალს შეიტყობდენ“ „საგანაჩენოდ მიიუნანს და განაჩენს წერა დაუწონ“ (მუხ. 205). განაჩენში უნდა ჩასწერონ: 1) რი გვარი საქმე ირჩევა: „გინა ბოზობისა, გინა ქურდობისა, გინა ვალი“; 2) „ორისავე მოჩივრის საჩივარი“; 3) რა საშუალებით გამოირკვა „სიმართლე“: „ფიცი მოხდა თუ უფიცრობა“; 4) რომელი მუხლის მიხედვით გაასამართლა მოსამართლემ: „ამა და ამ

მოსამართლემ განაჩენის ამდენის თავიდან ეს სამართალი გა-
ვაჩინეო“ (მუხ. 205). მოსამართლე მოვალეა ვახტანგის კა-
ნონებით ხელმძღვანელობდეს გასამართლებაში და განაჩენიც
შესაფერისი მუხლების მიხედვით უნდა დაადგინოს: „მოსამარ-
თლენი, თუ არ ამ წიგნში წერებულს, სხვას მოგონებულს სამართალს
ვერ გააჩენენ“ (მუხ. 205). მხოლოდ იმ შემთხვევაში რადესაც
ვახტანგ მე VI-ს კანონებში შესაფერი მუხლი არ მოიპოვებოდა, მო-
სამართლეს შეეძლო თავისით დაედგინა განაჩენი, ხოლო გადა-
წყვეტილობა ჩაერთო ახალ მუხლად კანონებში. „ბევრი ისეთი
საჩივრები არის და მოვა რამე ზოგი ვერ მოვიგონეთ და
არც მისწვდების კაცის გონება, ვინც მიხვდეს რასმე და მო-
იგონოს, ჩაუთთოს და ჩასწეროს, კარგა იქს“. (იხ. „შესავა-
ლი“ პირველი) მოსამართლეს შეეძლო თუ კი ვახტანგის კანონებ-
ში ვერ ნახავდა შესაფერ მუხლს სხვისთვის ეკითხა. „სასამართ-
ლოში, თუ უფროსმა მოსამართლემ და მსაჯულმა არა ჰკით-
ხოს, რა გინდ უფროსი და ჰკვა-მყოფელი კაცი იყოს და იქ
იჯდეს, სამართალი არ უნდა თქვას, არც უნდა რომელსამე
მოემბროს, და როდესაც მსაჯულმა: ჰკითხოს, ღვთის წინაშე
რასაც მიხვდეს სწორე და მართალი თქვას და არ დაზოგოს“ (მუხ. 5).
ეს მუხლი სხვა მხრივაც არის საყურადღებო: არა-
ვის არ აქვს უფლება „მიეხმარა რამელსამე მხარეს“. ამითი
უარყოფილია ვეჭილობა, რამელსაც მკაცლითად რამის სამართალ-
ში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

—

თუ საქმე ყველა ამ პირობების მიხედვით დაბოლოვდა,
განაჩენის უარყოფა შეუძლებელია. „ან ამ ჟამად და ბოლოს
მოჩივარმა როდესმე თქვას ქრთამითა და მიდგომითა მოსა-
მართლემ უსამართლო მიყოვო, მაშინ განაჩენს და სამართლის
წიგნს შეამოწმებენ და აქედგან ნასამართლი იქნების და ვე-
ლარავენ იუარებს“ (მუხ. 205). იმ შემთხვევაში როდესაც მო-
სამართლეს აშკარად შეცდომა მოსვლია, „მეფემ მოსამართლეს

უწყინოს და გარდაახდევინოს“. მოჩივრის საჩივარს რომ „ეს განაჩენი ჩვენთან საჩივრით სასამართლოში არ არის დაწერილი“ შეეძლო გამოეწვია ახალი გასამართლება, რომ ამ გზით გამორკვეულიყო რამდენად საფუძვლიანია მოჩივარის ჩივილი მოსამართლეზედ. ამისთვის პირველ გასამართლების „მასხოვარ კაცს“ მონახედნენ და იმის სიტყვით შეამოწმებდნენ განაჩენს. „რომელსაც მახსოვარი ეშოვნების და სწორე შეიტყობის, ის არ მთიშლების (მუხ. 206) და მხოლოდ იმ შემთხვევაში თუ მახსოვარს ვერ იშოვნიდენ ან და „მახსოვარი“ ვერ „შეამოწმებდა“ განაჩენს,—მოახდენდენ ფიცს. აქაც ფიცი იმისი იყო, ვისაც სადავო „ხელთ უჭირა“ (მუხ. 206) ისე რომ კანონიერად და მით უმეტესი პრაქტიკულად ერთხელ დადგენილი განაჩენის დარღვევა ძნელი იყო. ვახტანგის სამართალმა არ იცის რომის სამართლის „აჰელღიაცია“ და „კასსაცია“.

ვახტანგის კანონების წიგნის ისევ სალაროში მიბარებით გასამართლება თავდება. მაგრამ მარტო განაჩენის დადგენა არ კმარა. საჭიროა მისი სრულყოფა. თუმცა ვახტანგის კანონებიდან არ სჩანს, ვის მოვალეობას შეადგენს განაჩენის აღსრულება, მგონია ეს მოსამართლეს მოვალეობა უნდა ეოფილიყო. სხვა და სხვა მუხლებში: „მოსამართლე მიაცემინებს“ „ბატონი და მოსამართლე მიაცემინებენ“ და სხვა ამ გვარი, სიტყვები მოიპოვება. ამ მოვალეობის აღსრულებაში იქნება მოსამართლეს „დაჭერისა და გაწყრომისა იასაუღი“ ჭშეფლოდა. რაც შეეხება იმას თუ როგორ მოჰყავდათ სისრულეში განაჩენი: 1) თუ სადავო „ხელთ უჭირავს“ იმას, ვისაც მოსამართლემ მიანიჭა, არავითარი მოქმედება საჭირო არ არის მოსამართლის მხრივ, „ხელთ უჭირავს“ და „არავინ რას ემართლების“; 2) თუ „ხელთ არ უჭირავს“ მოსამართლემ ყოველი ღონისძიება უნდა იხმაროს „გადსცეს“, „მიაცემინოს“. ყოველ შემთხვევაში მოჩივარს სწორედ ის,—მამული იქნება თუ სხვა.

ქონება, — რომელზედაც მან დავა აღძრა, და რომელიც მას მოსამართლემ მიანიჭა, უნდა დაუბრუნონ. მაგრამ „თეთრის“ და საზოგადოდ „ვალის“ გარდასდებინება უფრო ძნელი არის: თუ კაცს ფული აქვს, რა თქმა უნდა გადაიხდის, მაგრამ თუ ფული არ აქვს „მართებულად“ ქონებით უნდა გადაიხადოს. თუ „ქონებისა და ჰასუნის გაცემა“ არ შეუძლიან, „მოვალეს რამე კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არ ქონდეს, კაცი შეიძლება იმ საქმით რამე ურჯულოზედ არ გაიყიდოს (მუხ. 142). იქნება კაცს „ალარა დარჩეს რა, რაც საქონელი დარჩეს, რამდენიც მოვალე იყვნენ გაიყონ“ო (137).

სისხლის საქმეებში გასამართლების წეს-რიგი საზოგადოდ ერთგვარია. ერთი მეორეს მოსდევენ 1) ბრალდება — „შეწამება“; 2) ბრალდების დასაბუთება და დამტკიცება; 3) განაჩენის „დაწერა“ და სრულყოფა. მაგრამ სისხლის საქმეები ვახტანგის კანონებში ორ დარგად იყოფება და ამ გაყოფას გასამართლებაშიც ცვლილებები შეაქვს. ვახტანგის კანონებისა და მიხედვით „დიდი“ საქმეები სხვანაირად უნდა გასამართლებულიყო, ვიდრე უბრალო საქმეები. დიდ საქმეებს შეადგენენ: „ხატის და საუდრის გატეხვა“ „შეფის ორგულობა“, „დიდებულის მოკვლა“, „დალატი“ და სხვა. „უბრალო საქმეებს“ „უბრალოს ან ტოლის“ მიკვლეობა, „ქურდობა“ და სხვა ამ გვარი.

„გამოჩენილი“ საქმის გასამართლება „დიდი“ იქნება თუ „უბრალო“ ერთნაირია. ბოროტმოქმედება გამოჩენილია, ბოროტმოქმედიც მოსამართლეს წინაშე მოყვანილია. საჭიროა მხოლოდ შესაფერისი მუხლის მიხედვით მოსამართლემ „სამართალი გარდასწავიტოს“ და სრულ ჰყოს. მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ბოროტ-მოქმედება „გამოჩენით“ არ არის. ბრალმდებელმა უნდა დაუმტკიცოს ბრალდებულს ის რასაც „შესწამებს“.

მოსამართლეს წინაშე სდგას ორი მოპირდაპირე ბრალ-
დებულები და ბრალმდებლები. მაგრამ მინამდის მოპირდაპირესთან
„ორთავე ერთად“ მოვიდოდნენ, საჭირო იყო ბრალმდებლის
„შეწამება“. ეს შეწამება ვახტანგის კანონებში ორნაირად, ორ
სხვა და სხვა ფორმით შეიძლება: „უმთხრობლად შეწამება“— „უმ-
თხრობლად“; და „მთხრობლით შეწამება“. ამ ორ ფორმის შო-
რის ის განსხვავება არსებობს, რომ უმთხრობლად შეწამება უნდა
დასაბუთდეს შემდეგში, გასამართლების დროს; „მთხრობლით
შეწამება კი თავითგანვე მთხრობლობით არის დასაბუთებული.
ამასთან დაკავშირებულია ის ცვლილებები „თავის-მართლე-
ბის რიგებში“ და საზოგადოდ გასამართლების წეს-რიგში,
რომელიც შეაქვს მთხრობლობას. მათზედ ლაპარაკი ქვემოთ
იქნება.

თუმცა ვახტანგ მე VI-ს კანონები გადაჭრით ამის თქმის
უფლებას არ გვაძლევენ, მაგრამ შეგვიძლიან ვიფიქროთ:
ბრალდებულს „დაჭერისა და გაწერამისა იასაუღი“ მოაუყვანდა
მოსამართლესთან. თუ „უმთხრობლით“ „ცლით სწამებენ“ „უნ-
და მოსამართლემ გამოაკითხოს, თუ რა გზით ჰსწამობენ და რა
არის მიზეზი, როგორ უქნიათ და რა გვარად მოუკლავთ,
ესეები ათქმევინონ და თუ ამ გვარის გამოაკითხვით და ძებნით
შეაჩინონ, როგორც გვითქვამს ისრე უნდა გარდაიხადოს“
(მუხ. 37). „დიდი“ საქმე იქნება თუ პატარა—მცირე, თუ
ბრალდებულის და ბრალმდებლის სიტყვებით მოსამართლემ
„სიმართლე შეიტყო“, ბრალდებულს ბოროტმოქმედება და-
უმტკიცეს, „შეაჩინეს“, როგორც ვახტანგ მე VI-ს „უთქვამს
ისრე—უნდა გარდაიხადოს“—ესე იგი შესაფერისი მუხლით
განაჩენი დაადგინოს. მაგრამ თუ ასე „კითხვით, ძებნით და
გამოძიებით მართლს შეტუბას და უფიცრად მის გარვიგებას
ვერ მიადწიეს“ „თუ ამით ვერ გასტეხონ და დიდებულის კა-
ცის სისხლის უმცროსს სწამობდეს ამაზედ ან მღუდრით ან

შანთით¹⁾ თავი იმართლდეს, თუ ან უმცროს ამხანაგი ან ტოლი—
ფიცი დაადონ“... (მუხ. 37). დიდებულის მკვლელობაში „თავის
მართლებისათვის“ საჭიროა, თუ „უმთხრობლოდ სწამებენ“,
„შანთი“ ან მღუდარე; ტოლის მკვლელობაში საკმარისია ფი-
ცი. უბრალო, მცირე ბოროტმოქმედებაში საკმარისია „კოდ-
ვის მოკიდება“; საუდრის გატეხვაში, უმთხრობლოდ, საჭიროა
იგივე „შანთი“ ან „მღულარე“. ყველა ეს გვარწმუნებს რომ
საზოგადოდ „დიდ“ საქმეებში მიდებულაა შანთი და მღუდარე;
უბრალო მცირე საქმეებში „ფიცი“, ცოდვის—მოკიდება და მწ-
მობა.

ფიცი უმთხრობლო შეწამების დროს იმ წესითვე მოხდებოდა
როგორც სამოქალაქო საქმეებში, მხოლოდ მოფიცარნი შეუ-
გდებულნი უნდა ყოფილიყვნენ, და სიტყვებიც მფიცავს სხვა უნდა
წარმოეთქვა, სხვაზე უნდა დაეფიცა, მოწმობა და კოდვის
მოკიდება-კი იმ წესითვე მოხდებოდა როგორც სამოქალაქო საქ-
მეებში. რაც შეეხება დიდს საქმეს „უმთხრობლოდ შეწამებაში“,
ბრალდებულს შეეძლო მხოლოდ შანთით ან მღუდრით იმარ-
თლებინა თავი. „ის შანთი მაშინ აელებინების რომე ან ბატონის
დაჯატი და ორგულება, და საუდრის ან ხატის გატეხვა, ან ბო-
ზობა ან მსგავსი ამისა შეემთხვას“ო (მუხ. 9)

„შანთი და მღულარე ორივე ერთი არის“ (მუხ. 8). ამისი
ასე უნდა: ალოკოს იგი კაცი რომელსაც „შანთი და მღუდარე
გაუჩინან“... (მუხ. 8). ამის შემდეგ თუ ბრალდებული მღუდრით
იმართლებდა თავსა: „მოვდანსა შინა ან სხვას გამოსაჩენს ალა-
გსა სადმე წყალი აადულონ, ზედ ჩხირი გადუდვან ქვაბზედ
და ძაფით ან რკინისა ან სპილენძის უნაწილო ჯვარი, რო-
მელზედაც სახე არ იყოს გამოყვანილი, ჩაჭკიდონ და, რა
ადულდეს წყალი და გარდმობრუნდეს, გარდმოიღონ და მან
კაცმან ჩაჰყოს ხელი სახელსა ზედა ლეთისასა და ის ჯვარი
ამოიღოს“... (მუხ. 8). „მასუკან ფირცხლავ პარკში ხელი
ჩაუდვან (მუხ. 8)“ და „დაუბეჭდონ“ (მუხ. 8). „მესამე დღემ—

¹⁾ შანთი—განხრებული რკინაა.

დინ იყოს“ ასე (მუხ. 8), „მერმე გაუხსნან“... (იქვე): თუ არ დასწვია, მართალი არის და თუ დასწვია, მტუყანი“ (მუხ. 8). და თუ შანთით „იმართლებს თავს“, „შანთი ასრე არის: რკინა რომ გაახურონ, რომ გაწითლდეს, მქმნელს კაცს ხელზედ ქალადი უნდა დაადვან“... (მუხ. 9), „მერმე ზედ ის გაწითლებული რკინა და რა რომ დაადვან მაშინვე სამს წინ უნდა წანტეს“... (მუხ. 9) „და მერმე წარხტომილმან უნდა გარდაადლოს“: „თუ არ დასწვია, მართალი არის, და თუ დასწვია, ტუყილად გამოვა და კარდასახადი კარდახდევიონ“... (მუხ. 9)

როგორც ზემოთ აღნიშნულ იყო, მთხრობლით შეწამებაუმიმთხრობლით შეწამებისაგან იმით განსხვავდება, რომ ბრალდება „მთხრობლობით“ წინდაწინვე დასაბუთებული არის. მოსამართლე იმის გამოძიებას კი არ გამოუდგება „რა გზით სწამობენ“ არამედ ეცდება შეიტყოს რამდენად ნამდვილია „მთხრობელის“ სიტყვა. „მთხრობლობით შეწამებაში“ კამათი ბრალმდებელსა და ბრალდებულს შორის კი არა არის, არამედ მთხრობელსა და ბრალდებულს შორის. „მთხრობელი იმას ჭჭვინ, რამელსაც უხსავს როგორც მოუპარავს და დაუმალავს, ყველას უამბობდეს. როდის ქურდი მოსამართლესთან მოიყვანონ და არ გატყდეს, ჰინს წარმოუდგეს და მთხრობელმა გატყხოს“-ო (მუხ. 236). თუ მთხრობელმა ვერ გატყხოს, მცირე მნიშვნელოვან საქმეებში—ქურდობა, ტოლის ან უმცროსის, მოკვლა,—ისევ ცოდვის-მოკიდებას, ფიცს—მოწმობას მიჭმართავდნენ. ხოლო მოფიცარნი შეკვებულნი უნდა ყოფილიყნენ. „ერთის ხარის შეწამებაზედ უმთხრობლოდ რომ შესწამონ, ერთი შეუგებელი მოფიცარი უნდა“-ო (მუხ. 10), „ცოდვის—მოკიდება და მოწმობა იმავე წესით მოხდებოდა ხოლომე როგორც სამოქალაქო საქმეებში და „უმთხრობლოდ შეწამებაში.“

რაც შეეხება „დიდროანს საქმეს“ იქ მთხრობლობა გამოიწვევდა ხოლმე ახალ „თავის მართლებიან რიგს.“ თუ კი კამათით არა გარიდდა რა, „ხრმაღში გავიდნენ“-ა.¹⁾ „ხრმაღში გასვლა“ შეეძლოთ მხოლოდ „ტოლებს;“ „დიდებულმა“ ან საზოგადოდ უმაღლეს წოდების კაცმა, თუ მთხრობელი უფრო „გვარ-დაბაღია“, მისი „უაღარი უმა გაატანოს ხრმაღში.“ „ხრმაღში გატანება“ და გასვლა ამ წესით მოხდებოდა: ან ორმოცსა და ან ნაკლებს დღემდინ აღოცონ და თითო წიგნი დაუწერონ ასე რომე «სასწოროო და სამართლო ღმერთო, მე ესე და ეს კაცი, გვაჯები და გეხვეწები სხვასა ჩემს დანაშაულს ნუ მკითხავ, რასაც ეს კაცი მიდებს და მეწამების თუ იმაში უმართლე ვიყო და არას ვერიო, იმისი თავი მე დამინარჩუნე თორემ ჩემი თავი იმას დაუნარჩუნე», ამ რიგი წიგნები ორთავ უნდა დაუწერონ ან ეელზედ ან შუბის ბუდესთან შეაბან.“ (მუხ 7) „და ის შესაბმეღნი კანნი როგორც შეეძლოთ ისრე შეეკაზმენ“—(მუხ. 7)... „ერთი თავს მოედნისას და მეორე ბოლოს დადგენ...“ (მუხ. 7)... „თითო მემათრახე ჩაატანონ უიარალონი რომე ფარისა და მათრახისა მეტი იმათ არა იქონიონ რა..“ (მუხ. 7)... „რამ დაზიარდაზიარდნენ გაუშვან და შეუტიონ...“ (მუხ. 7)... „მეფე და ჯარნი იმათ შეტეგებს შორიდან უფურებდენ რომე მოყვრობით ან სხვა რიგად არავინ მიეშველოს...“ (მუხ. 7)... „მემათრახენი არ უნდა მიეშველნენ სანამდინ ერთი არ გარდავარდეს. რამე ერთი გარდავარდეს მამინ მემათრახენი მიეშველნენ და არ მოაკვლეგინონ“ (მუხ. 7). „რომელიც გარდავარდების და ან გაიქცევის, გამტყუნებულა (მუხ. 7). გარდავარდებული მეფეს ან სხვა მოსამართლეს „მოართვან და მერმე მეფეს ვით ხამდეს, ეგრეთ ქმნას“ (მე-7 მუხ.).

ამ სხვა-და-სხვა გვარ საშუალებებს „თავის მართლების რიგებს“ მიმართავდნენ ხოლმე „სისხლს“ საქმეებში. „კამათით“ თუ „ფიცით“, „მოწმობით“ იქნებოდა, თუ „შანთით“ ან ხრმლით, „მართალს შეიტყობდნენ“ და „საგანაჩენად შეიფრებოდ-

¹⁾ გერმანული iudicium Dei.

ნენ.“ აქაც როგორც სამოქალაქო საქმეებში: „განაჩენს წერა დაუწყონ, ორისავე „მოჩივრის“ საჩივარი უნდა დაწერონ, ფიცი მოხდეს თუ უფიცრობა, გინა სისხლის, გინა ბოზობისა და რომლისაც ნივთისა სამართალი დაიწეროს განაჩენშიაც ისე ჩასწერონ“ (მუხ. 205). ამის შემდგომ „ამ წიგნს მოსამართლე ისევე სალაროში მიაბარებდეს.“ ამითი დამთავრდება ხოლმე გასამართლების წეს—რიგი.

განაჩენს მოსამართლევე სრულ ჰყოფდა „დაჭერისა და გაწერომის იასაუჯის“ თანაშემწეობით.

ზოგიერთ შემთხვევაში (მაგალითად „ხრმალი“ მუხ. 7) განაჩენის სრულყოფა თვით გასამართლების წეს-რიგში შედის.

უფრო ხშირად მოსამართლე და იასაული ამ მოვალეობას იმავე წესით ასრულებდნენ როგორც სამოქალაქო საქმეებში.

როგორც სამოქალაქო საქმეებში ისე სისხლისაშიც აპველაცია და კასსაცია შეუძლებელია. განაჩენი იურიდიულად დაუნდგეველია.

უნდა აღვნიშნო, რომ მიღებული ყოფილა ზოგი ერთი „საწარმოვო ჯარიმები:“ თუ „დიდროან საქმეში“ მოხრობელი გამტყუნდა, მის თავს მეფეს მიართმევენ. თუ უბრალო საქმეში გამტყუნდა, „სცენ, ჯარიმა წაართვან და ისრე გააგდონ“ (მუხ. 236), ან „რომ შეიტყოთ ტუვილად კანს დაუფიცავს, მოსამართლევე რას უზამ მას... მასთან ჰური არ იჭმევკა—მისმა მერჯუქემ დიდად გარდახდევინოს, და რაზედაც ეფიცოს ჰატრანს თავისი მიეცეს ამად რამე, ღვთისა და ჰატრონისა რისხვა ეფიჯა.“ (მუხ. 238) მართალია უკანასკნელ შემთხვევაში „ზნეობრივი“ ჯარიმაა და ჯარიმათაც არ ჩაითვლება, მაგრამ ჩვენთვის საყურადღებოა იმ დროინდელი შეხედულება „ტყვილად დამფიცველზედ.“

ამით ვათავებ.

ვახტანგ მე-VI-ს კანონების წიგნს დიდ ღირსებებთან ერთად შეიძლება ნაკლიც ჰქონდეს, მაგრამ მე ამ წიგნის ღირსება—ნაკლულევეანებათა დაწვრილებით გამორკვევას ვერ შევსძლებ, იმიტომ რომ ამისათვის მეტი იურიდიული და ისტორიული ცოდნა არის საჭირო.

მოხსენებულს მინდა მხოლოდ შემდეგი დაუმატო: ფრიად საგულისხმიეროა და მით უმეტეს იმ დროინდელ სამართალისათვის, ორი მოვლენა:

პირველი ის რომ „რაც უნდა საქმე იყოს გინა სისხლისა, გინა ქურდობისა, გინა ბოზობისა“... გასამართლება საჯარო იყო; სასამართლოს კარი გასამართლების დროს ყველასათვის ღია არის (იხ. მუხ. 5).

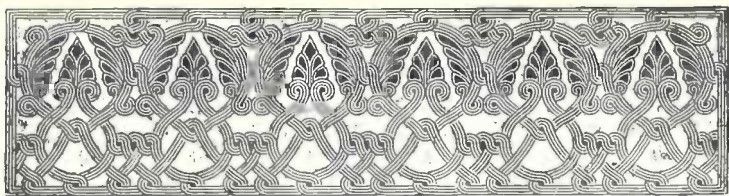
მეორე უფრო მეტად მნიშვნელოვანია: ის გარემოება, რომ სისხლისსაქმეების გამორკვევა—გასამართლებაში—ეგრედ წოდებული გამოძიებითი წარმოება (сыскной процесс) უარყოფილი იყო. გამოძიება გამოძიებელის ჩაკეტილ ოთახში კი არ ხდება, როგორც მიღებულია თითქმის ყველა ჩვენი თანამედროვე სახელმწიფოთა სასამართლოებში, არამედ საჯაროდ „კითხვით, ძებნით და გამოძიებით“ და რაც უფრო საგულისხმოა მოპირდაპირეთა კამათით (მუხლები მე-4 და 267). უკანასკნელი წესი მიღებულია ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ინგლისში.

სჩანს ზოგიერთ შემთხვევაში ჩვენი მე-XVII—მე-XVIII საუკუნოების სამართალი სხვა ერების მე 20 საუკუნის სამართალზედაც კი დაწინაურებული ყოფილა.

ვახტანგ მე-VI-ს კანონების წიგნში უკანასკნელად გამოხატა ქართველი ერის სამართალის შემეცნება.

რუსეთთან შეერთებით ბოლო მოეღო თავისუფალ ქართულ კანონ-მდებლობას და გამეფდა რუსული სამართალი.

გ. თარხნიშვილი.

წყლის გვლოგელოგა და სარწყავი წყალი საქართველოში

ძველი საბუთებისა და კანონებისა მიხედვით.

რადგანაც მიწის მორწყვის მნიშვნელობა ისეთს ქვეყნებში, როგორც ჩვენი ქვეყანაა, თავისთავადაც ყველასათვის ცხადია, ამიტომ მე მის გამორკვევას აქ არ შევეუდგები და მოვიყვან მხოლოდ თავ. არლუთინსკის სიტყვებს სიღნაღის მაზრის შესახებ: „ძნელი წარმოსადგენია“, —ამბობს ის, —თუ რამდენად დამოკიდებულია მეურნის შრომა წყლის რაოდენობაზე. მაშინ, როდესაც წვიმიან ზაფხულში დედამიწა საუცხოვო მცენარეულობით იბურება და სავსებით აჯილდოვებს მეურნის შრომას, მშრალ ზაფხულში მთელი მაზრა, ტყის განაპირებს ვარდა, მწირ უდაბნოს წარმოადგენს. მთელი ალაზნის ხეობა, რომელიც ეხლა ადგილ ადგილ უდაბნოდ არის ქცეული, წინედ რუით ნაყოფიერებდა. სამწუხაროდ, ეს რუ ამოივსო. მისი მოსპობითა და ტყეების გაჩეხით კი მიწამ იმდენად დაჰკარგა ნოყიერება, რომ სრულიად გადავარდა ბამბისა და თამბაქოს მოშენება, რაც წინედ ხშირ მოვლენას წარმოადგენდა. მარტო პურის მოყვანა კი მიწის მოქმედისათვის ყოველთვის ხელსაყრელი არ არის. გვაღვიან ზაფხულში სიღნაღის მაზრაში უკვე მაისშიაც კი აღარ მოიპოვება მწვანით მოცული ალაგი, პური თავთავის გამოღებას ვეღარ ასწრობს, რადგანაც ამოსვლისთანავე სქკნება და ყვითლდება. (Своды Мат. по Опис. Экон. быта гос. кр. Зак., ტ. II, გვ. 419—420).

ცხადია, რომ წყლის ასეთი მნიშვნელობა წინედაც კარგად ესმოდათ ქართველებს და უძველეს დროიდან მოყოლებული მორწყვის საქმეს დიდ ყურადღებას აქცევდნენ. თავისი წვლილი ამ დიდ საქმეში თვით ვახტანგ გორგასალსაც შეუტანია და მოგვეპოვება თამარ მეფის ხელმოწერილი სიგელიც (ბ. ს. კაკაბაძე, შ. მღვიმის სამი სიგელი). ამიტომ არც საკვირველია, რომ საქართველო მრავალი არხებით იყო დაღარული. ბევრი ამ არხთაგანი დროთა ვითარებამ გაანადგურა და უკვე დავიწყებულია, ზოგ მათგანს კი ჩვენამდინაც მოუღწევია. ბევრი რუ განადგურდა აგრედვე მას შემდგომ, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა. მართალია, სამაგიეროდ, ბევრი ახალი რუ იქმნა გაყვანილი, მაგრამ ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვსთქვათ, რომ მთავრობას მათ გაყვანაში დიდი მონაწილეობა არ მიუღია.

სარწყავი წყლით სარგებლობის ჩვეულებანი, წესი და კანონები, როგორც სხვა ქართული წესები და, ჩვეულებანი რუსეთის მთავრობისათვის გაუგებარნი იყვნენ და რასაკვირველია, მათ გაგებას არც ცდილა და პირველ ხანებში არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა. მხოლოდ, როდესაც წყლის მფლობელობის უფლებამ დავა-ქიშპობა გამოიწვია, მთავრობამ მასში ჩარევით და ჩვეულებრივის წეს-კანონების არედარევით მცხოვრებთ ყოველივე წესიერი სარგებლობა წყლითა დაავიწყებინა, მაშინ შრომას ისიც შეუდგა. მაგრამ მაშინაც, როგორც ეხლა, მთელ თავის ყურადღებას მუღანს, ერევანს, განჯას და სხვა არა-ადგილობრივ მცხოვრებთაგან დასახლებულ ადგილებს აქცევდა და საქართველოსათვის არა სცხელოდა. ბევრი შრომა და ფული დაიხარჯა, მაგრამ 1860 წლამდე შრომა ტეხნიკურად მეტად დაბლა იდგა და არავითარი სარგებლობა არ მოუტანია. გერმანელთა ახალშენის მოსარწყავად იორიდან გაყვანილი იყო არხი, რომელზედაც მთავრობამ 60 ათასი მანეთი და 120 ათასი მუშის შრომა დახარჯა, მაგრამ საბოლოოდ იძულებულნი იყვნენ

არხი სამუდამოდ მიეტოვებინათ (СВ. М., ტ. V, გვ. 14). 1860 წელს შეუდგენ ტექნიკური მხარეების გამოკვლევას, რაც მიენდო ორ ინგლისელ ინჟინერს გაბისა და შელის (იქვე გვ. 16). მათ მიერ წარმოდგენილ 12 არხის პროექტში, რომელთა გამოსაღებათ, მათი ანგარიშით, 1963292 მანეთი უნდა დახარჯულიყო, ქართლი სრულიად არ შედის (იქვე გვ. 18) თუ არხთა სათავეებს არ ვიგულისხმებთ, რომლებიდანაც, ცხადია, ადგილობრივი მცხოვრებნი ვერ ისარგებლებდნენ. უდიდესი და საუკეთესო არხი მთავრობის მიერ ვითომდა გაყვანილი „მარინის არხი“ (მარინსკი კანალი) ყარაიაზში გაფართოებულ და გაუმჯობესებულ ვახტანგ VI რუს წარმოადგენს და, მაშასადამე, ორიგინალური ბევრი არაფერი აქვს.

საქართველოს საქმეების მომწესრიგებელ ვახტანგ VI, რასაკვირველია, არც ეს საკითხი დაუტოვებია უყურადღებოდ, რადგანაც კარგად ესმოდა მისი მნიშვნელობა და საჭიროება. მისი კანონების მე 170-ე მუხლი ამბობს: „წყალი ასრე არის რომე, როცა ხელმწიფე რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა და ჰურის მოსავალისათვის იქმს რომე კოდის პური არ დააკლდეს.“ ზემომოყვანილიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ მისთვის ქვეყნის მოშენება და მორწყვა მტკიცედ არის შეკავშირებული ერთი მეორესთან და თუ დავაკვირდებით თვით მხარეს, რომლისთვისაც არის შეგროვებული ეს კანონები, ნათლად დავინახავთ, რომ ეს ასეც იყო, რადგანაც მოურწყავი ალაგი გაზაფხულიდან ზაფხულისაკენ მიმდინარეობის დროს განმავლობაში თანდათან ფერს იცვლის და მშვენივრად შემკული მობიბინე ველი გაზაფხულისა ზაფხულის შუა რიცხვებში უკვე გაყვითლებულ უდაბნოს წააგავს და იქ ცხოვრებაც მეტად ძნელია.

რადგანაც წყალი შედარებით ცოტა იყო და გამოყვანა კი ძვირი ჯდებოდა, საჭირო იყო მტკიცე წესები და კანონები წყლით სარგებლობის წესიერად დაყენებისათვის. ჩვენც

ვიცი, რომ საქართველოში ასეთი წესები არსებობდნ და ვახტანგ მეფის სასამართლო წიგნშიც რამდენიმე მუხლია შეტანილი. მართალია, წყლის მფლობელობას იქ პირდაპირ მხოლოდ 4 მუხლი ეხება, მაგრამ ამ მუხლებისა, დასტურლამალისა და თანამედროვე საბუთებისდამიხედვით, შეიძლება აღამიანმა ცოტად თუ ბევრად წყლის მფლობელობისა და სარწყავი წყლით სარგებლობის სურათი აღადგინოს. ბატონიშვილი ვახუშტის და იმავე საბუთების საშუალებით კი შეიძლება გამორკვეულ იქმნას ქართლის რუთა რიცხვი და მდებარეობა. ქართლის, ვიმეორებ, იმიტომ, რომ საქართველოს დანარჩენ კუთხეებზე, გარდა კახეთისა, ამ საკითხში ჩვენ არავითარი ცნობა არა გვაქვს. ამ შრომაში, გარდა მორწყვის და წყლის მფლობელობის წესების გამორკვევისა, ჩვენ ვეცდებით იმ რუების მდებარეობის გამორკვევას, რომლებიც იხსენიება ვახუშტის გეოგრაფიაში. რაც შეეხება ქართლის დანარჩენ რუთა მდებარეობის გამოკვლევას, ეს უკვე ახალ შრომის საგანს უნდა შეადგენდეს, რადგანაც ამის გამოსარკვევად საჭიროა ყველა თანამედროვე საბუთების შესწავლა და ახალ რუთა გავალისწინება. ამასთანავე საჭიროა დავუმატოთ, რომ როგორც კანონები, ისე საბუთები მე-16, მე-17, მე-18 საუკუნეებს ეკუთვნიან, მაგრამ შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ ამ წესებს დიდი ცვლილება არ გამოუვლიათ და შეიძლება უფრო ადრინდელ დროსაც მივაწეროთ.

II.

მეფე ვახტანგ VI კანონების მე-169-ე მუხლის მიხედვით წყალზე უფლება ყველას აქვს და წყალი არავის დაეკირების, რადგანაც წყალი სერათ, სხეჯმწიფო კუთვნილება და არა რამეჯიმე ჰირის კერძო სიმდიდრე,; ქვეყანაზე ეს საში არ დაეჭირებას კაცსა და ხეჯმწიფის არის: წყალი, შეშა და ხაჯახი“ო. სამაგიეროდ მას თითქოს ეწინააღმდეგება მე 114 მუხლი კა-

ნონებისა, საცა ჩვენ ვხედავთ, რომ წყალს იყოფენ, როგორც სხვა კერძო საკუთრებას.,, რუს, სარწვაჟ წყალს, როგორც მამულს, გაიყოფენ ძმანი, ისე წყალი იმდენ ნაკადათ გაიყოფის.“ რომ ეს მუხლი ზედმეტი არ იყო, ჩვენ ვხედავთ 1717 წლის მეფე ბაქარის განჩინებიდან. ეს განჩინება მიცემული აქვს ჯავახიშვილებისათვის და არიგებს მათ შორის ატეხილ დავას, წყლის მფლობელობით გამოწვეულს. საბუთიდან სჩანს, რომ ყოველ წევრს სურდა მეორის უფლება შეებოდა და მეტი წყლით ესარგებლა. ქვემო მოყვანილი საბუთებით ჩვენ დავინახავთ, რომ წყლის სატკებლობის უფლების ჩუქებაც შეიძლება. რაც შეეხება გაუიღვას ესეც, თუმცა კანონით აღკრძალული იყო, მაინც არა იშვიათად ხდებოდა. წყლის მფლობელობის უფლებას ატანდნენ აგრეთვე მზითვადაც მამულთან ერთად. წყლის ბოძების უფლება ჰქონდა მეფეს და ვისაც ის უბოძებდა მერმე ის ამ წყალს უკვე ისე ხმარობდა, როგორც თავის საკუთრებას, მაგრამ მეფის დაუკითხავად არც ჩუქება და არც დამკვიდრება ვისთვისმე არ შეეძლო. დასტურლამალში. (გვ. 15) არის მოყვანილი მეფის ბრძანება: „ანჩის ხატის დეკანოზი, მხატვარი გრიგოლ და მისი მამა იოსებ შემოგვეხვეწა, გარეთუბანს თავის პატარა ბაღისათვის წყალის ბოძებას, და ამასაც წყალს მისცემდეთ როდესაც გარეთუბნის ბაღები მოირწყოდესო.“ აქ, მართალია, განმარტებაც არის თუ რისთვის უბოძებიათ წყალი: „ჩუენი მომხსენებელი და აზნაური შვილია ამისათვისაც პატივ გვიცია წყლის ბოძებითო.“ მაგრამ მეორე ალაგას ჩვენ ვხვდებით ბრძანებას საცა ნათლად არის მოხსენებული, რომ ბაღები ყველასი უნდა მოიწყვას და მასასდამე წყალი ყველას უნდა მიეცეს, როგორც ძველი, ისე ახალი ბაღების ჰატრანებს. რაც შეეხება წყლის გაყიდვას, ამაზე პირდაპირი საბუთი არ მოგვეპოვება, მაგრამ ყოველ ნასყიდობის წიგნში მოხსენებულია, „მოგვიყიდიო... მიწა თავისის წყლითა და რუთა (საქ. სიძ. ტ. II, გვ. 336). ან კიდევ... „თავისის წყლითა რაც მოუნდებოდაქ“ (საქ. სიძ. ტ.

II, გვ. 246, 1713 წ.). საქართველოს სიძველეებშივე მოიპოვება ერთი საბუთი, სახელდობრ, ბრძანება მეფე ბაქარისა, საცა მეფეს მიუმართავს ფარემუზ ჯავახიშვილის მეკვიდრეთათვის. „მერმე რაგინდ მოსდვან (sic) წყაღს ნურგინ გაყადის“ (საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 309). იქვე მოიპოვება ნასყიდობის წიგნი ქაიხოსრო ჯავახიშვილისა: „... მოგყიდეთ ჩვენი ყმის... ვენახი ხოვლეს.. უწულოდ მოგყიდეთ, შენის წყლით უნდა მორწყვიდეთ“. (საქ. სიძვ. ტ. II გვ. 339, 1727 წ.). ცხადია, რომ წყალი ზოგჯერ იყიდებოდა, თუმცა ბრძანებაჲ კი არსებობს წყალი არ გაყიდოთ. ამასთანავე დანარჩენი საბუთები გვიჩვენებენ, რომ მამული იყიდებოდა წყლითაც და უწულოთაც.

ხშირია აგრედვე საწისქვილოს და საწყლისპიროს ბოძებისა და ნასყიდობის წიგნები: „მოგვიყიდა... მიწა-წყალი და წისქვილი და საწისქვილო, ქალა და საწყლისპირო“. (საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 329, 336, 342, 345, 348, 366...).

არის ნასყიდობა საწისქვილესიც: „მოგყიდეთ ვერაზე ერთი საწისქვილო სათავე... (აღნიშნულია საზღვრებში) საცა გინდა ერთი... და ერთი წისქვილი დააბრუნე (საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 304).

ვახტანგ VI კანონების მე-170 მუხლი ამბობს: „რომელ სოფელსაც შეეფე უბრძანებს და დაჩემებს რუს, იმ წყაღს ერთი მეორეს ვერ შეეცდილებს“¹, და ამ კანონს თვით მეფის ოჯახიც ვერ გადასცილდებოდა. ტფილისში ზაფხულში ხშირად წყალნაკლებობა იყო ხოლმე და ბაღები უწყულოდ რჩებოდენ. ტფილისთან ახლო იყო წავკისის წყალი, მაგრამ მითი სარგებლობა, როგორც სჩანს, მხოლოდ თვით სოფლელებს შეეძლოთ და დედოფალი დარეჯანის 1801 წლის წერილი (Крест. Грам. გვ. 78, გამოც. ფურცელადისა) ამბობს: „ჩვენ გარეთუბანის ჩვენი ბალისათვის გვჭირდება წყალი. სანამ სოლოლაკის წყალი მოდიდდებოდეს, კვირაში ერთხელ პარასკევობით გვადენინეთ თქვენი წავკისის წყალი. ეს თქვენ არას გავნებთ, ჩვენ კი მადლობელი დავრჩებით“.

საწისქვილესთან ერთად მოყვანილი იყო ცნობა, რომელიც ეხება სანაპიროს გაყიდვას. ნაპირების მფლობელი-კი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მართალია, თვით წყალს ვერა-ვის დაუშლიდა, მაგრამ წისქვილის ასაშენებლად და სათე-ვზაოდ-კი მსურველს უკვე მისგან ნებართვა უნდა აეღო, რაც ან ბოძებით და ან შესყიდვით სწარმოებდა. „საქართველოს სიძველენ“ ში (ტ. II, გვ. 160) მოიპოვება შემდეგი წყალო-ბის წიგნი აბაშიძისა—მიცემული ორჯონიკიძისათვის „...სა-წყლისპიროს წყალობას შემოგვეხვეწინით და გიყავით წყა-ლობა და გიბოძეთ ქალისათვის წყალი საცხე და საფიხ-ხუჯე“.

მეორე საბუთი ფურცელაძის მიერ გამოცემულ „КРЕ-СТЯНСКІЯ ГРАМОТЫ“ს მე 77 გვ. 1800 წლისა არის მეფის განჩინება: „ზაალ გურამიშვილმა შემოგვიჩვილა, რომ მეთევ-ზენი მტკვრის სათეფზაოს არავის აძლევენ. გამოძიებამ გამო-არკვია, რომ ზაალს წინედაც უთქვამს ავქალის მცხოვრებ-თათვის, რომ ვისაც სურს თევზის დაჭერა, ჯერ ფული გადა-იხადოს და მერმე ოჩხი გააკეთოს. ზაალ ნაპირების მფლო-ბელია; ვუბრძანეთ: ოჩხზე, რომელიც უკვე გაკეთებულია მტკვარში, ზაალმა უნდა აიღოს ნახევარი შემოსავლისა და, ამას გარდა, ორი აბაზი თითოზე. მერმე-კი, ვინც მოისურვებს ოჩხის გაკეთებას, უნდა ამისათვის ნებართვა ითხოვოს და გა-დაუხადოს მას იმდენივე, რამდენსაც ნაპირების სხვა მფლო-ბელთ აძლევენ“.

შემომოყვანილი ცნობები პირველ შეხედვით თითქოს ერთი ერთმანერთს ეწინააღმდეგებიან, მაგრამ თუ დავუკვირდებოთ დავინახავთ შემდეგს: წუჯის ერთად ერთი მფლობელი მე-ფე აჩის, როგორც ხელმწიფე ე. ი. სამეფოს წარმომადგენე-ლი. წუჯით სარგებლობის უფლება ვეჯას აქვს და წუჯი აჩავის ან დაქვინების, მაგრამ ეს შეეხება ბუნებრივ-მდინარე წუჯას, რე-კი გაუვანის შემდგომ ეკუთვნის იმ სოფლებს, რომელთაც ბატონი მიუჩენს და დასჯემებს. და ის საკუთარი წყალი და რუნი, რო-

მელთაჲც მემამულენი მამულთან ერთად ერთიერთმანერთზე ჰყიდიან და აჩუქებენ, სწორედ ამ გვარს მათთვის, ან მათ წინაპართათვის ბოძებულ წყალს წარმოადგენს. შესაძლებელი იყო აგრეთვე, რომ რუ თვით მფლობელთ გაეყვანათ (მაგ. ანტონ ჭყონდიდელის მიერ—შიო მღვიმისათვის), მაშინ უკვე მეფის ბოძება და დაჩემება, რასაკვირველია, საჭირო აღარ იყო და წუღით რუს გამომყვანენი სარგებლობდენ. რადგანაც ყველანი, ვინც გაყვანილი წყლით სარგებლობდენ, ვალდებული იყვნენ რუს შენახვაში მონაწილეობა მიეღოთ, ამიტომ წუღის მფლობელადაც მხოლოდ ის ჩათვლებოდა, ვინც მასზე გაიჩვენებოდა, რაც შეეხება წყალს, რომელიც მფლობელის მამულს არ გასცილდება, ტბას, წყაროს და ქას, აქ ყოველი მემამულე სრული მემპატრონეა.

III

თვით რუების გაყვანა სწარმოებდა ან მეფის ბრძანებით და ან მცხოვრებთა სურვილით. ვახტანგ მეფის კანონებისა მე-170 მუხლი ამბობს: „წჳალი ასრეა რომე, როცა ხელმწიფე რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა და მოსავალისათვის იქმს, რომე კოდის პური არ დააკლდეს. სადაც ეზრანების რუს თავს ვერაფერს დაუძღის, სადაც რუს მოიხდენს ვენახში თუ ხოდაბუნში, რაც დახვდეს გასჭრის და გაატარებს“. რადგანაც ადვილი შესაძლებელი იყო, რომ რუსთვინ გზის მიცემას, მემამულისათვის ზარალის მეტი არაფერი მოეტანა, ამისათვის კანონების მე-244 მუხლი მას სასყიდელს აძლევს: „რუს გამოდებაში რომ შუაში სხვის მამული ედოს, იმ შუას მამულის ზატრანს არა გაუკეთდება რა, ფასი უნდა მიეცეს, თუ ამასაც გაუკეთდების რამ, კარგად მორიდდენ“. სამწუხაროდ ეს სასყიდელის საკითხი კარგად გამოუყენებიათ მე-80—90 წლებში იორის ნაპირის მფლობელთ, რომელთაც ისეთი პირობები წამოუყენებიათ, რომ გლეხები იძულებული გამხდარან რუს გაკეთებაზე უარი

ეთქვათ. (Свод. Мат. по опис. Крест. быта. госуд. Крест. Закавказ., ტ. II, გვ. 224). წინედ კი, სანამ საქართველო როგორც თავისუფალი სამეფო არსებობდა ასეთი ამბები, რასაკვირველია, შეუძლებელი იყო მომხდარიყო, რადგანაც სათავეში მეფე ედგა და საქმეს საქვეყნო მნიშვნელობა ჰქონდა. მოსარწყავად ხმარობდნენ მდინარის წყალს, წყაროს და კებს. რუს გამოღებაში მონაწილეობას იღებდა ფოგელო სოფელი, რომელსაც მითი უნდა ესარგებლნა, ასე გამოჰყავდათ სხვათა შორის რუის, — ურბნისის რუც (დასტურლამალი გვ. 67, 87). თუ როგორ ნაწილდებოდა მუშაობა მცხოვრებთა შორის მოხსენებული არ არის, თუ არ დავეყრდობით ცნობებს რუთა შეკეთების და შენახვის შესახებ. როგორც შეკეთების ისე რუს ამოწმენდის დროს მემამულენი იღებდნენ მონაწილეობას თავის წულის წილის რაოდენობისდა მიხედვით. რომ ეს ასე იყო ჩვენ მოგვებობა რამდენიმე პირობის წიგნი, მაგ. ბრძანება მეფე ერეკლე II ამბობს: „ხარჯი რუს შეკეთებაზე გასწიოს უნდა ყველამ, თავისი წილისდა მიხედვით“. (Крест. Грам. გვ. 37). ამასვე გვეუბნება განჩინების წიგნი თუშანიშვილებისა, რომელიც ეკუთვნის 1759 წ.: „ყოველს ჩვენთაგანს, რომელიც... მოისურვებს წყლის მთელი წილით სარგებლობას, შეუძლია მთელი წილი მიღოს, მაგრამ ამასთანავე შათ თავის თავზე უნდა იდგან ამისდა მიხედვით რუზე ხარჯი და შრომა. ისინი რომლებიც $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ ან $\frac{1}{4}$ წილით სარგებლობას მოისურვებენ, ვაძღებუენი არიან თავისი წილის კვადობაზე რუს ხარჯში მონაწილეობა მიიღონ“. გვაქვს ჩვენ აგრეთვე ცნობა იმ პატარა რუებზე, რომლებიც მემამულეთ კებიდან და წყაროებიდან ჰქონდათ ამოღებული: „წყლის დასაგუბი და ჰაკალდერის თავში ჩვენ ვაღდებულნი ვართ საერთო ხარჯითა და საშუალებით შევინახოთ და შევაკეთოთ“ (Крест. грам. გვ. 16). მართალია აქ არ არის აღნიშნული მონაწილეთა შრომის რაოდენობა, მაგრამ ჩვენ არა გვაქვს არავითარი უფლება ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაშიაც შრომა მფლობელ-

თა შორის წყლის წილის რაოდენობით არ განისაზღვრებოდეს. თუ ზემომოყვანილს მივიღებთ მხედველობაში, შეიძლება დანამდვილებით ვსთქვათ, რომ ვისაც მეტი წყალი სჭირდებოდა, მეტ უნარს გამოიჩენდა და რუს გამოღებაზე მეტს შრომას დახარჯავდა.

თუ რუ შეფის ბრძანებით გამოჰქონდათ, სათავეში მის მიერ დანიშნული ზედამდგომი იქნებოდა, მაგრამ ამის პირდაპირი საბუთი ჩვენ არა გვაქვს და არც დასტურლამალშია რამ მოხსენებული. მართალია, ერთ საბუთში ჩვენ ვხვდებით, რომ ნაზარალი ხანი აჯილდოვებს ნახიდურის რუზე ხარჯის გაწვეისათვის პაპუა ორბელიანს და მის ძმებს, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ის რუს გამყვანი გამგე არ უნდა იყოს.

არხების გამოყვანის ვითარების გასაგებად მეტად საინტერესოა თამარ მეფის სიგელი ბოძებული შიო მღვიმის მონასტრისადმი და სიგელზე წარწერა ანტონ ჭყონდიდელისა. ჩვენ აქ მოგვეპოვება საგულისხმიერო ცნობები, თუ როგორ გამოჰქონდათ რუ მე-12 საუკ. მფლობელებსა. მართალია, ეს მილა მონასტრისათვის გაყვანილი იყო, ამასთანავე პატარა იყო და არა დიდი, მაგრამ თუ წვრილმანში არა, უმთავრეს საკითხებში მაინც ორსავე შემთხვევებში პირობები ერთი და იგივე იქმნებოდენ. რუს გასაყვანად და შესაკეთებლად საჭირო იყვნენ მცოდნე პირები და სიგელიც იხსენიებს ასეთ საგანგებოდ განსწავლილ და დახელოვნებულ წყლის მკაზმავებს ან ქუქანკებს. იგივე სიგელი გვიჩვენებს თუ რამდენად ვიწროდ იყო დაყენებული ამ დარგის ხელოსანთა სპეციალიზაცია. სხალტბასთან, რომლიდგანაც იყო გამოღებული შიო მღვიმის რუ, ცხოვრობდა ორი აფხაზთა ოჯახი, რომლებიც ანტონ ჭყონდიდელის თხოვნით თამარ მეფემ საუკუნოდ შესწირა შიო მღვიმეს, წყლის მკაზმავებად. აი რას ამბობს თვით სიგელი: „მის წყაროსა სათავესა“, სწერს ანტონ ჭყონდიდელი (შიო მღვიმის სამი სიგელი გამ. ს. კაკაბაძისა გვ. 9), „იყო კუა-

მლი ორი სასეფოი სახელით აფხაზთანი და ვკადრე და მო-
ვახსენე ღვთისა სწორსა მეფეთა მეფეს თამარს, რაითამცა
იგი გლენხნი მის წყაროისა მკაზმავად უბოდნეს და მოახსენნეს
მას მონასტერსა. შემეწყალეს და მიბოდეს და სამსახურიცა
მსახურეს ჯეროვანი და ამით სიგლითა მკვიდრად და თავისუფ-
ლად მეფობისა მათისა სალოცავად აფხაზეთნი გივი და იაბე-
რი ფოძედ ერთი და კომლად ორი და მე გაუჩინე სამსა-
ხური მის წყაროსაი რომელ ორისავე სახლისაგან თუითთი შვი-
ლი მათი ქუქანჯად გაისწავლებოდის და კვაზმვიდეს მას წყაროსა“.
როგორც ვხედავთ წყლის გასაყვანად საგანგებოდ განსწავლი-
ლი და გამოცდილი ყმები ჰყავდათ. ამ ყმებს ვალად ელო
რუსთვინ თვალყური ედევნებიათ და ოჯახიდან ერთი შვი-
ლისათვის მაინც თავისი ხელობა შეესწავლებინათ და ქუქან-
კად აღეზარდათ. სამაგიეროდ ისინი იყვნენ განთავისუფლებუ-
ლნი სხვა ყოველგვარი სამუშაო-ბეგარისაგან და ვინცდაცა
საქმეზე ბეგნი საფასი დაეხარჯებოდათ, მონასტერი მათ საფასი-
თაც შეგლოდა: „სხუად სამსახური არცა რაი ეკლესიისაი ედვას
თუნიერ წყაროისა კაზმვისაგან კიდე და თუ დიდი და ნოვთიანი
რამე საქმე გამოჩნდეს, რომელი მათგან აქ იქნებოდეს, მონასტე-
რი დაუდგებოდეს ანო თუით მემღუიმე და კრებული მივილო-
დეს და ყოვლითორთ უნაკლულოდ ჰკაზმიდენ“. (იქვე)

ცხადია, რომ წყალი მარტო მოსარწყავად კი არ იყო
საჭირო, არამედ წისქვილისა, საამშენებლო საქმისათვის და
დასალევადაც. წისქვილისათვის წყალის გასაყვანად, როგორც ეტ-
ყობა, შემამუღესთან კერძო მოლაშასაკება იყო საჭირო. ამას
გვიჩვენებს ზუა ნაცვლიშვილის წიგნი (Крест. Грам.
გვ. 17). ის იხდის ამისათვის შემამუღის სსარგებლოდ განსა-
ზღვრულ სასუიდეღს, სახელდობრ ყოველ თვიურად რაც ორშაბა-
თობით მანდი შემოვა. სამწუხაროდ გამორკვევა იმისა, თუ რამ-
დენად დიდია ეს სასუიდეღი, მეტად ძნელია, რადგანაც ამი-
სათვის წისქვილის შემოსავლის ცოდნა საჭირო. საზოგადოდ
კი ამ ცნობას ის მნიშვნელობა აქვს, რომ გვათვალისწინები-

ნებს თუ რამდენად დიდი სასყიდელის გამოღება შეიძლებოდა რუს გასაყვანად ადგილის დათმობისათვის. აქ ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ რომ ორშაბათობით, როგორც უკვე დღის შემდგომ მუშაობა მეტი იქნებოდა და მინდოც უფრო ბევრი შემოვიდოდა.

IV

როგორც უკვე მოხსენებული გვექონდა ჩვენამდის ნაზარალიხანის სიგელმა მოაღწია, რომელიც მან პაპუა ორბელიანს და მის ძმებს უბოძა: „ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი და ვითარცა ნახიდურის რუხედა ჩვენი ბრძანებით ბევრი ხარჯი გექნათ და სოფელზე ბევრს კარჯილიყუენით და მის სანუფქოდ ჩვენ შეგიწყალეთ, გიბოძეთ გამოღმა ნახიდურისა და ქალგარის, ყარმალას თაბუთის მოურავობა“. შეიძლება აღამიანმა იფიქროს, რომ პაპუა ორბელიანი ნახიდურის რუს გასაყვანად ზედამდგომად იყო დანიშნული და ხარჯიც მის გაყვანაზე გასწია, მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ნახიდურის რუ ხუნანამდე ვახტანგ VI გაიყვანა, სიგელი კი ეკუთვნის ნაზარალიხანს. ამიტომ ცხადია, რომ პაპუა ორბელიანი გაყვანის დროს დანიშნული ზედამდგომი კი არ ყოფილა, არამედ რუს მეთვალყურე, ანუ მერაბი იქნებოდა. რაც შეეხება ზემომოყვანილ ცნობას, ის მხოლოდ იმ მხრით არის საგულისხმიერო, რომ ერთხელ კიდევ გვიმტკიცებს, რომ რუს გამოღება და მეტყე შენახვაც სსმეფო საზრუნავ სსქმეს შეადგენდა და ამიტომ მეფე უბრალო მაყურებელი არ რჩებოდა და მხურვალე მონაწილეობას აღებდა მის გამოღებაში და შენახვაშიც. წინააღმდეგ შემთხვევაში არ დასკირდებოდა მეფე ნაზარალიხანს ნახიდურის რუს მერაბისათვის დასაჯილდოებლად ასეთი ალაგის მიცემა.

რუს მეთვალყურე, ე. ი. მერაბი, ინიშნება მეფის მიერ, ან იმ პირისგან, რომელსაც მეფე მიახდობს. მაგ. ბატონიშვილი, როგორც გვიჩვენებს 1781 წლის მეფე ერეკლე II ბრძანება: „მერაბს დანიშნავს ჩვენი შვილი იულიონი“. ეს საბუთები გვი-

მტკიცებენ, რომ რუს ზედამდგომი არსებობდა, მაგრამ, სამ-
წუხაროდ, რა იყო მის ხელთ—რა ექვემდებარებოდა მას—ნა-
ჩვენები არ არის, ყოველ შემთხვევაში შეიძლება თამამად
გვთქვათ, რომ სამოსამართლო უფლება მათ არა ჰქონდათ,
რადგანაც ყოველი წყლის მფლობელობით გამოწვეული და-
ვა-ქიშპობა ირჩევა მეფისა და სასამართლოს მიერ.

მეფე, რასაკვირველია, არის საბოლოო საფეხური სასა-
მართლოსი და მისი დადგენილება სავალდებულოა ყველასა-
თვის. საქმის გარჩევის დროს მეფე მისდევს ჩვეულებას და უმე-
ტეს შემთხვევაში განაჩენი ადასტურებს წყლით სარგებლობის ყო-
ფილ წესს, აი რას ამბობს განაჩენი მეფე ერეკლე II: „ჩვენ
გავარჩიეთ სოფლების ნახიდურის, ნასიბლელის და აღბაბ-
ლოს დავა სარწყავი წყლის შესახებ. გამოიკვია რომ წინათ
მათ შორის შემდეგი რიგი არსებობდა... და ჩვენც ვგრე
გადავწყვიტეთ“¹.

მეორე განჩინება ეკუთვნის თეიმურაზ II: „ჩვენ მეფეთ
მეფემ თეიმურაზ გავარჩიეთ ტფილისის სოლოლაკის წყლის
საქმე და გამოვარკვიეთ, რომ უძველეს დროიდან დადგენი-
ლი რეგით ამ წყლით ოთხშაბათ-ხუთშაბათობით სარგებ-
ლობდენ აბანოს და ციხის ქუჩები. ამავე რიგს ჩვენ ვაწე-
სებთ და ვუბრძანებთ ჩვენ მებაღეთ, რომ მათ ზემოაღნიშ-
ნულ დღეებს წყალი აბანოს და ციხის ქუჩებს მისცენ“². (Крест.
Грам., გვ. 14, 1756 წელ.). ტფილისის წყლის გარიგების
წიგნი, როგორც ამას დასტურლამალი გვიჩვენებს, ფარეშ თა-
ვილდარს ეკირა (დასტურლ. გვ. 14). აქედან ჩვენ ვხედავთ-
რომ ტფილისში წყალი აბარია მეფის მებაღეთ და თავილ-
დარს, რომლებიც ყოველ საკითხზე უნდა მეფეს დაეკითხონ.
არსებობდა ტფილისში რუს მეთვალყურე ანუ მერაბი თუ
არა, არასფერია მოხსენებული.

რადგანაც წყლის საკითხი მეტად საჭირობოროტო საკით-
ხი იყო, ამიტომ გასაკვირიც არა არის რა, რომ მოსამართ-
ლეთ წყლის მფლობელობით გამოწვეულ დავა-ქიშპობის გარ-

ჩვეა ხშირად უხდებოდათ ხოლმე. ერთი ასეთის საქმის განაჩენი მეც შემიხვდა და უნდა აღვნიშნო, რომ ის საყურადღებოა არა მარტო წყლის საკითხის გამოსარკვევად, არამედ თვით სამსჯავრო—სასამართლო საქმეების წარმოება-გარჩევის მხრივაც ეს განაჩენი შეეხება თუმანიშვილებს და თითქოს ემსახურება საზოგადოებრივ უფლებების გადიდებას. თუმანიშვილთ უჩივლიათ: მოსამართლეთა გადაწყვეტილებით განწესებული იყო წყლით სარგებლობის რიგი სოფელ თორზელის მცხოვრებთა შორის; იმ წესრიგს ჩვენ ვემორჩილებოდით, მაგრამ რუს თვალყურს არავინ ადევნებდა, ამის გამო წყალმა იკლო და ყოველი ადგილი აღარ ირწყვებოდა. ჩვენ შევატყობინეთ ამის შესახებ მოსამართლეთ და იმათ ჩვენ გვიპასუხეს: „თქვენ მანდ თვით ალაგზე ხართ და როგორ უნდა ისარგებლოთ წყლით, თქვენ და სოფლელებს უფრო კარგად გაგკეპათ. თუ შეერთება გნებავთ, შეერთდით და მათთან ერთად წყლით რიგრიგობით ისარგებლეთ. საზოგადოდ, როგორც უკეთესად სცნობთ ისე ჰქმენით და მორწყეთ თქვენი მიწები“.

(Крест. Грам. გვ. 15). როგორც ვხედავთ, მოსამართლენი გადამწყვეტ ხმას თვით მოსარგებლე მემამულეთ აძლევენ, რადგანაც საკუთარი საჭიროება მათ უკეთ ესმოდათ. ალბათ ამითვე აიხსნება, რომ ძალიან ხშირია ერთმანერთში მორიგების წიგნები.

წყლით სარგებლობის წესის დარღვევისათვის დაწესებული იყო სხვა-და-სხვა სასჯელები, უმეტეს შემთხვევაში—კიჯარიმა. ტფილისში ჯარიმას იღებდნენ მეფისა და მხეველთა სასარგებლოდ, სხვაგან კი ჯარიმის წილი ეკუთვნოდა დაზარალებულთაც. ტფილისში ჯარიმა უდრიდა 12 მინალთუნს, ე. ი. ებლანდელი ფულით 36 მანეთს (დასტურლ. გვ. 14). თუმანიშვილთა განაჩენით—კი სასჯელი ბევრად უფრო საგრძობელია: „თუ ჩვენ წყალს გარეჯვარის მცხოვრებნი მოგვპარავენ ან წაიღებენ, ჩვენ წავართმევთ მათ საქონელს და დავხოცთ. თუ თორზელნი თავისი ნაწილს არ დასჯერდებიან და

ძალას იხმარენ, ჩვენ ისინი სამართალში უნდა გამოვიწვიოთ და მისი გადაწყვეტილებით ვიხელმძღვანელოთ. ვინც თუმანიშვილთაგანი ან მათი გლეხი მოიპარავს წყალს, ის იხდის ჯარიმას წინანდელი სასამართლოს გადაწყვეტილებისდა გვარად, სახელდობრ 200 მარჩილს (ე. ი. 330 მანეთს ეხლანდელ ფულზე) და ვალდებულია მეფეს ერთი კომლი გლეხი მისცეს. გლეხი-კი, რომელიც წყალს მოიპარავს უნდა დაარბიონ და აიკლონ“. უკანასკნელი განაჩენი, როგორც ვხედავთ, მეტად მკაცრია და თუ მივიღებთ მხედველობაში ფულის სიძვირეს მაშინდელ დროში, პირველი განაჩენიც მეტად სამძიმო იქნებოდა.

სასამართლოს გარდაწყვეტილების სისრულეში მოსაყვანად და ჯარიმის ასაღებად რაიმე აღმასრულებელი ორგანო ან საგანგებო პირი არსებობდა თუ უბრალო იასაულები ასრულებდნენ მათ მოვალეობას, მოხსენებული არ არის.

საზოგადოად-კი ჩვენ ვხედავთ რომ რუსს, გარდა მერაბისა, რომელსაც მეფე ნიშნავდა ტფილისში კი მებაღეთა და ფარეშთ ავილდარისა, სხვა ზედამხედველი არ უნდა ჰყავდეთ და ყოველივე ზრუნვა მის შესახებ მემამულეთ აწევს ვალად, თუ საგანგებოდ გამწესებულ ქუქანებს ანუ წყლის მკაზმავებს არ ვიქონიებთ სახეში, მაგრამ ეს უკანასკნელი მხოლოდ შიომღვიმის საბუთში გვხვდება.

V

თუ წყლით სარგებლობის სურათის აღდგენა მოვისურვევთ, უნდა გავიხსენოთ, რომ ამ საკითხის ქვაკუთხედად ვახტანგ მეფის კანონების, მე-162 მუხლი არის ე. ი, რომ წყალი არავის არ დაეჭირების. მეორეს მხრივ ჩვენ ვხედავთ, რომ წყლის გულისათვის იკლებენ კიდევ და აღკრძალულ წყალს მცხოვრებნი ერთი მეორეს ჩუმად ჰპარავენ. ამის გასაგებად ჩვენ უნდა გავიხსენოთ, რომ ერთი მეორეს უკრძალავენ,

მხოლოდ იმ წყალს, რომელიც ადამიანს თავისი შრომითა და ჯაფით ბუნებრივ კალაპოტიდან ამოუღია და სასურველი მიმართულება მიუცია. ამასთანავე საჭიროა აღენიშნოთ, რომ ასეთ წყალსაც უკრძალავენ მხოლოდ მოსარწყავად, ე. ი. საიდმე სხვა ალაგას წასაღებად. საამშენებლოდ და დასაღვეად კი ვერც ადამიანს და ვერც საქონელს წყალს ვერაფერ აუკრძალავენ არა თუ რუისას, არამედ ჭისას, ტბისას და წყაროსისაც.

ბებუთაშვილისა და მისი მეზობლების მორიგების წიგნში (Крест. Грам. გვ. 81) ნათქვამია, რომ „წყაროს წყალი ყოველ ჩვენგანს და ყოველ დროს. შეუძლია სასმელად წაიღოს“, მაშასადამე წელით სარგებლობის შესახებ საკითხი მხოლოდ მოსარწყავ წყალზე შეიძლება დაისვას და აქაც ბუნებრივ კალაპოტი მიმდინარე წელის დაშლის უფლება არავის არ აქვს, თუ, რასაკვირველია, მდინარე ისე მტირე არ იყო, როგორც სოლოლაკის წყალი, ადგილი-კი ისე მჭიდროდ დასახლებული, როგორც ტფილისი. საზოგადოდ წყლით სარგებლობის მთავარ დებულებად უნდა ჩაითვალოს დასტურლამალში მოყვანილი ციხის ბაღის გარიგების თავი: „ეგვლანი დიდობით და ცოტაცოტაობის რასათით გაიუფდენ და ისრე ადენდენ“. ეს დებულება არის სახელმძღვანელო წესი ქართლის ყოველ ალაგას სოფლისა და ქალაქისდა განურჩევლად. ვახტანგ მეფის კანონების მე-114 მუხლი სწორედ ამასვე ამბობს: „რუს სარწყავ წყალს, როგორც მაშუღს გაიუფდენ ძმანი, ისე წყალი იმდენ ნაკადთ გაიუფდის“. თუ შემამუღეს გლეხები ემატება, ემატება მათი საკმარი წყალიც (საქ. სიძ. ტ. II, გვ. 308.). როგორც კერძო სოფლები, ისე სოფლები წყალს მეტნაკლებობის რასათით იყოფენ. შავ, განჩინება მეფე ერეკლე II აძლევს წყლის 7 წილს ნახიდურს, 6 წილს ორბელიანთ და აღბაბლოს და 3 წილს ნასიბლელს (Крест. Грам. გვ. 37). თუ წყალი მტირქდი იყო და მფლობელი კი ბევრი, წყალს ყოველი მათგანი დროებით იღებდა: არუთინ თაშამ და თამაზიშვილიმა

უნდა ისარგებლონ წყლით მხოლოდ ერთი დღე“. (Крест. Грам. გვ. 81).

ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ, როგორც შრომა ამ-
ლევს უფლებას წყლით სარგებლობისას, ისე წყლით მოსარგე-
ბლესათვის სავალდებულო ხდება რუხე მუშაობა. „ყოველს
ჩვენგანს, — ამბობს თუმანიშვილთა განაჩენი, — რომლებიც მოი-
სურვებენ მთელი წილის წაღებას, შეუძლიან წაიღოს, მაგრამ
ის ვალდებულია გასწიოს მისი წილისდა გვარად ხარჯი, ისი-
ნი ვინც $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ ან $\frac{1}{4}$ წილით ისარგებლებენ, ვალდებული
არიან შრომაც ამისდა გვარად გასწიონ“. ჩვენ შეგვიძლიან
დასკვნა გამოვიყვანოთ, რომ $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ და $\frac{1}{4}$ წილი წყლისა
აუცილებლად წყლის განახევრებას ან გაშეთხედებას კა არ ნი-
შნავდა, არამედ წყლით სარგებლობის დროს შემცირებას. ისე რომ
შესაძლებელია $\frac{1}{4}$ წილის ზატრონს წყლით მხოლოდ 6 საათი
ესარგებლა. თვით მორწყვაც, როგორც სჩანს, განსაზღვრული
წესებით უნდა მომხდარიყო. განჩინება მეფე ბაქარისა ამ
მხრით მეტად საყურადღებოა და ამბობს, რომ მიფლობელებმა
ჯერ უნდა რიგ-რიგობით მორწყონ ჭენახი და შერმე ისევე რიგით
ხოდაბუნები. არსებობდა წყლის დათმობა ურიგოდ იმათთვის
ნაც, ვისაც უფრო ესაჭიროებოდა, როგორც ეხლა „გირდა-
ვია“ თუ არა ნაჩვენები არ არის.

VI

მართალია თვით ქართლიც და კახეთიც წინედ მრავალი
რუთი და არხებით იყო დაღარული, მაგრამ ჩვენ ჯერჯე-
რობით უფრო დანამდვილებით მხოლოდ მცირედი რიცხვის
მდებარეობის გაგება შეგვიძლია. ყველაზე მეტ და საყურა-
დებო ცნობებს ამ მხრივ იძლევა თავის გეოგრაფიაში ბა-
ტონიშვილი ვახუშტი და თავის რუკებზე აქვს კიდევ აღნი-
შნული უმეტესი მათგანი. მართალია მის მიერ მოხსენებულ
რუებში სულ-ყველასი მდებარეობა ზედმიწევნით არ არის

გამორკვეული, მაგრამ, დაახლოებით მაინც აღნიშნულია და ადგილობრივ დათვალიერებამ შეიძლება ნარუალები აღმოაჩინოს. აქვს აგრედვე ორიოდე არხი აღნიშნული ისტორიკოსს სენნია ჩხეიძესაც, უძველეს არხად უნდა ჩაითვალოს ვახტანგ გორგასარის მიერ გაყვანილი რუ, რომელიც შემდგომ ვახტანგ VI შეაკეთა და განაახლა. რუთა მდებარეობის გამორკვევის დროს ჩვენ გავყვებით ბატონიშვილი ვახუშტის რიგს. იქ აღნიშნულია რუნი:

1) ბერდუჯის (ეხლანდელი დებედაჩაი) მიდამოებში (ბორჩალოს მახრა) „აღმოიღებენ რუთა და ირწყვიან იმიერ და ამიერ არენი“. (ვახუშტი ბატ. გეოგრაფია გვ. 40).

ასევე გამოურკვეველია იორის ნაპირთა რუების მდებარეობა:

2) „ხოლო მდინარის იორის კიდე იმიერი და ამიერი არს ფრიად ნაყოფიერი, ვინათგან აღმოვლენან რუნი და ირწყვიან ველნი და სცენდებიან ყოველნი მარცვალნი.“ (იქვე გვ. 133).

როგორც ვხედავთ, ამ ორ მდინარეზე ბევრი რუ ყოფილა ამიერ და იმიერ ნაპირებზე აღმოღებულნი, მაგრამ რამდენი, სად იღებდენ და მათი მიმართულება გამორკვეული არ არის და მხოლოდ ადგილობრივ შეიძლება გამოირკვეს.

მეტად დიდ ყურადღებას აქცევდნენ, როგორც სჩანს, მორწყვის საქმეს საბარათიანო—საორბელოში, სადაც მრავალი რუ ყოფილა გამოღებული. გარდა ზემომოყვანილ ბერდუჯის რუთა, იქ მოხსანებულია ქციის ველის რუ.

3) „ქციის (ეხლანდელი ხრამი) სამხრით ველი იყო უწყლო, გაიღო ჟდ მეფემან ვახტანგ ძეჯღი რუ და აწ ირწყვის მით და ნაყოფიერებს ფრიად“. (გეოგრაფია გვ. 46).

ქციაზევე მოიპოვება დიდი რუ, გამოღებული მეფე ვახტანგ VI მიერ ხუნანის ველის მოსარწყავად.

4) „ხუნანის ველსა შინა არა იყო ნაყოფი უწყლობით ჟდ მეფემან ვახტანგ გაიტანა რუ ქციისა ნახიდურის ბოლოდან და აღაშენა დაბნები და ნაყოფიერებს ფრიად“ (იქვე 59).

იხსენიებს ამ არხს ისტორიკოსი სენხია ჩხეიძეც: „განილო რუ ნახიდურიდან ვიდრე ყისყალამდის (==ხუნანს==მტკვრის ციხეს. სენხია ჩხეიძის ისტ. გამოც. ჭიჭინაძისა გვ. 25). ნახიდური მდებარეობს ქციისა და მაშავერის შესართავთან და რუც მაშასაღამე იწყებოდა აქედან და რწყავდა მარცხენა ნაპირის ველსა.

5) ტფილისის ქვემოლ, მტკვრის მარცხენა ნაპირი ყარაი-აზის დიდი ველი ირწყვებოდა დიდი რუთი (ეხლანდელი მარინის არხი). როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი ამბობს, ეს რუ გაყვანილია ვახტანგ VI მიერ: „ნაგებიდან (==რუსთავი== ბოსტან ქალაქი) გაილო უდ მეფემან ვახტანგ რუ მტკვრისაგან და მიერ ჟამითგან ნაყოფიერებს ქალებს ქვეითი მინდორი (გეოგრაფია გვ. 67). ამასვე ამბობს სენხია ჩხეიძე: „განილო რუ ნაგებიდან ბოლოსა ყარაისასა“ (სენხ. ჩხეიძე ისტ. გვ. 25). მაგრამ ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახტანგ მეექვსეს ძველი დანგრეული რუ განუახლებია და გაუყვანია. თვით სახელი ქალაქისა რუსთავი გვიჩვენებს, რომ აქ წინათ რუ არსებობდა. მართლაც ფურცელაძეს „ცერკოვნია გრამოტი“ შიამბობს: „რუ რუსთავთან გატანილია ვახტანგ გორგასარისაგან და ერქვა მეფის არხი, შემდგომ ამ რუთი ისარგებლეს მარინის არხის ვასაყვანად“ ო. ცხადია, რომ რუ აქ წინათაც ყოფილა.

6) ვახუშტი ბატონიშვილის გეოგრაფია აშუქებს, სხვათა შორის, ტფილისის ერთერთი მიდამოს უნაყოფობის მიზეზს: „...სამხრით არის ველი საბურთალისა. ამას შინა ყოფილა რუ ვერიდან მოტანილი და აწ უმისოდ უნაყოფო არს“ (გეოგრ. 75).

7) უფლის ციხის პირდაპირ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არის მინდორი დოესისა, რომელიც ირწყვებოდა თეძმიდან გამოყვანილი რუთი, რუ ეს ეხლაც არსებობს.

8) დოესის მინდორის ზემოდ გორიჯვარის მიდამოებში უდ დედოფალს რუსუდანს (ვახტანგ VI მეუღლეს) მოუტანია

ბურეთის მთიდან რუ (იქვე 81), რუ ეს მალე გაფუჭებულა და ერეკლე მეორის დროს განუახლებია ოთარ ამილახორს. (იქვე შენიშვნა 155, გვ. 81)

9) წრომის მონასტრის ქვემოდ მდებარე მინდორს რწყავს რუ ძამიდან გამოღებული: „...ხოლო ამას ქვეით მინდორს რწყავს რუ ძამისა“ (იქვე 82).

10) ვახუშტის გეოგრაფიაშივე არის მოყვანილი შემდეგი ძნელად დასაჯერებელი ცნობა ნარიანის შესახებ: იტყვიან ტბის ყურისას: „თამარ მეფემ ჰყო ტბათ ვინათგან სჩანს ნარუალი, რომელი გაიტანაო ქციითგან“ და აწ უქმი არს“ (იქვე 84), მაგრამ ტბის ყურის მიდამოები იმდენად მთიანია, რომ შეუძლებელია ქციიდან აქ რუ ყოფილიყოს გამოღებული.

11) იქვე მოიპოვება შემდეგი სასწაულთმოქმედებით ისო წილქნელის მიერ გამოღებული რუ: „...ტყვილიანიდამ წილკანელმან იგ მამათაგანმან წარმოიღო ყავარჯნის თრევით რუ, რომელსაც მოსდევდა უმუშაკოდ წყალი და მოიღო წილკანს და დის დღემდე“ (იქვე 90). ეს ცნობა საინტერესოა მით, რომ გვიჩვენებს თუ ამგვარი რუს არსებობას.

12) ქსნის ხეობაზედ მოხსენებულია ქსოვრისის რუ: „...ქსორის... მუნ არს აღებული რუ და რწყავს ორთა ამათ მთათა შორისთა მინდორთა სარკინეთისა და ციხე ბოდავის მთათა შორისსა და ნაყოფიერებს მით ფრიად“.

13) „...მხურვალეთიდან დასავლეთისაკენ მეჯუდამდე და ვიდრე დიდ ლიახვამდე და კვერნაქის მთის შორისი მინდორი დიდი და უტყეო გარნა დაბნებთა არს წალკოტინი ნიგვზარნი და ვენახნი მრავალნი და ირწყვის მინდორი ესე მეჯვდის აღმოსავლეთისა, მეჯვდის რუთი (იქვე 106).

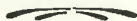
14) „...რუისის მთის სამხრეთი მინდორი ნიქოზამდე და ლიახვით დვინის წყლამდე ირწყვის ორის ლიახვის რუთი თამარ მეფის ქმნულითა და ნაყოფიერებენ დაბნები ყოვლითავე მრავალნი, ხოლო სამთვისის რუ განაახლა ედ მეფე-

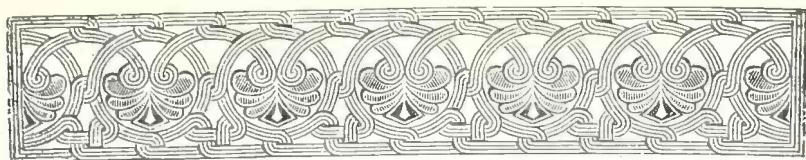
მან ვახტანგ ხოლო აწ უქმი იყო“ (იქვე 115). ესლა ორივე რუ განახლებულია და რწყავს მთელ მინდორს:

15). მოხსენებულია შოლის რუ სურამის ხეობაში: „შოლის პირიდან გაიტანა ჟდ მეფემან ვახტანგ რუ“ (იქვე 121) რუ დის ბეკამამდე.

ამითი თავდება ვახუშტი ბატონიშვილის გეოგრაფიაში ცნობები არხების მდებარეობის შესახებ და მე მოვიხსენებ კიდევ მხოლოდ სამ რუს: ერთ მათგანს, ალაზანის ხეობის ნარულს იხსენიებს არლუთინსკიც; კახეთის საზოგადოებას გადაუწყვეტია მისი განახლება. ამ რუს გამოღებას მიაწერენ თამარ მეფეს. დანარჩენი ორი ნარული არსებობს ტფილისის მახლობლად, ისინი იწყებიან არაგვიდან და მოდიან ტფილისისაკენ. ამ რუთა გამოღებასაც მიაწერენ თამარ მეფეს. დასასრულ, თუ თვალს გადავავლებთ ყველა ზემო ჩამოთვლილ რუს და მათ გამომღებთა პიროვნებას მხედველობაში მივიღებთ, მივხვდებით რომ მე-IV—V საუკ. მოყოლებული, ეს საკითხი მკიდროდ შეკავშირებული ყოფილა ქვეყნის აშენებასთან და ყოველ მეფეს დაუხარჯავს შრომა ამ საქირობოტო საკითხის გასაუმჯობესებლად, ამიტომ იშვიათად მოიპოვება ქართლ-კახეთში ალაგი, სადაც არ იყოს საოცარი სიმტკიცის დულაბის მიღები. ეს მიღების სიმრავლე და სიმტკიცე გვარწმუნებენ, რომ მთელი ქვეყანა წყალსადენებით იყო მოცული. საკმარისია ქართველებმა ამ ნარულთა მდებარეობა გამოარკვიონ და განახლონ ისინი, რაშიაც მთავრობა კანონების მიხედვით მოვალეა მათ დაეხმაროს. ამის წყალობით ქართლ-კახეთის მოსავალი აიწევს და ცოტათი მაინც შემსუბუქდება გამწვავებული მიწის საკითხი.

იოსებ ანთაძე.

მოქალაქეობრივი ჰანგები იღია ჭავჭავაძის ნაწარმოებებში.

ღღეს ყველასათვის ცხადია, რომ მწერლის მოღვაწეობის რიგიანი დაფასებისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს მწერლის პირადობასთან ღრმად დაკავშირებულ ცნობების გათვალისწინებას. ცხადია, რომ იმ წრის და საზოგადოებრივი აზრისა შესწავლა, რომელშიაც მწერალი აღიზარდა და მოქმედებდა, მწერლის მსოფლ-მხედველობისა და ერთობ მის ფსიხიურ განცდათა, აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს ამ მწერლის ნაღვაწი მკვლევარისა და დამფასებლისთვის. ლიტერატურის ისტორიაში ხშირი მოვლენაა, რომ ლიტერატურის ისტორიის მკვლევარი და კრიტიკოსი მწერლის ნაწარმის ძირითად ჰანგს მიზეზობრივად აკავშირებს გავლენებთან, რომელიც მწერალმა გამოიარა: ბუნების მშვენიერების, წრისა და საზოგადოების, იდეალთა, კერძო ცხოვრების და პირად განცდების და სხ...

საგანს თუ ამ მხრით შევხედავთ, დავინახავთ, რომ ჩვენი მწერლობის მკვლევარს წინ ერთი დიდი დაბრკოლება ელოდება: მას ხელთ არა აქვს ეს ცნობები და ხშირად შრომის დაწყებისას მწერლის ბიოგრაფიულ ცნობათა ძებნა სჭირდება ხოლმე; ჩვენ ხშირად არა გვაქვს ხეირიანი ბიოგრაფია ისეთ მწერლებისა ც-კი, რომლის თანამედროვენი და თანშეზრდილნიც ცოცხალნი არიან.

ეს დაბრკოლება კიდევ უფრო ღრმავდება მისთვის, ვინც დიდი მწერლისა და მოაზრის ლიტერატურულ განძის გან-

ხილვას შეუდგება. და ვინც ილია ჭავჭავაძის ლიტერატურულ ნაღვას შესწავლას შეეცდება, უპირველეს ყოვლისა ამ გაღრმავებულ დაბრკოლებას წააწყდება. ჩვენ არა გვაქვს ილიას ხეირიანი ბიოგრაფია, რომლის სახელთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ჩვენი მწერლობის, საზოგადოებრივობის და ჩვენი ინტელიგენციის სულიერი ზრდა გასულ საუკუნის მეორე ნახევრიდგან მოკიდებული. მეტად საინტერესო დროდ ილიას ცხოვრებაში უნდა ჩათვალოს სტუდენტობის ხანა, როცა, მწიფდებოდა და ღონიერდებოდა მწერლის ნიჭი, როცა მუშავდებოდა მისი ფართო მსოფლმხედველობა. ეს საგულისხმიერო ხანა ბურჟუაზიის მოცულია ჩვენთვის; ამ ხანის მნიშვნელობას აღრმავებს ილიას იმ დროინდელი ნაწარმოებთა განხილვა.

მე 19 საუკუნის მეორე ნახევარში ჩვენს კულტურულ ცხოვრებაში რუსეთის მოწინავე საზოგადოების და საზოგადოებრივ აზრის გავლენით ერთი დიდი ცვლილება მოხდა. ეს ის დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული მოვლენა იყო, როცა ჩვენი ქვეყანა, რუსეთთან დაახლოვებული, ევროპის კულტურულ განვითარების გზას დაადგა. ამ ხანებში იყო, რომ რუსეთის საზოგადოებრივმა აზრმა განვლილ სასტიკ რეაქციის შემდეგ ფრთა გაშალა და თავისუფლად ამოისუნთქა. ეს დიდი იმედების ხანა იყო, ბრძოლის და მოძმისათვის თავდადების ხანა, „გმირული ხანა“ რუსეთის მოწინავე ინტელიგენციისა, რომელმაც ბრძოლა ბატონ-ყმობის კიცხვით დაიწყო და სოციალისტურ იდეალების ქადაგებამდის მივიდა. რუსეთის განახლების გავლენას, თქმა არ უნდა, ვერ ასცდებოდა რუსეთში მყოფი, ქართველი ახალგაზრდობა და მართლაც, ამ გავლენის მატარებელი, ჩვენი გამოფხიზლების პირველი მერცხალი, მე-60 წლების ინტელიგენცია იყო. რუსეთში აღზრდილი ახალგაზრდობა ჩვენი ცხოვრების რეფორმატორი შეიქნა. მან პირველმა შემოიტანა საქართველოში: ა) იდეა სამშობლოსა და საზოგადოების მსახურების, რომელიც ნამდვილ

ინტელიგენტისაგან თავდადებულ მუშაობას მოითხოვდა. ბ) რუსეთის მოწინავე ინტელიგენციის სოციალური იდეალები, გამანადგურებელი კრიტიკა და სიძულვილი ბატონ-ყმობის და გლეხთა ადამიანურ უფლებათა დადასტურება. გ) მწერლობის მნიშვნელობის განმტკიცება და მწერლობისთვის მიმართულების მიცემა და სხვა.

თუ ამას ზედ დაემატებთ ჩვენი ინტელიგენციის ეროვნულ მისწრაფებას, რომელსაც ჩვენი წარსულისა და აწმყოს შეგნება და დაფასება ჰქონდა სარჩულად, ჩვენ გავითვალისწინებთ იმ კითხვებს, რომელიც მე 60 წ. წ. ჩვენმა ინტელიგენციამ წამოაყენა. ეჭვი არ არის, ჩვენი ინტელიგენციის ისტორიის მკვლევარი ჯეროვან ყურადღებას მიაქცევს იდეალების მემკვიდრეობით ხასიათს, „კეისრისას კეისარს მიუზღავს“. მე კი, როგორც ზევით ვსთქვი, არ შემიძლია ამ მეტად საინტერესო ხანას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციო, არ შემიძლია, სამწუხაროთ, განვიხილო მწერლის ნიჭის თანდათანობითი განვითარება, რაც ჩემს მცირე მოხსენებას ერთგვარ სპორადიულ ხასიათს აძლევს.

ძირითადი თვისებები ილიას სტუდენტურ დროის ნაწარმოებთა იმის საუკეთესო მაჩვენებელია, რომ სტუდენტურ ხანას მისთვის უქმად არ ჩაუვლია.

„უანგაროდ მივალთ წინა,
„მარტო ის გვაქს გულში ფიქრად,
„რომ წინანი უკანასთვის,
„უნდა იქმნენ გზად და ხილად.
„მამულისა შვილნი ჩვენც ვართ
„და მიტომ ვზრდით ჭაბუკ გულსა,
„რომ ყოველგან გამოვადგეთ
„ჩვენს საყვარელსა მამულსა“ო.

ამბობს ილია ერთს თავის იმ დროინდელ ლექსში
„სტუდენტების სიმღერა“.

მოძმისათვის „გზად და ხილად“ ყოფნა, მამულის—სამ-
შობლოს სამსახური, დაჩაგრულ მოძმის სიყვარული, სამ-
შობლოში არსებულ უსამართლობის მოსპობა—აი ის კით-
ხვები, რომლებიც აფიქრებდა ახალგაზდა ილიას.

ცხოვრების სინამდვილეს მისი ახალგაზდური აღტაცები-
სათვის ფრთა ჯერ კიდევ არ შეეკვეცა, და მას იმედი ჯერ
კიდევ არ დაეკარგა, რომ უსამართლობა და ბოროტება სა-
მართლიანობას დაუთმობდა ადგილს.

„მესმის, მესმის სანატრელი
„ხალხთ ბორკილის ხმა მტვრევისა!
„სიმართლის ხმა ქვეყნადა ჰქუხს
„დასათრგუნვათ მონებისა.
„აღმიტაცებს ხოლმე ეგ ხმა
„და აღმინთებს იმედს გულში,
„ღმერთო, ღმერთო ეგ ხმა ტკბილი,
„გამაგონე ჩემს მამულში“.

ამ აღტაცებულის გამოძახილით შეხვდა უცხოეთში
მყოფი ილია ვლახთა განთავისუფლებაზე რუსეთში მოარულ
ხმებს. ილიას შეგნებული ჰქონდა ბატონ-ყმობის გამათახსირე-
ბელი გავლენა საზოგადოებაზე და ამ ბოროტებასთან საბრ-
ძოლველად ემზადებოდა. ბევრი რომ არ ვავაგრძელოთ, გო-
ნებრივ და ზნეობრივ მომწიფების ხანამ—სტუდენტობის
დრომ აი რა შესძინა ილიას:

ა) შეგნება იმისა, რომ ადამიანის საზომი მისი საზოგა-
დოებრივი ღირებულებაა და მიზანი მისი ცოდნისა და მომ-
ზადებისა—საზოგადოებრივი სამსახური უნდა იყოს, რომ წინა
თაობა „გზა და ხიდი“ უნდა იყოს მომავალი თაობისათვის.

ბ) ღრმად დაარწმუნა ილია, რომ ვინც უნდა იყოს
ადამიანი, მისი სიცოცხლე ღირებულებას წარმოადგენს. რომ
სიცოცხლე—„ღვთიური ნიჭია“, ღრმა აზრი და მიზანი აქვს
თაყვანის ცემის ღირსია, და ამიტომ მისი ამაოებად ჩათვლა
მიუტევებელი ცოდვაა.

„როდემდის უნდა ჩვენ არა ვგრძნობდეთ სიცოცხლის ფასსა?

„როდემდის არ ვცემთ ღვთიურ ნიქსა ღირსსა თაყვანსა?

„მის ყოველ წუთსა სიფრთხილითა რატომ არ ვხარჯავთ

„და მის აქ ყოფნას ამოებთ რისთვისა ვსახავთ?

ასე იწყებს ილია ერთს თავის იმ დროინდელ ლექსს—
„როდემდის“.

გ) ამავე დროს შეისისხლ-ხორცა ილიამ რწმენა, რომ ბატონ-ყმობა დიდი უმრავლესობის ბორკილია, ამ ბორკილის მსხვრევას ის სიხარულით ეგებება და გაიძახის „ღმერთო ღმერთო ეგ ხმა ტკბილი გამაგონე ჩემს მამულშიო“. ცხადია, რომ ილია—მოქალაქე უკვე რუსეთში მომწიფდა.

ბედნიერ დროს შეხვდათ რუსეთში ყოფნა ჩვენი კულტურულ გამოღვიძების პირველ მერცხლებს; ეს დრო დღესაც სიამოვნებით მოსაგონია. ეს ის დრო იყო, რომელსაც ს. ვენგეროვის აზრით „რუსეთის ლიტერატურის გმირული ხანა და რუსეთის ინტელიგენციის მიერ მოძმისათვის თავდადების დრო ეწოდება“. ამ დროს იყო, რომ რუსულმა მწერლობამ პუშკინის და გოგოლის მეოხებით რეალობის გზა აირჩია და მწერლობამ საზოგადოებრივი სამსახური თავს იღვა, იგი სარკედ შეიქმნა ცხოვრებისა და მასწავლებლადაც. ამ დროს იყო, რომ ჯერ ბელინსკის, მერმე კი დობროლიუბოვ—პისარევის შეხედულებამ გაიმარჯვა მწერლობაში იმ მიმართულებაზე, რომელიც გაიძახოდა, ხელოვნებას მიზნათ მხოლოდ თავისივე თავი—ხელოვნება უნდა ჰქონდესო. მწერლობამ მფარველობის ფრთა გადააფარა ამ ქვეყნის მაშვრალთ და საუკეთესო მომავლის ხატვა დაიწყო. დასასრულ, ეს ის დრო იყო, როცა ნეკრასოვის ნაღვლიანი ხმა გაისმოდა:

„Укажи мнѣ такую обитель,

„Я такого угла не видалъ,

„Гдѣ бы сѣятель твой и хранитель,

„Гдѣ бы русскій мужикъ не стоналъ“.

და როცა დობროლიუბოვ-ჩერნიშევსკის სოციალურ იდეალებზე აღზრდილი ახალგაზდობა პირად სიამოვნებასა და ბედნიერებას მსხვერპლად სწირავდა საზოგადო და სახალხო ინტერესებს.

ადვილი მისახვედრია, თუ რანაირად გაუჭირდებოდა ამ იდეებზე აღზრდილს ილიას, ბუნებით გრძნობიერ ახალგაზდას, ჩვენში არსებულ მწარე სინამდვილესთან შეგუება. თავი აღემაღლებინა უსამართლობას, ერთისაგან მეორის ჩაგვრა—წამებას თავის ნაყოფი გამოედო: გლეხობაში—მონა-მორჩილ წოდებაში—დაეხმო პროტესტის ხმა და თავის ღირსების შეგნება; მუდმივ მორჩილებას და გონებრივ სიღატაკეს პირუტყვის ბაგამდის მიეყვანა იგი. მაგრამ ეს ერთი მხარე იყო მხოლოდ გლეხობის უბედურობისა. საგრძნობელი უბედურება გლეხობის კიდევ ის იყო, რომ პატიოსანი, უმწიკვლო გლეხები, როგორც იყო ხალხური არსენა, ვერ შევკუებოდნენ უსამართლობას, და ძალიან ხშირად ასეთები ხელიდან ეცლებოდნენ გლეხობას. გონება—ჩლოუნგი კრიაშვილები, გაპირუტყვებული მოთავეოსანი, პატიოსანი, მაგრამ ცხვარივით საწყალნი და უხმო მორჩილნი პეტრეები, ან სინდისზე ხელაღებული, ყოველ მდგომარეობას იოლად შემგუებელნი ლუარსაბის მოურავისებური პიროვნებები კი მასთან რჩებოდნენ. არა, ეს წოდება სახალისოს არას წარმოადგენდა; გლეხობა დაბრიყვებული და გაბრუებული იყო!!

არც თავად-აზნაურობა წარმოადგენდა მიმზიდველ სურათს: გულ-ცივი, სხვის გაჭირვების არაარად ჩამგდები, როგორც ზაქროს დიდი ბატონი, სინდისზე ხელ-აღებული ქვენა გრძნობების მონა-მორჩილი დათიკო, ან უსიცოცხლო, უმოქმედო, უგუნური და ცრუხალ-მკვდარი ლეში—ლუარსაბი,—აი რა ტიპებს ვხედავთ მაშინდელ თავად-აზნაურობის ცხოვრებაში. უსამართლობას ორივე წოდება სიკვდილის კარზე მიეყვანა. საზოგადოებრივ აზრსა და სინიღისს ღრმად ეძინა და ძლიერი, მედგარი გამოძახილი იყო საჭირო მათ გასა-

ღვიძებლად. ეს პირველი გამოცხილი ბედმა „თერგდალეულებს“ და მათ ღირსეულს მებაირალტრეს ილიას არგუნა. ჩვენი ქვეყნის სხვა და სხვა გვარ უკულმართობას მწერლის მადლიანი ხელი ეჭირვებოდა გამოსამზეურებლად და ეს მიზანი დაისახეს „თერგდალეულებმა“, ილიამ, აკაკიმ, ბ. ლოლობერიძემ, კ. ლორთქიფანიძემ, ნ. ნიკოლაძემ, გ. წერეთელმა, პ. უმიკაშვილმა და სხ. და აი—ხმა სიმართლისა შეუპოვრათ გაისმა“.

„ტყემ მოისხა ფოთოლი,
„აგერ მერცხალიც ჰქყვივს;
„ბალში ვაზი ობოლი
„მეტის ლხენითა სტირის.

„აყვავებულა მდგლო,
„აყვავებულა მთები,
„მამულო საყვარელო,
„შენ როდის აყვავდები“?ო

ეკითხებოდა ილია სამშობლოს უცხოეთიდან დაბრუნებული; და „მამულის აყვავებას“, „გაზაფხულის დადგომას“ მან მტლად დაუდო თავისი ძლიერი მარჯვენა და მახვილი კალამი. ეს ზრუნვა „სამშობლოს აყვავების“, „ბორკილების დამტკრების“, არსებობა იმ „ციურ ხმათა“, რომელნიც ჩასახლადენ პოეტს „კაცი გიყვარდესო“, წყურვილი, რომ მამულს როგორმე გამოვადგეთ, ეს სოციალურ—ზნეობრივი ელემენტი ახალი ხილი იყო ჩვენს ლიტერატურაში; მაგრამ ისეთი ელემენტი იყო იგი, რომლის საჭიროება აშკარად ჩვენს სპარსულ ლიტერატურის გავლენის ქვეშ მყოფს მწერლობას მე XIX საუკუნეშიაც ეტყობოდა. მამულიშვილობაზე საღმა შეხედულობამ და ზემოთ დასახელებულმა საზოგადოებრივ-ეთიურმა ელემენტმა ახალი, ჯერეთ უცნობი, დაღი

დაასვა ჩვენს მწერლობას და ამ ჰანგების შემტანი ჩვენს მწერლობაში, ილია ჩვენი ლიტერატურის ახალი ხანის შემქმნელი გახდა. მწერლობა ცხოვრებას დაუახლოვდა, ჰსურდა ცხოვრების მკურნალად ქცეულიყო; უიმედო პესიმიზმმა, კეთილ სურვილებზე დამყარებულმა, მაგრამ მტკიცე ნიადაგს მოკლებულმა რომანტიზმმა და უღარდელმა, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, განცხრომა და მხიარულების მოტრფიალე დარდიმანდღურმა მიმართულებამ მე XIX საუკ. ჩვენი პოეზიის სამ ფარსკვლავთა; ადგილი დაუთმო. ახალ მიმართულებას ჩვენს ლიტერატურაში. მიმართულება, რომელსაც არდაზიანმა აღლო აუღო, ჩვენს მწერლობაში ილიამ განამტკიცა; ეს მიმართულება რეალისტური მიმართულება იყო. „ამ მოთხრობასო, მიმართავს ილია მკითხველს „კაცია-ადაშიანი“ს წინასიტყვაობაში, მარტო ის უნდა, რომ შენ დაგანახვოს შენი ცუდი, შენი ავი, რომ იცოდდე, რა გაისწორო. მინამ სარკეში არ ჩაიხედავ, ან სხვა არ გეტყვის, ხომ ვერ გაიგებ, რომ პირზე ურიგობა რამ გატყვია? ეს სარკე იყოს და მე, თუ გინდა, მთქმელი ვიქნები. დააკვირდი, იქნებ გენიშნოს რამე. ესეც იცოდდე: მარტო შენი მტერი დაგიმაღავს, შენს სახეზე რომ ურიგობა ნახოს, მოყვარე კი მაშინვე სარკეს მოგიტანს, რომ გაისწორო და ხალხში არ შეერცხვე“.

ან აი კიდევ რას ეუბნება ილია თავის კალამს:

„ჩემო კალამო, ჩემო კარგო, რად გვინდა ტაში?
„რასაც ვმსახურებთ, მას ერთგულად კვლავ ვემსახუროთ,
„ჩვენ წმინდა სიტყვა უშიშრად მოვფინოთ ხალხში
„ბოროტთ საკლავად,—მათ სულთხთომის სეირს ვუყუროთ.
„თუ კაცმა ვერ სცნო ჩვენი გული, ხომ იცის ღმერთმა,—
„რომ წმინდა არის განზრახვა და სურვილი ჩვენი:
„ავციყოლია სიყრმიდანვე ჩვენ ქართველის ბედმა
„დაე დაგვირახონ,—ჩვენ მის ძებნით დავლიოთ ღდენი.
„ჩემზე ამბობენ: „ის სიავეს ქართველისას ამბობს,

„ჩვენს ცუდს არ მალავს, — ეგ ხომ ცხადი სიძულვილია!
„ბრიყენი ამბობენ, კარგი გული კი მაშინვე გრძნობს
„ამ სიძულვილში რაოდენიც სიყვარულია“.

ამ ორი მაგალითიდანაცნათლად სჩანს, თუ რალიტერატურული მიმართულება განამტკიცა ილიამ ან როგორი იყო მისი აზრი მწერლობაზე. „ქათვლის ბედი“, ქათველი საზოგადოებრივობა — აი რა გაიხდა მან კერძოდ და რას დაუწყო სამსახური მწერლობის შეხებით. მწერლობის საგნად შეუფერებელი ცხოვრება შეიქნა და ამაში ილიას ყველაზე მეტი ღვაწლი მიუძღვის. ის ზინჯელი იყო, რამეღმაც ჩვენი მწერლობა ევროპის მწერლობის გზაზე დააყენა. ამ მწერლის თხზულებებზე ორი თაობა აღიზარდა და ჯერაც მის შემდეგ მწერლებს მისგან გაკვლევულ გზისაგან არ გადაუხვევიათ. მაგრამ განა მარტო ლიტერატურის რეფორმატორი იყო ილია? განა მარტო ამ გზით ემსახურებოდა იგი სახალხო საქმეს, მარტო ამით მოიხალხო მან მოქალაქის ვალი? არა, ყველა ჩვენ საზოგადო, სახალხო საქმეს ილიას მადლიანი მარჯვენა ატყვია და თუ დოსტოევსკი ამბობდა: „ჩვენ (რუსეთის მწერლები პუშკინის და გოგოლის სკოლის მიმდევრები) ყველა გოგოლის „შინელიდან“ გამოვედითო, მე XIX ს. მეორე ნახევრის თითქმის ყველა ჩვენს მწერალსა და საზოგადო მოღვაწეს შეუძლია სთქვას: „ილიას დაწყებულ საქმეს ვემსახურებო“.

ილია ჭავჭავაძემ რომ ჩვენს მწერლობაში ფეხი შემოსდგა, თავისი სამწერლო მრწამსი ასე გამოარკვია ლექს „პოეტში“:

„მისთვის არ ვმდერ, რომ ვიმდერო,
„ვით ფრინველმა გარეგანმა;
„არა მარტო ტკბილ ხმათათვის.
„გამომგზავნა ქვეყნად ცაბა.

„მე ცა მნიშნავს და ერი მზრდის
„მიწიერი ზეციერსა;
„ღმერთთან მისთვის ვლაპარაკობ,
„რომ წარუძღვე წინა ერსა.

„დიდის ღმერთის საკურთხეველის
„მისთვის ღვივის ცეცხლი გულში,
„რომ ერისა მოძმედ ვიყო
„ქმუნვასა და სიხარულში.

„ერის წყლული მიჩნდეს წყლულად,
„მეწოდეს მის ტანჯვით სული,
„მის ბედით და უბედობით
„დამედაგოს მტკიცე გული

„მაშინ ციდან ნაპერწკალი
„თუ აღმინთებს გულში ცეცხლსა,
„მაშინ ვიმღერ, მხოლოდ მაშინ,
„მოვსწმენდ ერსაც ტანჯვის ცრემლსა“.

ეს ლექსი ილიას პოეტური მრწამსია და მისი მოქალაქეობრივ მოვალეობის შეგნების საუკეთესო გამომხატველია. პოეტი ღვიძლი შვილია ერისა, მას, როგორც უფრო მგრძნობიარე პიროვნებას, სხვაზე უკეთ უნდა ესმოდეს ერის ტანჯვა—მწუხარება; და პოეტის უპირველესი მისწრაფება მოძმეთა კაემნის შემსუბუქება უნდა იყოს. ზეგარდამო ჩანასახი ნიჭი მხოლოდ საშუალებაა ერის წინამძღოლად, წინასწარმეტყველად ქცევისათვის; პოეტის გული მოძმეთა ჰიროთ იწვის, მას არას დროს არ ავიწყდება, რომ მას „ერი ზრდის“ და ეს მოვალეობის გრძნობა მშობელის და აღმზრდელისადმი მუდამ თანა სდევს მას. პოეტის ცხოვრება მუდმივი ბრძოლაა

და მისი სიმღერაც მოძმეთა ტანჯვის ცრემლის მოსაწმენდი საშუალებაა. ლექსი „პოეტი“ ილიას საზოგადოებრივ მსოფლმხედველობის კლიტე-გასაღებია. მართლაც, როცა ილია გონებრივად და მორალურად მომწიფდა, როცა პოეტი საზოგადოებრივ საკითხებით დაინტერესდა, პუშკინის შეხედულება პოეტზე ახალგაზღობას არ აკმაყოფილებდა.

პუშკინი ამბობდა:

„Не для житейского волнения,
„Не для корысти, не для битвъ,
„Мы рождены для вдохновения,
„Для звуковъ сладкихъ и молитвъ“.

ილიას და მის დროინდელ რუსეთის ახალგაზღობის აზრით კი „ტკბილი ხმები“ მხოლოდ საშუალება იყო საზოგადოებრივ სამსახურისათვის. მაშინდელი ახალგაზღობა ღრმად იქვემდებარებოდა იმ აზრს, რომ:

„Не можетъ сынъ глядѣть спокойно,
„На горе матери родной“.

ჩვენი პოეტიც ღრმად ინერგავდა გულში „მოქალაქეობრივ კავშნის მგონის“ ნეკრასოვის სიტყვებს:

„Иди въ огонь за честь отчизны,
„За убѣжденья, за любовь,
„Иди и гибни безупречно,
„Умрешь не даромъ.
„Будь гражданиномъ, служба искусству,
„Для блага ближняго живи,
„Свой геній подчиняя чувству
„Всеобнимающей любви“.

ასეთი ატმოსფერო. ეხვია გარს პოეტს და ამ რივად გამოსთქვა მან თავის აზრი პოეტის დანიშნულებაზე. ახალგა-

ზღურის აღფრთოვანებით, საუკეთესო იდეალებით მოეჩქარებოდა ის სამშობლოსკენ; ენერგიით სავსე მოიწვედა იგი სამუშაოდ და მისი სადარდელი მხოლოდ ის იყო:

„როგორ შევეყრები მე ჩემს ქვეყანას, ან როგორ შემეყრება მე იგი. რას ვეტყვი მე მას ახალს და ან რას მეტყვის ის მე. მაშინ რა ვქნა, რომ ჩემმა ქვეყანამ მამიყოლოს და მიაბოს თავის ამბავი და მე კი, მის ენის გადაჩვეულმა, ვერ გავიგო მისი ენა, მისი სიტყვა“.

საბედნიეროდ პოეტის შიში უსაფუძვლო გამოდგა: მისმა ორმოცდა ათი წლის მოღვაწეობამ ნათლად გვაჩვენა, რომ მას თავის ქვეყნის ვარამი ყველაზე კარგად ესმოდა. ლექსს „პოეტზე“ ამდენ ხანს იმიტომ გავჩერდი, რომ აქ მგოსანი თვითონ არკვევს დამოკიდებულებას პირად ნიქსა და საზოგადოებრივ მოვალეობის შორის და ხაზს უსვამს პოეზიის უდიდეს ჰანგს საზოგადოებრივ-მოქალაქეობრივს. მოძმეთათვის ტანჯვის ცრემლის მოწმენდა—აი რა დაისახა მან მიზნად.

უდიდესი სენი, რომელიც ამ დროს ჩვენში მძვინვარებდა და პოეტის მოძმეთ მართლაც ტანჯვის ცრემლს აღენდა, ბატონ-ყმობა იყო და რა თქმა უნდა, რომ ილია, რომელმაც სიტყვა დასდო „წმინდა სიტყვა უშიშრად მოჰფინოს ხალხში ბოროტთ საკლავად“, ამ ბოროტების დაუძინებელი მტერი შეიქნა. და სიმართლე უნდა სთქვას კაცმა, რომ არც ერთი სხვა ჩვენი მწერლის ნაწარმოებში ბატონ-ყმობა ისე მკვეთრად არ არის გაკიცხული და უარყოფილი სამართლიანობის და განვითარების მოსაზრებით ისე, როგორც ილიას მხატვრულ ნაწერებში. ეს ნაწერები არასოდეს არ დაკარგავს ისტორიულ მნიშვნელობას და საუკეთესო ნიმუში იქნება ჩვენში არსებულ წოდებრივ უთანასწორობის გასათვალისწინებლად.

ჩვენი ლიტერატურის მკვლევარი ან ისტორიკოსი ვერასოდეს ვერ აუფლის გვერდს ისეთ ნათელ პიროვნებას, როგორიც დანიელ ქონაქაძეა, და რომელიც ბატონ-ყმობის საზარელი

სურათის დახატვაში ილიას ღირსეულ წინამორბედად ითვლება; მისმა ნათელმა, კაცთ-მოყვარულმა აზრებმა პირველად გაანათა ჩვენი ლიტერატურის ისტორიის ფურცლები. ვერ დაივიწყებს მას ჩვენი ლიტერატურის და საზოგადოებრივ აზრის მკვლევარი, ზოგორც არ დაუვიწყია რუსეთს რადიშჩევი, რომელმაც რუსულ მწერლობაში პირველმა დაჰგმო ბატონ-ყმობა თავის შესანიშნავ „მოგზაურობაში“. მაგრამ, ვიმეორებ, ყველაზე ძლიერად დაჩაგრულ წოდებას ჩვენში ილია ჭაფავაძე გამოექმადგა; ეს გამოქმადგება არ იყო მხოლოდ პლატონიური სურვილი და ან მხოლოდ სიავის გრძობა: ეს იყო მედგარი ხმა სამართლიანობის და კულტურულ წინსვლის დასაცავად. ეს გამოქმადგება გამოწვეული იყო მშრომელი მოძმის ღრმა სიყვარულით, მიზანი კი მისი—პროტესტი იყო ბატონ-ყმობისადმი. გუთნის დედა, ლაბასთან ერთ ბედში მყოფი, რომელიც გულში იკლავს ნაღველს და ბრახს, რადგან „რათ უნდა ხმალი, თუნდ იყოს მჭრელი, თუ სიმაართლისთვის დაუჩლუნგდება“, აი ეს გუთნის დედა და მრავალი ამისთანები შეყვარებია მგოსანს და მათ დასაცავად მოუმართავს თავის მახვილი კალამი. ყველა ეს გრძობები ისეთი გასაგები და მკვეთრი ფორმით იყო გამოთქმული, როგორც ნიკოლაძე ამბობს, რომ ისინი საზოგადოების გრძობებამდის გზას იკაფავდნენ და იქ თავის დაღსა სტოვებდნენ. ეს გრძობები, ეს შეხედულებანი ფეხს იკიდებდნენ ჩვენს საზოგადოებაში და ბრმა უნდა იყოს ადამიანი, რომ ჩვენს საზოგადოებრივ აზრის განვითარებაში ამათი დიდი გავლენა ვერ შეამჩნიოს. თუ რამდენად საჭირო და დროული იყო ილიას მედგარი გამოძახილი, მშვენიერად დაგვიხატა ჩვენმა პოეტმა თ. რაზიკაშვილმა ერთს თავის საინტერესო ლექსში, რომელიც პოეტმა ილიას ხსოვნას უძღვნა:

„იმ შავ-ბნელ დროს საქართველოს
„აყრუებდა ბორკილთ ჟღერა,

„ბატონ-ყმობის შიშვე ტვირთი
„აწვა ბედკრულთ როგორც ძერა.

„ვით ოდესმე კლდეზე მიბმულს
„გულს უჭამდა ამირანსა,
„ისე მაშინ აწამებდენ,
„საქართველოს შრომელ ხალხსა.

„მიწა კენესდა გლეხის ცოდვით,
„თვით უსულო მოღბა ქვაცა,
„მაგრამ ბატონს არ ესმოდა,
„დაევიწყნა ღმერთი, ცაცა.

„მაშინ აღსდგა დიდებული
„ზეციერი აღმაფრენა,
„ხელთ აიღო წმინდა ჩანგი,
„დაჰკრა სიმებს, ააქდერა.

„ზედ დაჰკენესა ლაბას ბედი
„გუთნის ბედის გულის ძგერა
„მუშა კაცის მწარე ზვედრი,
„საქართველოს ბედის წერა“.

პოეტმა მიზნად ბატონ-ყმობის ამ უსამართლობაზე აწე-
ნებულ ინსტიტუტის კილვა-ძაგება და მთელის თავისის სი-
მშვენიერით მისი გამომზეურება დაისახა. საშუალება კი, ამ
მიზნის მისაღწევად მგოსნის ხელში სხვა და სხვანაირია. ხე-
ლოვანი—მგოსანი ხან გულის სიღრმემდის მისაღწევ თანა-
გრძნობით გვიამბობს გუთნის დედის უმწეო მდგომარეობას,

ხან იმის სურათს გადაგვიშლის ხოლმე, თუ როგორ გამოუტყინებია და გამოუჩერჩეტებია გლეხი აუტანელ მონობას. — მაგ. გლახა ჭრიაშვილი, მონაწარდისა და დათო „კაცია ადამიანიდან“ გაუბინძურებია და პირუტყვის სახე მიუცია მათთვის, ან ფლიდ და გაიძვერა მედროვედ გარდაუქმნია. მგოსანი გვაჩვენებს, თუ ბატონობას და ყოველ გვარი ჟინის დაკმაყოფილებას რა უზნეობამდის შეუძლიან მიიყვანოს კაცი, ბუნებით არც ავი და არც უზნეო, მაგ. დათიკო „გლახის ნაამბობიდან“. ან კიდევ მკვეთრ, მიწასთან გამასწორებელ დაცინვით შეიარაღებული პოეტი თვალწინ გვიშლის ფუფუნებაში მყოფ მებატონის სურათს: ცოცხალი, მმოძრავ ადამიანის წილ მკვდარი, ლეში, მოქმედების მაგიერ მხოლოდ ჭამა და ძილი, ტვინის მაგიერ ქონი—აი მებატონე—ლუარსაბი. ხშირად კიდევ მგოსანი აი რით იწვევდა მკითხველი საზოგადოების თანაგრძნობას დაზარალებულ და დაზარალებულ გლეხობისადმი: უკუნით მოცულ სამეფოდან მგოსანი გამოაშუქებინებდა ნათელ, უმწიკვლო გლეხის შვილს, რომელშიაც მონობას კიდევ ვერ მოესპო პროტესტის სული, და რომელიც გრძნობითაც და გონებითაც გაცილებით უკეთესი ბედის ღირსი იყო. ასეთები არიან მისი გაბო და გიორგი, კაკო და ზაქრო. ამათი ჩვენებით ილიას თითქოს უნდოდა ეთქვა,—რომ ამ მძიმე უღლის ტარების დროსაც კი გლეხობას შეუძლია ასეთ პიროვნებათა წარმოშობა, მოაცილეთ კისრიდან მას ეგ სამარცხვინო უღელი და მაშინ ნახავთ, მომავალი ვის ეკუთნისო. გლეხობა სალი და გაუხრწნელია, მას მხოლოდ მონობა და სიბნელე ახრჩობს, ჩამოაცილეთ მას სამარცხვინო ლაქა, „მიეცი თ ნიჭსა გზა ფართო“ და მომავალი მისიაო, თითქოს გვეუბნება ილია.

ლექს „მუშა“-ში ილიამ დაგვიხატა ის უმწეო მდგომარეობა, რომელსაც, სოფლიდან ქალაქში ლუკმა პურის საშოვრად ჩამოსული, გლეხი გამოივლის ხოლმე. ხშირად უნახავს მგოსანს მუშა—მეკურტნე გვალვიან ღღეში კედელთან მწო-

ლი და პოეტის მგრძობიარე გულს მის პირველ ხმაზედვე უგრძენია გლეხის უნუგეშო ბედი:

„ნაღვლიან ხმაში სულ ისმოდა შენი ცხოვრება,
„ლუკმა პურისთვის ტანჯვა, შრომა და მწუხარება—“,

ეუბნება მუშას პოეტი. მას არ მოსწონს ქალაქი, სადაც ფული ბატონობს, სინიდისის ხმა კი მიყუჩებულია, სადაც მშვიერ მუშას ლუკმას უყოფენ, მდიდარს კი შეტაც აძლევენ. როგორც სხვაგან, აქაც ილიას სიმპატია სოფლის მშრომელ გლეხის მხარეზეა და ის ნაღვლიანად ეკითხება მუშას:

„მოშორებიხარ ჯალაბობას, შენსა სახლ-კარსა,
„მინდორს, მამულს და შეჩვეულს მიწასა, წყალსა?
„აქ რად მოსულხარ?... რაც დაკარგე და რაც დასტოვე
„მის მაგიერი ტფილისშია აბა რა ჰპოვე?!“

ოფლს ღვრის მშრომელი, ტომრით ზურგზე ის ქალაქის ქუჩაზე მოხენეშის, მაგრამ მოსწვდება მას მდიდრის ეტლი და გადააყირავენს; აუტანელ ტკივილთან ქუჩის დაცინვაც უნდა აიტანოს საბრალომ, მდიდარი კი ღირებულსაც არ აძლევს მას,—

„ნუ მიტებ ლუკმას, ეუბნები, ღმერთსაც შეხედე,
„მე ეგე ლუკმა პირუტყვისავით ზიდვით ვიყიდე“,

გვაცნობს ილია მუშის მუდარას. მდიდრისადმი, მაგრამ უღონოს აბა ვინ გაუგონებს, და ყოველ ნაირათ შეურაცყოფილი ბრუნდება ის უკან.

„შენს სიცოცხლესა დაადამებ ესრეთს შრომაში,
„კაცი კაცურათ ვერ იცხოვრებ ვერც ერთსა დღესა...
„მერე ვინ იცის რომელ ქოხში, რომელ სარდაფში
„დაუწყებ ბრძოლას სასიკვდილოთ მოსულსა სენსა“
„მარტო იცოცხლებ და მარტოცა, ძმაო, მოკვდები!“

„ჯალაბი შენი ვერ დაგასხამს მდულარე ცრემლსა,
„ვერ დაგტირებენ საბრალონი შენი შვილები
„ამაოთ მათკენ სიკვდილის ჟამს გაიწვდი ხელსა“ო.

ასეთ ბოლოს უქადის პოეტი მუშას, რომლის მწარე ხვედრს ნაღვლით და კაეშნით მოუცავეს მისი სული. დამალონებელი და დამაფიქრებელია პოეტის მიერ დახატული სურათი, რომელიც მოწმობს ადამიანის კაცურ ღირსების დამცირებას, ფეხ ქვეშ გათელვას; ცოლ-შვილის ცრემლს მოკლებული, უცხოთა შორის კვდება საბრალო მშრომელი. რომელსაც შეიძლება ერთი საათი, სანატრელათ მოსაგონარი, მთელს ცხოვრებაში არ ჰქონოდეს; საზარელი ამბავია მოთხრობილი მდიდრისგან ღარიბის ჩაგვრის და დიდია მისი ღვაწლი, ვინც ეს ტანჯვა თვითონაც ცხოვლად იგრძნო და მკითხველ საზოგადოებასაც აგრძნობინა, ვინც ასე დააღონა მშრომლის ბედმა.

კაკო და ზაქრო, ორი უმთავრესი გმირი ილიას „სურათები ყაჩაღის ცხოვრებიდან“, გამომხატველნი არიან პოეტის აზრის. კაკო გაჰქცევია უსამართლობას, მას ვერ აუტანია ბატონის მრისხანება, აუღია ხელში თოფი და სამოქმედო ასპარეზად შარა-გზა გაუხდია. ისეთი ცხოვრება, სადაც ერთს მეორის გრძნობა არ ესმის და არც უნდა გაიგოს, სადაც „რაც ერთს უყვარდა ნახავს დაცემულს, ნამუს წართმეულს და შეგინებულს, ტყედ გაჰჭრის გლეხს, რომელშიაც არ მომკვდარა ადამიანური თავ-მოყვარეობა და სამაგიეროს გადასახდელად იარაღით ხელში ამხედრებს. განა ყაჩაღად დაბადებულან ან კაკო და ან ზაქრო? არა, ისინი გლეხის შვილები არიან, გლეხურ ოფლის საღვრელად გაჩენილნი და მხოლოდ აუტანელ უსამართლობას მოუცილებია ისინი გუთნისათვის. განა თვითონ კაკო არ ხედავს ყაჩაღის ცხოვრების ნაკლს, როცა შემდეგი სიტყვებით აუწერს მას ზაქროს?

„უსახლ-კარობა, შიში, შიშიშილი,

„მარტოკა გდება მხეცივით ტყეში,

„ყურდღელსავით ფხიზელი ძილი, —
„და იარალი დღე და ღამ ხელში, —
„მართალია ძმავ, კაცს მოსწყინდება
„ძუნწი ცხოვრება ეს დასაღონი,
„მაგრამ იქ ყველა გვიადვილდება,
„სადაც ჩვენვე ვართ ჩვენი ბატონი“.

ეს „ძუნწი ქვეყანა“ კი შვების სამეფოდ გადაქცეულა ზაქროსთვის, რომელიც კაკოსავით ერთი ბედისგან განამწარები, ყაჩაღის ცხოვრებაშივე ეძებს ნავთსაყუდელს. ის ნეტარებით მხოლოდ ბავშობას იგონებს, როცა მას არ ესმოდა, რაც ირგვლივ ხდებოდა. რაც კი ჭკუაში მოვიდა, შეიგნო უკულმართი ცხოვრების ზნე, ის თავისუფლების მოტრფიალე შეიქნა, ისეთი ყოფნის მოსურნე, როცა არ არის ბატონი და ბრძანებელი. მისი შუქურ ვარსკვლავი არსენა შეიქნა, ის ხალხური გმირი—გლეხის შვილი არსენა, რომელიც გაექცა ბატონს და უსამართლობას, მაგრამ ღარიბ გლეხს არასოდეს არ ივიწყებდა. „მდიდარს ართმევ, ღარიბს აძლევ, ღმერთი როგორ წაგახდენსაო“?! ეუბნება ხალხი არსენას და, მართლაც, მთელი ცხოვრება ამ შარავანდელით მოცულ ხალხის შვილის სავსეა მაშვრალთ მოყვარულ მოქმედებით. არსენას ცხოვრება ხიბლავდა ზაქროს და, როცა გაიგო კაკოს არსებობა, რომლის ცხოვრება ბევრით წააგავდა არსენასას, მიეშურება მისკენ და აი რა სიტყვებით ესაღმება ბედისგან განამწარები გლეხის შვილი ცნობილ ყაჩაღს.

„შენზე ამბობენ, რომ ხარ მამაცი,
„გამოქცევიხარ უსამართლობას,
„ამბობენ, თურმე გიყვარს გლეხ-კაცი,
„ბარაქალა მაგ გულ-კეთილობას...
„რომ ბედში მყოფი შენ ძმად მიგაჩნდეს,
„ეგ ვერაფერი სიყვარულია,
„სიტყვა ის არის, რომ კაცს უყვარდეს,

„ვინც რომ ბედისგან დაჩაგრულია,
„მარტო არსენას, თუ გახსოვს შენა,
„გლახკაცი როგორც ძმა ყვარებია,
„გლახ-კაცის ბედი, ჭირი და ლხენა
„შვილსავეთ კალთით უტარებია“.

ზაქრო აუწერს კაკოს თავის შინაურ ცხოვრების სურათს, მოხუცი მამის უმწეო მდგომარეობას, მის ვედრებას ბატონისადმი და ბატონისა და ყმის შორის არსებულ „მამა-შვილურ“ დამოკიდებულებას. ფარდასა ხდის.

სასტიკი ბატონი ქანც-გამოღეულ მოხუცს შვილს არ ანებებს, თუმცა ყმა კულუხის, კოდის ჰურის და სხვა ბეგრისას ერთი ორად გადახდას ჰპირდება. ნაღვლიანად ასწერს ამ სურათს ზაქრო და დასძენს:

„ჩვენი წადილი ჩვენი იმედი
„ყოველთვის არის ძმაო საფრთხეში,
„გლახ-კაცის და ყმის ლიტონი ბედი
„ვერა, ვერ გასძლებს ბატონის ხელში“.

ზაქრო და კაკო უკვე მისულან იმ დასკვნამდის, რომ გლახკაცის ბედი ვერ გასძლებს ბატონის ხელში, მაგრამ სამწუხარო და სავალალო ის არის, რომ ასეთები მხოლოდ კვიმატი ვარსკვლავივით გამოჩნდებიან გლახკაცობის წყვედიადით მოკულის ცაზე და ისინიც იძულებულნი არიან უსამართლობას გაექცენ, მგლური ცხოვრების ყოველივე სიმწარე აიტანონ, ოღონდ კი თვითონვე იყვნენ თავიანთ თავის ბატონი.

ბატონის და ზაქროს მამის საუბარმა იმდენად ცხარე ხასიათი მიიღო, რომ ბატონი ხელით შეეხო მოხუცს და როდესაც ბრაზ მოსულმა გლახმა ხელი შეუბრუნა, ბატონმა იმ წუთსავე ბიჭებს დაუძახა და შვილის თვალწინ სამარის კარზე მისული მოხუცი გააწკვლინა. ამ საზარელ სურათს სიძლიერით ჩვენს ლიტერატურაში მხოლოდ ერთი სურათი თუ შეედრება, — დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხიდან“, ბატონი

რომ დედასა და შვილს კევრში გააბამს და ძნას აღეწინებს. მართლაც რა უნდა იყოს იმაზე მეტი ზნეობრივი შეურაცყოფა, რაც არის მშრომელ, პატიოსან, გალახვას შეუჩვეველ გლეხისთვის წკებლა. მოხუცი, რომელსაც მხოლოდ ეს ერთი ნათელი ხსოვნა—ლა მიჰყვება სამარეში, რომ წამებული ცხოვრება სხვისგან უცემრად გაუტარებია, და ღონით სავსე შვილის წინ წამოაქციეს და წკებლა დაარტყეს; არ მოუთმინა გულმა მამის მოყვარულ შვილს, რომელმაც იცის, თუ რა შეურაცყოფაა ეს მამისთვის, ვერ აიტანა მან ამ სურათის ცქერა და იქვე ანგარიში გაუსწორა „თავის თავის და სხვის წამწყმედელ ბატონს“.

აქ სწყდება კავშირი ზაქროსა და სოფელს შორის; მას იქ არც ედგომება და არც უნდა დადგეს: მონობის სიძულვილმა და თავისუფლების სურვილმა პატიოსანი მშრომელი სოფლიდან შარა-გზისა და ტყე-ღრისაკენ გაისტუმრა. ის გაეშურება მასავით ობოლ, მასავით ბედისგან განამწარებ კაცოსაკენ და თან მიაქვს ღრმა სიყვარული გლეხკაცობისადმი; ვერ აიტანა წვალება და მზად არის სამაგიერო გადაუხადოს იმათ, ვინც ის სწორსა და მეგობარს მოაცილა. იქიანს ღვაწლიც ამ შემთხვევაში სწორედ იმაშია, რომ მან სრული სურათი დაგვიხატა საზარელ ხანის დამახსოვებელი, როცა ბატონის აღვირ წახსნილი თვითნებობობა გლეხის მხრით არავითარ წინაღმდეგობას არ ხედებოდა, როცა უსამართლობას სავსებით ჩაეკლა სინდისის და სამართლიანობის ხმა; და თუ, ათასში ერთხელ, გაბოროტებული გლეხის შვილი იგრძნობდა და შეიგნებდა უსამართლობას, ისიც იძულებული იყო გასცლოდა სოფელს და გლეხობის უფერული ცხოვრება კი კიდევ უფრო უფერულდებოდა.

„გლახის ნამშობი“ იმავე დროის და წოდებათა იმგვარივე ურთიერთობის გამომხატველი მოთხრობაა, როგორც „სურათები ყაჩაღის ცხოვრებიდან“. აქაც იგივე უსამართლობის სურათია მწერლისგან დახატული და მწერალი ჩვეუ-

ლებრივის გაბედულებით ფარდას ხდის ამ უსამართლობას. აქ კიდევ უფრო მეტად გაუშლია ფრთა უზნეობას, კიდევ უფრო აშკარა ხდება, რომ „რაც ერთს უყვარდა ნახავს დაცემულს, ნამუს წართმეულს და შეგინებულს“. აქ პოეტის სიმპატია უფრო გადახრილა გლეხისაკენ და როგორც ბ. ნ. ნიკოლაძე შენიშნავს, გლეხობით გატაცებული მგოსანი გლეხობის აწერილობაში სიმართლეს ცოტად კიდევ სცოდავს, მაგრამ იმავე ნ. ნიკოლაძის აზრით აი რა მხარეები ახასიათებს ამ შესანიშნავ ნაწარმოებს და მის უკვდავ ავტორს:

„პატიოსანი თანაგრძნობა ყოველისადმი, რაც ჩვენს უხეირო ცხოვრებას დაუჩაგრავს, ან ობლად დაუტოვებია, მაღალი მისწრაფებას ყველაფრისადმი, რაც საზოგადოებას ამაღლებს, რაც ხალხს აბედნიერებს და მამულს სარგებლობას აძლევს, ან უკეთეს მომავალს უმზადებს,—აი რა ცეცხლი უღვივის გულში ი. ჭავჭავაძეს; მისი ყოველი სიტყვა მკითხველის გულში ისაბუღრებს და ნეტავი იმ მწერალს, რომლის შრომას ამნაირი გავლენა აქვსო“.

ამ მოთხრობის ერთი უმთავრესი გმირი, ბატონის შვილი დათიკო იმდენად დამთავრებული ტიპია, მისი სულიერი სახე იმდენათ დაკავშირებულია აღზრდასთან, წრესთან, მამა-პაპათა გონებრივ და ზნეობრივ ავლადიდებასთან, რომ მან ჩვენს მწერლობაში, როგორც სამართლიანად აღნიშნული აქვს ბ. კიტა აბაშიძეს, მთელი გალერეია შექმნა ამგვარივე ტიპების. გ. წერეთლის ერემია წარბა და მელანიას კნიაზ შაქრო, ნინოშვილის ტარიელ მკლავაძე და ტიტეკო, განა ყველა ამათ არ აერთებს თავშეუკავებელი ჯიუტობა, უსინდისობის წინაშეც კი უკან დაუხვეველი რაღაც კერპობა, უზნეობა, გარყვნილობა, უმიზნო და უაზრო დროს ტარება, უძლურისა ფეხით გასრესა, ყოველ-გვარ ზნეობრივ კანონის უარყოფა, მაგრამ ამასთან ბუნებრივ გულკეთილობა, სანამ ეს გულკეთილობა მათ პირად სიამოვნებას არას უშლის? ამ მხარეებით ისინი ერთი მეორეს წააგვანან და და-

თიკოს ერთგვარ ვარიაციას წარმოადგენენ. უზნეობის დალი მათთვის წრესა და უხეირო აღზრდას დაუსვამს; უმიზნო, უშინაარსო ცხოვრებამ, ფუქსაეატმა, უსაქმო წრემ, ხმის ამოუღებლივ ბავშვის ყოველგვარ ჯიუტობის ასრულებამ, უზნეობის და უხასიათობის ბეჭედი დაასვა მათ. „დათიკო“ო, ეუბნება მონადირეს სიკვდილის კარზე მისული გლახა, „ერთი ამაცი, თვითრჯული ბავში იყო, რასაც იტყოდა, მოკვდებოდა და თავის ქეიფზე კი გაივლიდა“. ცხადია, თუ რანაირად უფუჭებს ხასიათს ბავშს ყოველი მისი ჯიუტობის ასრულება, როგორ ათვითნებებს მას ყოველგვარი სურვილის დაკმაყოფილება. უხეირო აღზრდამ და წრემ წარმოშვა ის დათიკო, რომელმაც გაბროც დაღუბა და თავის თავიც დაიღუბა. ამ ყმაწვილთან გაატარა გაბრომ თავის საუკეთესო დრო, ამაზე გადაიტანა მან მშობლიური სიყვარული, მზად იყო დათიკოსთვის თავი გაეწირა; ვითომ დათიკოსაც უყვარდა იგი, მართლაც არ შეიძლებოდა არ ჰყვარებოდა ბავშობიდან თან შეზრდილი ერთგული გაბრო, მაგრამ ეს მხოლოდ მანამდის, სანამ ეს სიყვარული მსხვერპლს არ მოითხოვდა მის პირად სიამოვნებისაგან; და როცა დათიკოში ქვენა ინსტიკტმა გაიღვიძა, მან საყვარელი არსებაც კი არ დაუტოვა გაბროს ნამუს აუხდელი და პატიოსან, მშრომელ ადამიანად გაჩენილს გლეხს თავზე ხელი აადებინა. ქალაქში ყოფნის დროს გაბრო ეცნობა მღვდელს, რომლის ჰუმანურმა მოაზრობამ და მადლიანმა სიტყვამ სიკვდილამდის წაუშლელი ბეჭედი დაასვა გაბროს პიროვნებას. ეს მღვდელი, რომელსაც სამწუხაროთ ძალიან ნაკლებად წააგავდა ჩვენი სულიერი მამები, რალაც მიუწდომელი ნათელი პიროვნებაა, რომელსაც ყოველივე პირადი მოძმეთათვის უნაცვალეობა, ცოცხალი მაგალითთა ქრისტეს მცნების მატარებელი, მოძმეთათვის თავდადებული, მათი გზის გამკაფავი, გამამხნევებელი, კეთილი გრძნობის გამღვიძებელი. ასეთი ბრწყინვალე მოძღვარი ძვირია ჩვენს ბედშავ ცხოვრებაში და ისიც ვით ობო-

ლი მარგალიტი, რაღაც შარავანდელით გაბრწყინებული ანათებს ჩვენს ლიტერატურაში. მან აუხილა თვალი გაბროს, და ბევრს გაბროსთანას, და ეს თვალ ახილულობა თან სდევდა გაბროს შემდეგ მის განაწამებ ცხოვრებაში. სოფელში დაბრუნებულ გაბროს მეზობელი გლეხის, პეტრეს, ქალი შეუყვარდა, და მის ბედნიერებას ხელის შემშლელი არავინ ყავდა, თუ თვითნება და თავის სურვილების მონა დათიკოს თავისთვის არ მოენდომებია ქალი თავის უზნეო წადილის დასაკმაყოფილებლად, — ნამუსის ასახდელად.

არ გაუმართლდა გაბროს იმედი: ძმაზე მეტად საყვარელმა ბატონმაც კი არ დაინდო იგი, არ შეისმინა მისი ვედრება-მუდარა და წუთიერ სიამოვნებას ერთგული, თანშეზრდილი ყმის მთელი ბედნიერება ანაცვალა. მართლაც რომ ამ ორ სხვა და სხვა წრის შვილს ერთი მეორის გრძნობები არ ესმოდათ. ბატონის წადილი კანონი იყო და მის წინაშე ყველას ქედი უნდა მოეხარა, თუნდ ეს ერთგული და საყვარელი გაბრო ყოფილიყო. საბრალოს, ვინც შერმადინობას ცდილობდა, მას შესაფერი ავთანდილი არ ბატონობდა! დათიკომ გაბრო და პეტრე თავიდან მოიცილა და ციმბირისკენ გაისტუმრა; ხელის შემშლელნი რაკი მოიცილა, თავის სურვილი აისრულა და ქალს ნამუსი ახადა; ნამუს-ახდილი, თავისიანებს მოწყვეტილი ქალი აიძულა საროსკიპოდ წასულიყო. ქვეყანაზე ობლად მოართულ გაბროს მხოლოდ ორი სიყვარელი არსება ჰყავდა: დათიკო და თამრო. დათიკომ თამროს ნამუსი ახადა და ამით გასწყვიტა გაბროს გულში ის ძარღვი, რომელიც გაბროს ბატონთან აკავშირებდა. ვერ იხსნა გაბრო მღვდლისგან ჩაგონებულმა კეთილმა სიტყვამ, ქრისტეს მცნებამ: სასოწარკვეთილს და შეუტაცყოფილს ერთი შურის ძიება და დარჩენოდა და კიდევც აისრულა საწადელი. ყაჩაღად გავარდნილი გაბრო ტყეში შეხვდა განებივრებულს დათიკოს და გულზვიადი მებატონე ძალღივით ჩაჰკლა. თვითონ კი უცხო მხარეში გადავარდნილმა,

და დაგლახაკებულმა, უზიარებლივ დალია სული. ასეთია ეს მო-
თხრობა, რომელიც იმის მაჩვენებელია, თუ მებატონის თავ-
გასულობა სანამდის აღწევდა, რომ ამ შავს დროს ყმის გრძობა
აბუჩად იყო აგდებული, როცა ბატონის უზნეობას საზღვარი
არ ჰქონდა და ყმის სულიერ შეურაცყოფას კაცი ანგარიშს
არ უწევდა. ადამიანის ღირსებას რომ ფასი დაეკარგება, რო-
ცა მის წმინდათა წმინდას ტალახში სათრევად გახდიან, რო-
ცა ძლიერი ბნელსა და უკუნში ამყოფებენ უძლურთ, მა-
შინ სამართლიანობას ძლიერი მოსარჩლე უნდა. როცა პირა-
დი სიამოვნება და უზნეო, უშინაარსო დროს ტარება მთე-
ლი წოდების ან კლასის ცხოვრების შინაარსია, როცა არც
ძლიერი, არც უძლური არავითარ კულტურულ-საზოგადო-
ებრივ ღირებულებას არ წარმოადგენს, მაშინ კულტურულ
წინსვლას თუ ძლიერი დამცველი არ გამოუჩნდა, ეს წინ-
სვლა შეჩერდება და საზოგადოებრივ აზრის განვითარება
ერთს წერტილზე გაიყინება. ოჩიკე ეს დანიშნულება ილია ჭავ-
ჭავაძემ ზიზნათადად შეასრულა: ყმებიცა და ბატონებიც უვი-
ცობის და უზნეობის მორევში ტივტივებდნენ, უსამართლო-
ბას და უზნეობას ფრთა გაეშალათ, საზოგადოებრივ სინდი-
სის ხმა მიყუჩებულიყო და უძლიერესი ხმა, რომელმაც სა-
ზოგადოება შეანძრია, ილია ჭავჭავაძის ხმა იყო. მარტო
გაბრო კი არ ილუპებოდა უსამართლობისგან, მარტო და-
თიკო კი არ წარმოადგენდა საზოგადოების ჩირქსა და ხორც-
მეტს, არამედ მთელი საზოგადოება ადგა გახრწნის გზას და
მას ძლიერი გამკურნავი საშუალება ესაჭიროებოდა. ილიამაც
სწორეთ ეს საშინელი მდგომარეობა ამოიღო მიზანში და რასაც
მჭრელი და ბასრი ხმალი ვერ იზამდა, ის თავის მადლიან კა-
დამს შეაძლებინა.

„კაცია-ადამიანი“ ილია ჭავჭავაძის ყოველი მხრით დამ-
თავრებული მოთხრობაა. პირველ თვალის გადავლებაზედვე
თვალში გეცემა მწერლის განსხვავებული კილო. აქ, ამ
ნაწარმოებში სჩანს, რომ ჰოეტის ნიჭმა სატარიულო ხასია-

თი შიდა და საშინელი შეუბრალებლობით გაშოლტა ის ატმოსფერა, რომელიც ლუარსაბ თათქარიძისებურ პიროვნებებს ჰშობს. ილიამ სავესებით გამოიჩინა თავის სატირიული ნიჭი, და როცა ის თავის შთაბეჭდილებას გვაცნობს, შეუბრალებლად დასცინის და აძაგებს ჩვენს უკუღმართ ცხოვრებას. ამ მოთხრობის მეორე საყურადღებო თვისება ის არის, რაც, თუ არ ვსცდები, ამ ხუთი-ექვსი წლის წინეთ ბ. კიტა აბაშიძემ აღნიშნა: ლუარსაბ თათქარიძე წარმომადგენელია არა ერთი რომელიმე წოდებისა, ის მატარებელია არა მარტო ფუფუნებასა და ბატონობას შეჩვეულ წოდებისა, არამედ ჩვენი ეროვნული სიზარმაცის და დაუდევრობის მაჩვენებელიც არის. მართლაც რომ დააკვირდე ქართველს დარწმუნდებით, რომ ზოგი თავის თვისებით წოდებისა და განურჩევლად, მას დაუჯილდოებია ლუარსაბი. და ამ შესანიშნავ ნაწარმოების, სხვა მხარეს რომ თავი დავანებოთ მართო ამ მხრითაც კი, ის არასდროს მნიშვნელობას არ დაკარგავს. მაგრამ მე ნაწარმოების ამ მხარეზე სიტყვას არ ვავაგრძელებ, მხოლოდ შევეცდები ამ ნაწარმოების მეოხებით ბატონ-ყმობის დროის ჩვენი მებატონეების ზნეობრივ და გონებრივ ავლადიდების განხილვას, და რაც უფრო საჭიროა ჩემი მოხსენებისათვის, იმის ხაზის გასმას, თუ როგორ მიუახლოვდა ილია ამ ნაწარმოების შემწეობით თავის ერთს უმთავრეს მიზანს, დაჩაგრულ, დამონებულ წოდების გამოქვამაგებას და მთელი ერის დამაავადებელ წესწყობილების კილვა-ძაგებას.

ქავქავაძე, როგორც საზოგადოდ მეტად დაკვირვებულის და კერძოდ ჩვენი ცხოვრების კარგი მცოდნე, მშვენივრად ხედავდა, რომ ყოველგვარი მონობა და კერძოდ ბატონყმობა რყენის არა მარტო დაჩაგრულ ელემენტს, არამედ მჩაგვრელსაც, მან იცოდა, რომ ბატონყმობა ორპირი იარაღია, რომელიც ყმებს აძაბუნებს, სულით სცემს, მონობას აჩვევს და სულს პროტესტისას მათში კლავს, ბა-

ტონებს კი ანებივრებს, ფუფუნებას აჩვევს და ამით აძულებს შრომას, უკარგავს მათ თვითმოქმედებას, ინიციატივას და ხასიათის სიმტკიცეს.

ბატონყმობა— აი რაა მიზეზი, რომ ლუარსაბს და დარეჯანს ადომიანობის ნიშან-წყალი დაუკარგავთ! ლუარსაბი დარწმუნებულია, რომ მას სუკი, თართი და კახური გამოუღვევლად ექნება, ის მიჩვიულია სხვისი შრომით მუქთად ცხოვრებას და ამ გვარ პირობებში აღზრდილ მებატონეს ვერ წარმოუდგენია, რომ მებატონესაც კი შეჭფერის მუშაობა. სიზარმაცე და მუქთა ხორაობა, თათქარიძეების ორი უდიდესი სენი, სხვა ცუდ ზნესა და ჩვეულებას ბადებს.

„სადილობამდის ძილი, მერე სადილი, სადილს შემდეგ ისევ ძილი, მერე ისევ ჩაი, მერე ვახშამი და ბოლოს ისევ სატრფიალო ძილი— ასე ტკბილად და აუმღვრივლათ მიდიოდა ამ ორ უმანკო არსებათა უბოროტო ცხოვრება“, დაცინვით მოგვითხრობს ილია და ამით მთელს მათ ცხოვრებას გვაცნობს. ჩვენ თვალწინ დგანან ლუარსაბი და დარეჯანი, რომელოც ღვთის სახეც და მზგავსებაც დაუკარგავთ, რომელნიც მთელს დროს სმა, ჭამას, ძილსა და ქერში ბუზების თვლას ანდომებენ.

ერთი შეხედვით, რა ქაქანით და საქმიანობით ეძლევა ეს ორი ხორცმეტი სადილ-ვახშამის თადარიგს, დავობენ იმის შესახებ ჩიხირთმა სჯობია, თუ ბოზბაში! ჭამა-სმაზე ფიქრი და ძილი— ესაა მათი საფიქრებელი საგანი.

თავადიშვილისათვის შრომა იმათ დიდ სამარცხვინო საქმედ მიაჩნიათ; შრომა მხოლოდ გლეხების საქმე ჰგონათ. ვაივებს, რომ თავადიშვილს ლევანს ქირაზე ურემი დაჰყავს და ამ ამბის გაგებამ ერთი აურ-ზაური გამოიწვია თათქარიძეებში. „მშიერი რომ მოვცდე, მე მაგას არ ვიზამო“, იკვების ლუარსაბი. საბრალოს ჰგონა, რომ თუ საქმეს ხელი მოჰკიდა, ამით მის ბრწყინვალეებას ბევრი რამ მოაკლდება. რით განსხვავდება მარცა-და-მანც პირუტყვისაგან ეს ორი არსება, რომელთაც ხასიათის სიმტკიცის მაგიერ რაღაც ბრიყვული თავმოყვარეობა განვითარებიათ. ყმებს ისინი თავის სრულ საკუთრებად უსულო საგნებად სთვლიან. წინანდელი დრო ბედნიერ დროდ მხოლოდ იმეტომ მიაჩნიათ. რომ რაც მაშინ ბატონის სასახლეში საზიზრობა და უსინდისობა ხდებოდა, ყოველივე იფარებოდა; აწმყო არ მოსწონთ, რადგან ეს საზიზრობა ხშირად მხეუ-

რდება. აი მათი შეხედულობა და მათი უნარი აწმყოს დაფასებისა! არც ერთი ჰუმანური გრძნობა, არც ერთი სალი აზრი, ადამიანის ტვინის ვარჯიშობის ნაყოფი, მათ არ მოეძებნებათ; არც ერთი ნათელი სხივი ამ ბნელეთის სამეფოში არ ანათებს. ლუარსაბმა სრულიად ირ იცის კითხვა, დარეჯანი კი კითხულობს, მაგრამ მისი ერთად ერთი საკითხავი წიგნი—კარაბადინია. „მე თუ უსწავლელი ვარ, მე ვიცი... რა ქვიან... მე ვიცი, შიმშილით კუჭი მიდნება, დიალ, მიდნება! ზედაც ემჩნევა ჩემს სტომაქსო“, ყოყორობს ლუარსაბი. ამ გონებრივ სილატაკემდის მისულს ადამიანს ჰგონია, რომ სწავლა-განათლება მხოლოდ კუჭის გასაძლომი საშუალებაა, და რადგანაც მას კუჭი უიმისოდაც მაძლარი აქვს, განათლება სრულიად არ ესაქიროება. თუ რა ბნელეთში იმყოფებიან თაუქარიძეები ამას ის ცრუმორწმუნოებაც გვიჩვენებს, რომელიც მათ ძვალისა და რბილში გასჯდომიათ: ლუარსაბმა სამი კენჭი ჩაყლაპა პირველად ქალაქში ჩასვლაზე; დარწმუნებული არიან, რომ შეუძლებელია გლეხთა განთავისუფლება, მხოლოდ იმიტომ, რომ ასე უთქვამს გარეჯელ მკითხავს. იხრჩობა ეს ორი ცოცხალი ლეში უვიცობის მორვეში, მაგრამ თავის განდიდების მანიით იმდენათ არიან შეპყრობილნი, რომ თავის ბაღლად მთელს საქართველოში არავის სთვლიან. ლუარსაბს თავის თავი შეუდარებელი ჰგონია, რადგან კახურს ხარივით სვამს; „ვენაცვალე კახურს, ამბობს იგი, ის რომ არა, ჩემს განთქმულს სახელს ვინ მოიხსენებდაო“.

რომ აკვირდები კაცი ამათ ცხოვრებას და ამჩნევ, რა უნიჭობას და უვიცობას იჩენენ ისინი ცხოვრების სხვა და სხვა მოვლენათა ახსნა-განმარტებაში და ოჯახურ საქმეების გაძლოლაში, თავს ეკითხები: ნუ თუ ისინი ასე უნიჭონი გაჩნდნ ქვეყანაზე? არა, ასე ღმერთი როგორ მოიძულებდა თავის გაჩენილ ადამიანს, მაგრამ უხეირო. აღზრდამ და ფუფუნებით უმოქმედოდ ცხოვრებამ ჩაჰკლა მათში ყოველივე თანდაყოლილი ნიჭი და პრაქტიკული მოსაზრება, დაუკარგა მათ მოქმედების სურვილი და ხასიათის სიმტკიცე. ესაა მიზეზი, რომ ყოველ მათ მოქმედებაში მათი კეთილშეძენილი უტყინობა გამოსჭვივის; ბუნების ავტომატებად გადაქცეულან, ცოცხალ ლეშებად, ან ილიას მოსწრებული დახასიათება რომ ვიხმაროთ, ისინი არიან: „არც გიჟი, არც ქვიანი, არც ფლავი, არც ჩლაფი“.

ეს მყუდრო ოჯახი სავსებით მოკლებულია თავოსნობას, თავისუფალ მოქმედებას. ისინი უზომოდ კმაყოფილნი არიან თავის ბედის და უკუღმართობის გამასწორებელ ბრძოლის, მოქმედების სურვილს მათში დიოგენის ფარნითაც ვერ იპოვი. სამწუხარო და თან სასაცილოა მოთხრობა იმის, თუ როგორ შემოატყუილეს ცოლად ლუარსაბს საზამთროსავით ჩამრგვალეზული, უშნო დარეჯანი! თუ ასეთი უსინიღისო თაღლითობა და შეურაცყოფა კაცს არ გაამწარებს და სამოქმედოდ ხელს არ გამოაღებინებს, მისი საშველი ამ ქვეყნად არა არის რა. ყველაფრის ამტანმა ლუარსაბმა კი ეს შეურაცყოფაც აიტანა და „შიერგო ვითა კახური“. ყველაფრით დაკმაყოფილებას მიჩვეულ ლუარსაბს კმაყოფილება დიდ ბედნიერებად მიაჩნია, ის კი არ იცის, რომ ამაზე ცუდი სენი ძალიან ცოტაა ქვეყანაზე, რადგან ასეთი კმაყოფილება უარს ჰყოფს საუკეთესო მომავლისათვის ბრძოლას, უამისოთ კი მართლაც კაცია ადამიანი?!

შური, მტრობა და ძმებს შორის დავა—ეს ჩვენი ისტორიული სენი, არც ლუარსაბს აკლია. ცეცხლი ეკიდება ლუარსაბს, როცა გაიხსენებს, რომ მისი უშვილობის გამო შემკვიდრეობა დავითს, მის უფროსს ძმას უნდა დარჩეს. უნდა როგორმე უმტროს, შური იძიოს წინდაწინვე და უნდა უყუროთ, რა ამბით აბეზღებს ის დავითს სიზმარში ღმერთთან. გულღვარძლიანიც კი ყოფილა ეს მჩვარი ადამიანი.

სხვა სიკეთესთან ერთად რაღაც ბრიყვული ეგოიზმიც ამკობს ლუარსაბს. ხედავს ლუარსაბი ძილში, რომ ის მოკვდა და დარეჯანმა დამარხული ქმარი სამარეში მარტო მიატოვა და შინ დაბრუნდა. ჩვეულებრივ ტვინის და გრძნობის ადამიანისთვის აქ არა ჩვეულებრივი და საწყენი არა არის რამაგრამ ლუარსაბი რის ლუარსაბი იქნება აქაც თუ არ გაგვაკვირვა თავის საქციელით: ის ცხადში ესაყვედურება დარეჯანს, რატომ სამარეში მარტო მიმატოვე და მიწაში არ ჩამყვევიო.

გულადობა, გამბედაობა, წინაპართა ეს საამაყო თვისებებიც კი დაუკარგავს ლუარსაბს. სასაცილოა, რანაირად იკაკვება ის, როცა მკითხავი ეტყვის მას, ეზოში დაგდებული ძონძები მოჯადოებულიაო. თვითონ ოთახში იმალება და დარეჯანს ეხვეწება, ბიჭებს დაუძახე და დააწვევინეო.

ასეთი იყო მებატონეების ცხოვრების სურათი, რომელიც ილიამ წარმოგვიდგინა თავის უკვდავ „კაცია-ადამიანი“ში.

ეს მუქთა შრომაზე დამყარებული. ცხოვრება იყო, რომ მიზანში ამოიღო ილიამ და თავისი მკვეთრი სატირა სწორედ ამ მხრისაკენ მომართა. ილია კარგად ხედავდა, თუ რა საზოგადოებრივი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ სატირულ მოთხრობას; იცოდა რომ მისი შემოქმედების ჰანგი ისევე ის იყო, რაც წინეთ, თუმცა ფორმა, საშუალება შესცვალა. ის აქაც საზოგადოებრივ-მოქალაქეობრივ ვალს იხდიდა. უნუგეშო მდგომარეობაზე მითითება საუკეთესო საშუალებაა მოყვრისთვის თვალის ასახილველად. სწორედ ეს ჰქონდა აზრად ილიასაც როცა ამბობდა: „მე თუ შენ მიყვარხარ, შეითხველდი, მისთვის მიყვარხარ, რამ იშედი მძაჭეს, ვე ვასწავრების ნიშანი შენში დღეს არა, ხვალ გაიდგმეს. მე მხედრად ის მინდოდა, რამ შენთვის დამეჩინებინა შენი ცუდს, შენი ავი, რამ ცუდნიდა, რა ვაბესწავრებინა“.

გლეხის შრომით მუქთად ცხოვრება, სიზარმაცე, მხოლოდ სმა-ქამაზე და ძილზე ფიქრი, სწავლა განათლების სიძულვილი, ცხოვრების მიზნის შეუგნებლობა და ბედით სრული კმაყოფილება, ქიშობა და გულღვარძლიანობა, პრიყვული ეგოიზმი—აი იმ დროინდელ მებატონეების რა კუდი მხარეები გაიხადა ილიამ სატირის საგნად და რა დაჰგმო საჯაროდ. ეს გოგოლისებური რბილი და თბილი ჰუმორი არ იყო, ეს შეუბრალებელი სატირა იყო, რომელსაც ყველა თვალხილულისთვის უნდა დაენახებია, რომ კვდება და გადაგვარების გზაზე დამდგარი ის წოდება: „რომელიც ცხოვრობდა, რომ ესვა და ეჭამა და არა იმეტომ სკამდა და სვამდა, რომ ეცხოვრა და ებრძოლა“.

„გლახის ნაამბობში“ ერთს ადგილას, სადაც გაბრო დათიკოსგან მის გაუტანლობაზე ლაპარაკობს, ის ამბობს: „მან რა ვიცოდი მე სულელმა, რომ უფროს—უმცროსობაში სიყვარული სიზმარია? რა ვიცოდი, რომ ბატონყმობის შუასიყვარულის ხიდი არ გაიდება? ვგრე ყოფილა. ქვეყანაზედა, რომ ცალს თურმე ცალზე უნდა უცალოს“.

სწორედ ამ სიტყვებით შეიძლება მოკლედ ილიას მრავალის მხრივ შესანიშნავ მოთხრობის „ოთარაანთ ქვრივის“ დედა აზრის გამოთქმა. სწორედ ამ ხიდის გადების შეუძლებლობა ღუპავს ოთარაანთ ქვრივის ღირსეულ შვილს, საღსა და შეურყვენელ ძალას, გიორგის. ილია, თითქოს იმის აღსანიშნავად, თუ რამდენი სადი ძალაა დამარხული გლეხობაში,

გვიხატავს ძლიერს და ნათელ პიროვნებას გლეხის გიორგისას. ის შვილია ოთარაანთ ქვრივის, კლდის ხასიათის პატრონის, რომელსაც თითქმის ყველა თავის დადებითი მხარე, ხასიათის სიმტკიცე, ქკუი, გონება, ხერხიანობა, შრომა და მუყაითობა შვილისთვის შემკვიდრობით გადაუცია. ოჯახი თითოთ საჩვენებელი აქვს, თვალად და ტანად უნაკლოლოა გიორგი, ბატონი მას ვერ დაუძახებს, მაღალს და ტოლს თავს არ დააჩაგვრინებს. ყოველითვე შემკულია, რაც კი ფერსა და ლაზათს აძლევს გლეხის ცხოვრებას. და ამისდა მიუხედავად ის ილუპება. ის რაც არ იცოდა ახალგაზრდობაში გაბრომ კარგად ესმოდა ქკვიან გიორგის და სხვის კარზე დალიასული ისე, რომ თავის გრძობაზე არავისთვის არა უთქვამს რა.

გიორგის შეუყვარდა თავადის ქალი, ახალგაზდა კესო, რომელმაც რუსეთიდან დაბრუნებულ თავის უფროს ძმა არჩილსავით რუსეთის მოწინავე ახალგაზდობის აზრები იცის და თვითონაც ლიბერალობს. გიორგის კარგად ესმოდა რომ მის გრძობას ვერ გაიგებდენ, ღირსეულად ვერ დაათასებდენ, მაგრამ საყვარელი არსებისთვის რომ ეყურებია მაინც, მოჯამაგირედ სდგება არჩილთან. ადვილი წარმოსადგენია, რასულიერი ტანჯვა გამოიარა ამაყმა, თავისუფალმა გლეხის შვილმა, როცა მოჯამაგირეობა გადასწყვიტა, მაგრამ სიყვარული თავმოყვარეობაზე ძლიერი გამოდგა. ისიც იცოდა გიორგიმ, თუ რა სატანჯველი იქნებოდა ოთარაანთ ქვრივისათვის ამ გადაწყვეტილების დადასტურება, მაგრამ გრძობამ ესეც სძლია და ოთარაანთ ქვრივი ერთად ერთ შვილს სხვის კარზე ისტუმრებს. აქ ყველასგან შეუმჩნეველად იღვეა შეყვარებული გიორგის გული. კესოს სიყვარულმა ხელოვანად გადააქცია იგი, მაგრამ კესოს თვალში ის მხოლოდ მუყაითი, ძლიერი, პირდაპირი და პატიოსანი მოჯამაგირეა. ძველ ტრადიციებზე აღრზდილს კესოს, რომელიც ვერ ივიწყებს ვერასოდეს, რომ ისა და გიორგი სხვადასხვა საზოგადოებრივ საფეხურზე სდგანან, არც ერთხელ არ უფიქრია იმაზე, თუ რა გრძობა ასულდგმულებდა გიორგის. აქვე დალია სული, შემთხვევით სათიფედან ჩამოვარდნილმა გიორგიმ. დალია სული, სადაც ვერ მიუხვდენ მის წმინდა გრძობას და თან სამარეში საყვარელი არსების ერთი ობოლი ცრემლი-ლა ჩაიტანა; მხოლოდ სიკვდილი სწინ გახდა და თავის გულის ნადები კესოს გაუმჟღავნა. თვითონ ილიამ ორი წოდების შორის არსებულ ამ ფსი-

ხიურ სიშორეს მეტად მოსწრებულად „ჩატეხილი ხიდი“ და-
არქვა. ბატონ—ყმურმა დამოკიდულებამ, ერთი მხრით ბრძა-
ნებამ და მეორე მხრით ყოველ გვარ ბრძანების მონურად
შესრულებამ ისე დააცილა ეს ორი წოდება ერთი მეორეს,
რომ ერთმანეთის გულის ძგერას ვერ გრძნობენ, სიყვარუ-
ლიც კი მათ შორის ვერ შუამავლობს. და ქვეშაბრტყად
მართალია ბ. გ. ჯავახიშვილი როცა ამბობს, ორ წოდებას
შორის არსებულმა სოციალურმა უთანასწორობამ ფსიხიური
გაუგებრობა შექმნა და გაუგებრობას გიორგისა და მრავალ
მისთანების დაღუპვის მიზეზად ასახელებს.

იქცა ჭკუჭკვამი არასოდეს არ ღალატობს თავისს მრწამს:
„ერის მოძმეთ ყოფნა ქმუნვასა და სიხარულში“, აი რას მის-
დევს ის ყოველთვის, როცა რომელიმე საზოგადოებრივ სა-
კითხს ეხება. ის პოეტი მოქალაქეა, როცა ებრძვის ბატონ-
ყმობას, მონობის უსაზიზღრის ნაშთს, ის პოეტი მოქალაქეა,
როცა უდიდეს ადამიანურ გრძნობით გამსჭვალული ნაღვლი-
ანად უწინასწარმეტყველებს მუშას:

„მარტო იცოცხლებ და მარტოცა ძმაო მოკვდები,
„ჯალაბი შენი ვერ დაგასხამს მღულარე ცრემლსა,
„ვერ დაგტირებენ საბრალონი შენი შვილები,
„ამაოდ მათკენ სიკვდილის ჟამს გაიწვდი ხელსა.

ის პოეტი მოქალაქეა. როცა ქართველ დედას ნამდვილ
მოქალაქის აღზრდას ურჩევს, როცა ის ნატრობს ახალთაობის
აღზრდას საერთო, საკაცობრიო იდეალებზე:

„აღზარდე შვილი, მიეც ძალა სულს,
„საზრდოდ ხმარობდე ქრისტესა მცნებას,
„შთაგონებდე კაცთა სიყვარულს,
„ძმობას, ერთობას, თავისუფლებას;
„რომ სიკეთისთვის გული უთრდოდეს
„და მომავლისთვის ბედთანა ბრძოდეს;
„მენდე, მიიღებს ნერგს შენგან დარგულს
„და მოგცემს ნაყოფს, ვით კაცი კაცურს“.

ილიას სიმღერა იყო, სიმღერა თავისუფლებისა და ხალ-
ხის ძლიერების; მისი მოწოდება იყო „მომავლისთვის ბედთან
საბრძოლველად“, და ბოროტების დასამხობად; ეს ხმა თა-
ვისუფალ პიროვნებას ღიად მისიის—საზოგადოებრივ მოღვა-

წეობას უკარნახებდა. ილია ეკუთნოდა იმათ რიცხვს, რომელთაც, როგორც ის ამბობდა, „სწამდათ ღმერთი კაცთა მოყვარეობისა, ღმერთი მჩაგვრელთა დამსჯელი, ხოლო არ სწამდათ ღმერთი მონობისა და მზაკვრობისა“. ილია ჩვენში სოფელგადგომების შეხანადტკე იყო და ისეთ პიროვნების ცხოვრებას, რომელსაც საზოგადოებაში კვალი არ დაუტოვებია „უსულდგმულო ცხოვრებას“ ეძახდა იგი. ჩვენს მხატვრულ ლიტერატურაში არც ერთს ჩვენს მწერალს ისე გარკვეულად არ აღუნიშნავს ზნეობრივ და სოციალურ პრინციპთა საჭიროება, როგორც ილიას და მწერლის სიმპატიას ფოფქეთვის „ტვირთ მძიმეა და მშურად“ მხატვრე იყო. სწორედ ამ მოვლენით აიხსნება, სხვათა შორის, ლექსი „პარიზი“, რომლითაც ილიამ იგლოვა დამარცხებული პარიზის კომუნა. მშრომელთა საერთაშორისო საქმეს პატარა საქართველოში დიდი ქომაგი აღმოუჩნდა:

„ტვირთ მძიმეთ და მაშურალთ მხსნელი

„დიდი დროშა დაიშალა...“

„კვლავ ქვეყნისა მჩაგრავ ძალამ“

„იგი დროშა დასცა დაბლა“ო,

ასე იწყებდა ილია თავის შესანიშნავ ლექსს „პარიზს“, სადაც ის „დიდ საქმეს ყოვლად მხსნელის სიყვარულისას“ გულწრფელად და მედგრად გამოესაჩჩლა.

„აჩრდილი“, ილია ჭავჭავაძის ლირიული პოემაა. ღირს-შესანიშნავი ეს პოემა მით არის, რომ ილიას შემოქმედების ძარითად ჰანგებს თითქოს აქ მოუყრია თავი. მთელი პოემა აჩრდილის, რომლის პარითაც ილია გველაპარაკება, კაეშნის გამომხატველია. ქართველი ერის დაძაბუნება, გლეხის და შრომის შერლის—მუშის უმწეო მდგომარეობა—აი რა იწვევს აჩრდილში კაეშანს. აქაც ილია არამც თუ არ ღალატობს თავის რწმენას, პირიქით ის გვიხატავს აქ ისეთ სოციალურ იდეალს— „შრომის სუფევას“, რომელსაც ვერც ერთი ჩვენი მწერალი ვერ გასცილებია დღემდისაც. მგოსანს არ გამოჰპარვია ის უსამართლობა, რომ შრომის მძიმე უღელი საზოგადოების მხოლოდ ერთ ნაწილს აწევს კისერზე, რომ შრომა საზოგადოებას მხოლოდ ერთი ნაწილისთვის არის სავალდებულო, რომ იგი „ტყვეთ ჰყრობილია“, მაგრამ ამასთანავე პოეტი ხედავს, თუ როგორ ირღვევა ეგ ბორკილი შრომის ასახსნელად და მო-

მავალს მეგოსანი მხოლოდ მშრომელს უქადის:

„შრომისა ახსნა—ეგ არის ტვირთი
„ძღვევა მოსილის ამ საუკუნის,
„კაცთა ღელვისა დიადი ზვირთი

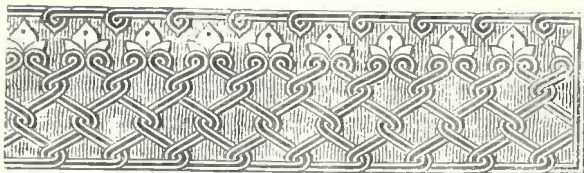
„მაგ ახსნისათვის მედგარა იბრძვის“—ო, ამბობს ილია. მას სწამს, რომ ეს ბრძოლა, „განახლების გრიგალის ქროლა“; მშრომელის გამარჯვებით დასრულდება, ამ ბრძოლას შეეხარის ის, რადგან პოეტს სწამს, რომ დამყარდება ნეტარი დრო— „შრომის სუფევა“ და ამ იმედიანის სიტყვებით მიმართავს მშრომელს:

„მაშინ მაშვრალო შენც განკაცდები,
„წართმეულ ნიქთა კვლავ მოიპოვებ,
„სხვას ძირს არ დასწევ, თვით აღმაღლდები,
„არც ვის ემონვი, არც სხვას იმონებ“.

აი სწორედ ეგ იმედია, რომ აღფრთოვნებს აჩრდილს— პოეტს, რომ გულს არ უტეხს პოეტს მოქალაქეს. ეს იმედი ის ჯილდოა, რომელსაც პოეტი თავის საზოგადოებრივ-მოქალაქეობრივ მოვალეობის მოხდისათვის იღებს და რომ სავიარდებით იღიას დიტკრატურულ მადვაცებას წაუშინდებთ, რომ იღიას ისეთი მწკრალი იყო, რამელსაც ჩაგრული მამიკე უფარდა მის ტანჯვას რომ უფურება, თვითაც იტანჯებდა და ამ ტანჯვის ცრემლის მოსწმქად იყო მომართული პოეტის მკვლარი კალამი, მშრამელის ბედი გულს უწელულებდა, მაგრამ უკეთესი მომავალი სწამდა და გულს ზრ იტყებდა.

გ. ჭუბაბრია

ქართული კილოები მთაში *).

შმსავალი.

ქართული სამწერლო ენა, როგორც ყველა სხვა სალიტერატურო ენა, კელოვნურია: ის არ არის ერთგვარი მასალისაგან აგებული შენობა, არამედ შემდგარია სხვა-და-სხვა მასალისაგან.

ის კილო, რომელიც საფუძვლად დაედო ძველ სალიტერატურო ქართულს, შემდეგში რთულდებოდა და მდიდრდებოდა სხვა-და-სხვა კილოებიდან შემოტანილ სიტყვებითა და ფორმებით.

დაბეჯითებით არ შეგვიძლია ჯერ ვთქვათ, თუ რომელია ეს კილო, მაგრამ ის კი ცხადია, მის საბოლოოდ შემუშავებაში და გარკვეულ სახეებად ჩამოსხმაში უდიდესი დეაწლი პოლიტიკურად ძლიერ ქართლს მიუძღვის.

არც ის შეგვიძლია დაბეჯითებით ვთქვათ, თუ როდის დაიწყო ლიტერატურა ქართულ ენაზე, მხოლოდ გადაჭრით უნდა აღვიაროთ რომ ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში და საღმრთო წერილის თარგმნას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. ყოველ შემთხვევაში მერვე საუკუნეში სამწერლო ენა შემუშავებულია და მეთექვსმეტე საუკუნეში უკვე უმწვერვალესად განვითარებული. ის უკვე გაფხავებული იარაღია სასულიერო მწერლების კელში და ჰლამობს გაბატონდეს ყველგან და ყოველ დარგში, ჩანთქას და მოსპოს კილოები. მაგრამ ამას ორი რამ გარემოება უშლის კელს: საერო პოე-

*) იბეჭდება შემოკლებით.

ზიის წარმოშობა მეთერთმეტესა და მისი საუცხოოდ აყვავება მეთორმეტე საუკუნეში ერთის მკრით და მონღოლთა შემოსევა მეცამეტე საუკუნეში მეორეს მკრით. საერო პოეზიის აღორძინებას ქართულ მწერლობაში კელი შეუწყო, მართალია, სპარსეთის გავლენამ, მაგრამ ნიადაგი მას ხალხურ პოეზიაში, და მაშასადამე ხალხურ კილოებში, ჰქონდა. მონღოლთა შემოსევამ შეაჩერა ძლიერ-მოსილი მსვლელობა სასულიერო მწერლობის ენისა, ისედაც შეფერკებული საერო პოეზიის მიერ. დაირღვა მტკიცე ტრადიცია და ფართო ასპარეზი დაეთმო ხალხურ კილოებს ცხოვრებასა და ლიტერატურაშიც. ეს მოვლენა უფრო ძლიერდება მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნოებში და თუმცა ამასთანავე ცდილობენ დაუბრუნდნენ ძველ ფორმებს, მიზამონ კლასიკურ მწერლებს და განაახლონ ენა, მაგრამ პროვინციალური ფორმები თანდათან საპატიო ადგილს იჭერს ლიტერატურაში და განსაკუთრებით პოეზიაში. მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევარი ამ ორი მიმართულების (ძველისა და ახლის) ბრძოლაში იღვეა და მესამოცე წლებში უკვე გამარჯვება ხალხურ კილოებს ჰრჩება. წყდება თითქმის ყოველივე კავშირი ძველ სამწერლო ენასთან, მაგრამ, რადგანაც ეროვნული მაჯის-ცემა მიმქრალია, საერთო სამწერლო ენის ჩამოსხმა გვიანდება და ეს პროცესი დღესაც არ დასრულებულა. ასეთია მოკლედ ქართული სამწერლო ენის ისტორია.

დღეს სალიტერატურო ქართული მეტად დაქვეითებულია; მას აღორძინება უნდა. ამისათვის კი აუცილებლად საჭიროა ქართულის ცოდნა ისტორიულად და გეოგრაფიულად, სხვანაირად რომ ვთქვათ, საჭიროა წიგნების ფურცლებზე უკვე გაქვავებული ენის შესწავლა და მასთან ერთად ცოცხალი, მოძრავი ენის (ე. ი. კილოების) გამოკვლევა. ეს ორი პროცესი კელი-კელ ჩაკიდებული უნდა მიმდინარეობდეს.

ისტორიულად ქართულის შესწავლისთვის აუარებელი მასალა გვაქვს: სიტყვიერების ნაშთები, დაცული შინ თუ

გარედ, დაუშრეტელი წყაროა მეცნიერული კვლევა-ძიებისათვის; მეორეს მკრით, დღევანდელი ქართული არც ისე ღარიბია კილოებით, როგორც ერთი შეხედვით ეგონება კაცს, ასე რომ მკვლევარს არაფერი არ ეთქმის მასალების უქონლობაზე ორსავე დარგში, ე. ი. ქართულის შესასწავლად დროსა და სივრცეში, ისტორიულ გრამატიკასა და დიალექტოლოგიაში.

აქ არ გამოუდგები ქართული კილოების შესწავლის ისტორიას, რადგანაც მალე დაიბეჭდება ჩემი შრომა უფრო ვრცლად და იქ შექმნება აღნიშნული რაც კი ვაკეთებულა აქამდე ამ დარგში; იქვე იქმნება მოყვანილი ტექსტები, რომელსაც დართული ექმნება ვრცელი ლექსიკონი.

აქ მსურს მხოლოდ მოკლედ გავაცნო მკითხველს მთაში შენახული კილოების განსაკუთრებული თვისებანი.

§ 1. საქართველოს სამკედრო გზას რომ აჰყვეთ, ანანურს ზემოდ, არაგვის ორთავ ნაპირებზე, მთიულეთი იწყება. ფასანაურში არაგვის მარცხნიდან რომ წყალი ერთვის, იმის კეობაში გუდამაყარია მოთავსებული. გუდამაყარიც ჩვეულებრივ მთიულეთს ეკუთვნის, მაგრამ საკუთრივ მთიულეთი ფასანაურს ზემოდ მღეთამდის არაგვის ნაპირებზე მდებარე სოფლებს ეწოდება. მღეთიდან რომ ჯვრის უღელტეხილი გადაიაროთ და კავკასიონის უმთავრესი ქედი გადაჰლაკოთ, პირ-იქით დაეშვებით და კევში ჩახვალთ, რომელიც მდებარეობს თერგის (ანუ, როგორც მოკვეენი უწოდებენ: არაგვის) ნაპირებზე კობიდან დარიალამდის. ყაზბეგს (ანუ სტეფან წმინდას) ზემოდ თერგს (=არაგვს) რომ სნოს წყალი ჩამოუდის, იმაზედაც მოკვეენი ცხოვრობენ. სნოს კეობაში შეიძლება უფრო მოკლედაც გადასვლა: გუდამაყრიდან ბურსაქილის უღელტეხილზე.

ანანურს ქვემოდ, ჟინვანში, მთიულეთის არაგვს ფშავის არაგვი ერთვის მარცხნიდან და რომ აჰყვეთ ახლა იმასაც, ასე ოცდა თხუთმეტი ვერსის სიგრძეზე სულ ფშავს ჰნახავთ (ქვემო ფშავი) ორ-წყლამდი, შემდეგ-კი, მარცხენა შემდინარეს

აჭყეებით, ისევ ფშავია (ზემო ფშავი) და მარჯვენას აჭყეებით-
კვესურეთი. ზემო ფშავი ბუდეა მთელი ფშავისა: თორმეტივე
თემი ანუ გვარი ფშავლებისა უწინ აქ სახლებულან და შემ-
დეგ ჩამოუცვლიათ ქვევით, გადასულან აგრეთვე იორზე და
დაუქერიათ მთელი კეობა თიანეთამდი. კვესურებიც ვერ მო-
თავსებულან თავის ადგილზე და გადაულაკავთ ირგვლივ შე-
მორტყმული მთები: ორი სოფელი მათ გუდამაყარში დაუარ-
სებიათ, ორიც კვეში (სნოს კეობაში), ჩაქრილან პირ-იქით
ქისტეთში და სოფლები აუშენებიათ ასისა და არღუნის სა-
თავეებში. ფშავ-კვესურეთის აღმოსავლეთით, მთავარ მთა-
გრებილს გადაღმა, კახეთისა, ქისტეთისა და დიდოეთის მთებს
შუა მომწყვდელია თუშეთი, ორს წყალზე, რომელნიც თუ-
შეთის ბოლოს ერთდებიან. თუშეთში გადასვლა შეიძლება
კახეთიდანაც (თუშეთი სწორედ თელავის პირდაპირ მდებარეობს,
მთას იქით), ფშავიდანაც და კვესურეთიდანაც.

ამ გვარად, ზემოდ ჩამოთვლილი კუთხეები იმყოფება
მთავარი ქედის გადაღმ-გადმოღმა, მთების კალთებზე. პირ-
იქად ცხოვრობენ: მოკვევები, კვესურების ნაწილი და თუ-
შები; პირ-აქად არიან: მთიულ-გუდამაყარელი, კვესურები
(უმთავრესი ნაწილი) და ფშაველნი. ესლანდელი ადმინისტრა-
ტიული დანაწილებით ყველა ესენი იმყოფებიან დუშეთისა
(კვევი, მთიულეთ-გუდამაყარი) და თიანეთის (კვესურეთი, ფშა-
ვი, თუშეთი) მახრებში.

ამ ტომებს მიწა-წყალიც მცირე უქირავთ და რიცხვითაც
მცირენი არიან, ერთ-ურთის მეზობლადაც ცხოვრობენ, მაგ-
რამ საუბარში დიდად განსხვავდებიან. ყველა მათგანს თავისი
განსაკუთრებული დამახასიათებელი თვისება აქვს. დანარჩენ
ქართულ კილოებისაგან მთის კილოები იმით განირჩევიან,
რომ, შედარებით, კარგად შეუნახავთ ქართული ენის თვისე-
ბანი ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და სინტაქსშიც. მთიუ-
ლური რომ ჩამოვაშოროთ, დანარჩენი კილოები: კვესურული,
კვეური, თუშური და ფშაური ერთ ვიწრო ჯგუფს შეადგენს

რომელსაც, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრების გამო, მე **ფხოურს** ვუწოდებ. ამ ჯგუფში ფშაურს ცოტა მოშორებული ადგილი უჭირავს, რადგანაც დროთა განმავლობაში, ქართლ-კახეთის სიახლოვის გამო, მას მეტი გავლენა დასტყობია ბარისა. მთიულური განსაკუთრებითა დგას არა მარტო ფხოურის ჯგუფისაგან, არამედ სხვა ქართულ კილოებისაგანაც, (გარდა ზემო რაჭულისა, უმათერესად გლოლა-ჭიორალების კილოისა) რადგანაც მასში დაცულია გრძელი კმოვანები. ახლა გადავიდეთ უფრო დაწვრილებით განხილვაზე *).

I ფონეტიკა

§ 2. თუშურში** არის ერთი ბგერა, რომელიც გამოითქმის კმის ქორდების დახურვით ყელში. ვინც მეგრული იცის, ეს ბგერა თითქმის იგივეა, რაც მეგრულ სიტყვებში: ყოროფა, ყუჯი, ყვალი. თუშურში ეს ბგერა ძალიან კშირად იკმარება. ის თანა სდევს სიტყვას ბოლოში, თუ მას უკანასკნელად ანი უხის: ქილტაყი (კალია), დედალაყი (დედალი), პეპელაყი, თექაყი (ნაბღის პალტო); აგრეთვე: მეტაყ (მეტად), რა კარგაყ რაყიყა (რა კარგი რამ არის) და სხვ. ეგვევ ბგერა იკმარება აგრეთვე სიტყვის შუაშიც: გაყამწვაყ (გააცხელა), გაყაგრილ (გააცივა) რაყად მინდა, დიყაცი, და სხვ.

§ 3. კარი, რომელიც დაიკარგა ბევრ ქართულ კილოში, მთაში დღესაც წმინდად არის დაცული. ის ძლიერ განიჩქევა გამოთქმით ხანისაგან და იკმარება ზოგიერთ ძირის სიტყვებში, სწორედ იმ სიტყვებში, ძველადაც რომ კარი იკმარებოდა: კელი (კელადა, კელმწიფე, საკელი [ტანისამოსისა], მოვკელე [ვიპოვე] და სხვ.), ფეკი, (ფერკი: ფერკისა, საფერკე), მკარი (სამკრე, მიმკრობა), მუკლი, კმა, კარი (საკრე), მოკდა და სხვ.

*) შემოკლებანი: კ.—კვესურული; **ქ.**—კეური, მონეური; თ.—თუშური; ფშ.—ფშაური, მთ.—მთიულური; შატ.—მიღმაკა—შატილურ—მიღმაკეური (კვესურულის კილოკავია).

**) როცა თუშურზე ვსაუბრობ, სახეში მაქვს მხოლოდ ქართულად მოუბარ თუშების ენა. ერთი საზოგადოება თუშებისა, სახელდობრ წაყა თუშები, ქისტების მოღმბისა არიან და თუმცა ქისტურად ლაპარაკობენ, მაგრამ შიგ. ბევრ ქართულ სიტყვას ურევენ.

§ 4. კვესურულში (შატილ-მიღმაკეურს თუ არ მივიღებთ მხედველობაში) შინი ანის წინ სიტყვის თავში რბილად (ჲ) გამოითქმის და ხანდახან სულ იკარგება, ანი. კი ონად იქცევა ხოლმე, მაგალ. [ჲ]ორ (შატ.—მიღმა-კეურად ვარი), [კ]ორთ (შ.-მკ. ვართ), [ჲ]ოკშამი, [ჲ]ოჟი, [ჲ]ოხტანგ და სხვ.

§ 5. მთიულურ-გუდამაყრულში და კვეურში, ჩვეულებრივ, ფშაურსა და თუშურში იშვიათად, (კვესურში კი არასოდეს) შინ-ანი (ვა) ონად (ო) იქცევა ხოლმე: ჯორი (ჯვარი) კ, ყ, ღორი (ღვარი) მთ, ყ, თორი (თვალი) მთ, ყ, კოლი (კვალი) მთ, ყ, ყოილი, (ყვაილი) ფშ., ალონი (აღვანი; სოფელი) თ, ცხო (სხვა) კ, ყ, თ., ცხორი (ცხვარი) მთ, ყ, გორი (გვარი) მთ. ყ, და სხვ.

§ 6. მოკეურში ზოგიერთ სიტყვაში, სადაც ონია ქართულში ჩვეულებრივ, ვინ-ანად (ვა) იქცევა ხოლმე: ეს, ალბათ, მხოლოდ იმ შემთხვევებში, როცა ქართულში თეორიულად გრძელი ონი (ა) უნდა იყოს, მაგალ. ვასი (ოსი, შდრ. ძველი ქართული და კვესურული ოვსი), სივანი (სიონი, სოფელია კვეში), ვანისე (ონისე; სახელია), ივასები (იოსები) გივარგი (გიორგი) და სხვ.

§ 7. ქართულს უყვარს თანკმოვანთა შეჯგუფება სიტყვის დასაწყისში და კმოვანთა გადასროლა ბოლოსაკენ; ამის გამო ზოგ სიტყვაში დაიკარგა კ, გ და ქ. მთაში კმოვანი თავის ადგილზეა და ამიტომ თანკმოვანიც შენახულია: კირწყილი მთ., გირწყილი კ ([კ]რწყილი), კურკო თ, ფშ., გირკო კ ([კ]რკო). კირციხილა კ., თ, ფშ., მთ. ([კ]რციხილა, შდრ. ქრციხინვალი), კირკალი ფშ., მთ., გირკალი კ ([კ]რკალი).

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ კმოვანი შენახულა შემდეგ შემთხვევებშიაც: ჩვიჩვილი ([ჩ]ჩვილი), თვირთვილი (თრთვილი) და გურგალი თ. (მრგვალი), და სხვ.

§ 8. კბილის მიერ კმების წინ ქართულში სანი რადე ქცეულა ზოგ სიტყვებში: რძე (<სძე), რძალი (<სძალი); დარქობა (<დასქობა), დარჩენა (<დასჩენა), რთვა (<სთვა).

რთველი (სთველი), და სხვ. მთაში კიდევ შენახულია ზოგი რამ ცვლილებით უძველესი ფორმები: ზე თ., ზის-ცვარი კ (რძე) საზეური კ(=სარძეული), ზალი (რძალი), კ, ყ, თ. დაშ-კობა თ. დაშენა, დასჩენა თ, სთვა კ, ზდვა თ, სთველი კ ზდველით (შემოდგომა) და სხვ.

§ 9. კევსურულსა და კეურში სან-ტარი (სტ) იქცევა შინ-ტარად (შტ): შტოლი კ, ყ, ქიშტი ყ, უშტარი კ (ფშ. უსტარი=ბრმა, უსინათლო), კეურულში აგრეთვე სკ>შკ: შკამი.

§ 10. ეა>ია (თითქმის ყველა კილოში) მია (მეა=მე?), მიამა (მეამა), გიამა (გეამა); აქედან უკვე მესამე პირი: უამა! (შდრ. მიყვარს, გიყვარს, უყვარს).

§ 11. თუშურში აი>ი (გამოითქმის გრძლად): იკიდ (აიკიდა) წრლ (მიიტანე, მიიღე), წრლ[ვ] (წაიღო) და სხვ.

§ 12. გრძელი კმოვანი დამახასიათებელია საზოგადოდ მჭიულურისა (გუდამაყრულში, რომელიც კილოკავია მთიულურისა, ეს თვისება არ არის). ის თითქმის ყოველთვის მეორე მარცვალზეა ბოლოდან: შენ გენაცვალე, კევსურები მოღირდეს და მეუბნებოდეს და სხვ.

II მორფოლოგია.

§ 13. მთაში ძალიან გავრცელებულია კნინობითი ფორმები სახელებისა. კნინობითის მაჩვენებელია ანი (ა), რომელიც ბოლოში დაესმის სახელს; მაგალ, ქობ-ი, კნინობითი ქობა-ი, კ, ფშ., მთ., კაც-ი, კნინ. კაცა-ი ცხენა-ი, ძალუა (<[ს]ძალო+ა) მთ, ფშ. და სხვ. დაკნინება შეიძლება რიცხვისაც: ორასა-ანი ცხორა-ანი, სამა-ანი, მანეთანი და სხვ.

შენიშვნა: კევსურულსა და თუშურში კნინობითი ფორმა იშვიათია, დანარჩენ კილოებში კი მეტად გავრცელებულია.

§ 14. კვესურული დღესაც არჩევს წყვილობითის ფორმებს მხოლოობითისა და მრავლობითისაგან. მაგრამ ეს გარჩევა მხოლოდ სახელებშია და ისიც მეტად ბუნდოვანია. წყვილობითის დაბოლოვებანია ...ნი...ნო და ...თა (ებ-ი კი მრავლობითის ნიშანია), რომელთაც შემდეგში, აგრეთვე მრავლობითის მნიშვნელობა მიუღიათ, მაგრამ მათი პირვანდელი მნიშვნელობა წყვილობითისა არ დაუკარგავთ სრულიად. მაგალ. **კელნი** (ორი კელი, წყვილი; კელები—მრავალი კელი, მ, 4, 5, და შემდეგ), **ლაშნი** (ბაგეები, ტუჩები, პირი, **რას ლაშთ ირთხამ**—რა პირს აღებ (ეტყვიან ერთ კაცს) ხოლო **რა ლაშებს ირთხამთ**,—მრავალთ) და სხვ. **კელნი** უმთავრესად წყვილობითია, მაგრამ რადგანაც წყვილობითი გადავარდნის გზას დასდგომია და მისი ნიშანი მრავლობითის ნიშნად გამკდარა, ამიტომ **კელნი** შესაძლებელია მრავალ კელსაც აღნიშნავდეს. ერთად ერთი მაგალითი კი, რომელიც ყოველმა კვესურმა იცის რომ წყვილობითია და არა მრავლობითი, არის მისაღმების ფორმულა: **კელ მოგიმართას (თ)**, [ტ]ოჟნო (ან: გამარჯობა [ტ]ოჟნო), რაიც მხოლოდ ორის მიმართ ითქმის, მრავალს კი ეტყვიან **გამარჯობა**, [ტ]ოჟნებო (ან: კელ მოგიმართას (თ) ტოჟნებო). წყვილობითის დაბოლოება ...ნი (თა) გაქვავებულა და ისე შენახულა ზოგიერთ სახელებში, რომელნიც წყვილი საგნისაგან შემდგარ ერთეულს აღნიშნავენ (ეს უკვე ფშაურშიაც არის): მშვილდისარანი კ (მშვილდი და ისარი=ცისარტყელა), სასწორ-ჩარქეანი კ, ფშ. (სასწორი და ჩარქეი=ეტლის სახელია ცაზედ), ყდანი, კ, ყ, თ. ფშ. (საქსოვი იარაღი, რომელსაც გვერდზე ორი ლატანი, **ორი ყდა** აქვს), ყალნი კ, ფშ. (ერთგვარი ციგა, რომელსაც ქვეშ მარკილის ღუასავით ორი ფეკი, ანუ **ორი ყალი** აქვს გაგდებული), ხურჯინანი*) კ („ხურჯინან აგებ მამცნა“ კ=ეგებ

*) რადგან ხურჯინს ორი პირი აქვს; ორ ხურჯინს ოთხი პირი აქვს და ამიტომ ხურჯინე[ვ]ბ. ამის და გვარად: ყდანი=ერთი საქსოვი იარაღი, ერთი საფეიქო, ყდები—ორი, სამი და მეტი.

[ერთი] ხურჯინი მომცე; „ხურჯინე[ე]ბ აგებ. მამცა“=ეგებ ხურჯინები [ორი, სამი, ოთხი და მეტი] მომცე, რქანი ფშ. (ერთი საქონლისა) და სხვ.

§ 15. სახელობითის დაბოლოვება ინი (ი), კვესურულსა და თუშურში იშვიათად იკმარება: კაც მავიდ?

§ 16. თუშურში სიტყვა რომ ყარით (ყ) თავდება, ისე იბრუნვის, როგორც სხვა თანკმოვნით დაბოლოვებული (მაგალითად კაც-ი): მაგალ. ხაცუმაყ-ი (=ობობა) ხაცუმაყის, ხაცუმაყს, რაყის, რაყ-ს, რაყ-მ და სხვ.

§ 17. მთის კილოებში მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოვება (...ით) აღნიშნავს აგრეთვე მიმართულებას რომელიმე ადგილიდან, საიდანაც რაიმე გამოდის: კახეთით (კახეთიდან), ქალაქით (თბილისიდან) კვესურეთით (კვესურეთიდან), აქით (აქიდან), იქით (იქიდან) და სხვ. ეს და ბოლოვება შეიძლება დაერთოს აგრეთვე თანდებულიან სიტყვას. ამ შემთხვევაში ადგილი, საიდანაც რაიმე გამოდის, შეტი სისწორითაა აღნიშნული: ქალაქიით კ., ქალაქიით, თ, ფშავ. (თბილისიდან, თბილისის შიგნითა ადგილიდან), ტყეჩიით კ, ცხვარშიით თ, ფშ. და სხვ. აგრეთვე ცხენზეით (ცხენიდან), ბანზეით (ბანიდან), ხეზეით (ხიდან) და სხვ.

§ 18. მთაში თვლიან: თოთხმეტი, **ხუთმეტი**, თექვსმეტი **შვიდმეტი**; ამას გარდა, ოცობით თვლიან არა მარტო ასამდე, არამედ შემდეგაც: ოთხმოცი, ხუთოცი, ექვსოცი, შვიდოცი რვაოცი და სხვ.

აგრეთვე იციან: თერთმეტასი, თორმეტასი და სხვ.

§ 19. ნაცვალ-სახელებში აღსანიშნავია: მენ (=მე) ფშ, მთ., ერთ-სხვა კ, ერთ-კვალი თ, ერთ-ურთი ფშ. (=ერთმანერთი), ვითა კ, რაერთი ფშ. (რამდენი), რაკელი კ. (როგორი), არც-რა კ, ფშ. (არაფერი).

§ 20. აწ კ, თ., ძახლ თ. (ახლა), ძოღან (ყველა კილო-
ში: ამას წინად), შარშ კ. (შარშან), უმზეგ კ. (მაზეგ); აქით
კ, თ, ფშ. (იქიდან), იქით (იქიდან), ისრიკა ფშ. (იქითკენ),
ასრიკა ფშ. (იქეთკენ) აქად კ. (აქეთკენ), იქად კ.; (იქეთკენ).

ყინჩად ფშ. } (ძალიან კარგად), სრუ კ. }
ლამაზ იქ } ქოლდ კ. } (სრულიად).
ქიმად ფშ. }

იქავ კ. } (ისევ, კიდევ, კელახლა).
გარევ თ. }

თუკლად კ. (მგონია), ნიადგ, ნიადგ კ, იქ, თ, ფშ, მთ.
(რასაკვირველია). აჰალე კ. (აჰა! = წაიღე), აბალე კ. (აბა! = მო-
მეცი), ჰოლე კ. (ჰო, კი). აჰ-ჰაჰ კ, იქ, ფშ. (რასაკვირვე-
ლია), ...კე მთ..., იქ (...ხოლმე). ...ჩი კ, იქ (...ში), ეჭუ იქ,
მთ. (არა გრცხვენია?) კევსურულსა, თუშურსა და ფშაურში
კავშირი „და“ ჰკარგავს კმოვანს: მედ', მედკირჩლა (მე და
ხირჩლა). მეცხვარე მგელიდ' მეცხვარე (მგელი და მეცხვარე)
და სხვ.

§ 21. მეტად საყურადღებოა ზმნათა უღვლილება ფხოურ
კილოებში (კევსურულსა, მოკეურსა თუშურსა და ფშაურში).
ქართული ზმნის უმთავრესნი დამახასიათებელნი თვისებანი
აქ უფრო მკაფიოდ და ნათლად არის გამოხატული და უფრო
სრულიად განვითარებული, რაიცა ნებას გვაძლევს შესწო-
რებანი შევიტანოთ თანამედროვე ორთოგრაფიაში.

ა) განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ
მთაში შენახულია დღევანდლამდე ერთი დრო, რომელიც
გამოჰხატავს მრავალგზით მოქმედებას და რომელიც ნამყო
სრულის თემისაგან წარმოებს. ამ დროის ფორმებს მხოლოდ
ძველ ქართულსა და ქიზიყრში ვპოვებთ. ამავე დროის მეორე
პირის ფორმა იკმარება ბრძანების ნაცვლად და შიგ გამოხა-
ტულია უფრო თხოვნა, ვიდრე ბრძანება.

ბ) არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ მეორე პირს სუბიექტის აღმნიშვნელი პრეფიქსი დაუტავს ყველა დროში, ეს პრეფიქსია, იმისდა მიხედვით თუ რომელი კმით იწყება ზმნა, ანს (თუ ზმნას წინ უზის კბილის მიერი ბგერა: ტ, დ, თ, წ, ძ, ც, ქ, ჯ, ჩ), ან ხ (თუ ზმნას მიუძღვის: პ, ფ, კ, ქ, ყ, კ) ან ლ (თუ ზმნის პირველი ბგერაა: ბ, ვ, მ, გ, ნ, ლ, რ). ასე რომ უღვლილების სქემა ასეთია:

1. ვ—

2. ს*)—(ან ხ—ან კიდევ ლ—)

3. —ს

I ვ—თ

II ს*)—თ (ან ხ—თ; ლ—თ)

III —ენ, ეს.

ასე წარმოებს უღვლილება კვესურულსა, მოკეურსა და თუშურში.

გ) ფშაურში კი, იქ სადაც მოსალოდნელია ლ-ანი, მის მაგივრად ვპოვებთ ჟ—ეს, მაგრამ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას მიუძღვის კმოვანით. დაბოლოვებული სიტყვა ან მარცვალი.

დ) ეგევე ს, ხ, ლ (ფშაურში, ს, ჟ) აღნიშნვენ. არა მარტო მეორე პირის სუბიექტს, არამედ მესამე პირის ობიექტსაც, როცა მოქმედებით ზმნას დამატება მიცემით ბრუნვაში აქვს.

ე) მაგრამ რადგანაც ქართულში მყობადი ფორმალურად არ განირჩევა აწმყოსაგან, ამიტომ კვესურული ცდილობს გარეგნულად გაარჩიოს ეს ორი დრო და ამიტომ მას მხოლოდ მყობადის ფორმებში ჩაუსვამს ს, ხ, ანუ ლ.

*) დონისა და ძილის წინ შეიძლება სანი ზენად შეიცვალოს ქარისა და ჩინის წინ—შინად და ჯანის წინ—ყინად,

ვ) თუშურსა და ფშაურში კი მიცემითი ობიექტის მაჩვენებელ ნაწილაკებს (ს, ხ, ღ თუშურში ს, ჰ, ჯ ფშაურში) ვხედავთ მოქმედებითი ზმნების აწმყოსა და ნამყო უსრულში რაც.

ზ) ბრძანებითი კილო წმინდა თემაა, უბრეფიქსო.

ც) ნამყო უსრულს თუშურში ი(ნის) მაგივრად მ(ნი) აქვს;

თ) მესამე პირის მრავლობითის რიცხვის აღმნიშვნელი დაბოლოვება, აწმყოსა და მყობადს გარდა, არის ყოველგან და ყოველთვის ...ეს.

ი) დაბოლოვება ...ია (აულია, მიუცია და სხვ.) კვესურულსა და ფშაურში შეცვლილია ასე: ...ავ, ავის (აულავ[ის], მიუცავ[ის]).

კ) კონიუნქტივის ნიშანი კვესურულსა და კვეურში (კვეურში მხოლოდ უმეტეს შემთხვევებში) ა(ნია): ვიყვა (ვიყო), გააკეთა (გააკეთო), აიღას (აიღოს), ვიდინაუ (წავიდეთ) და სხვ.

ლ) დამკმარე ზმნა კვესურულსა და თუშურში ასე იცვლება:

კვესუ შატილ—მიღმაკევის კვესურულსა და თუშურში:

1. [ჲ]ორ,	ვარი
2. ხარ	ხარი
3. ას	არის (შატ-მიღმაკ), არს (თუშ.)*)
I. [ჲ]ორთ	ვართ
II.	ხართ
III.	არიან.

მ) მომყავს აქვე მაგალითად ზმნა ვლევ (კვესურულად ნიშნავს: ვაფუქებ; სხვა კილოებში კი ჩვეულებრივი მნიშვნელობა).

*) აქედან მოსრულას კ. (მოსრულარის, შატ.—მიღმაკ); მინდ-არის (შატ.—მიღმაკ. და ფშაურს), გინდ-არის, უნდ-არის და სხვ.

სწმეო.

1. ვ-ლევ კ, **ჟ**, ('ვლევ თ.)
2. ღ-ლევ (ფშ...ღ ლევ: არაღ ლევ, ნუღ ლევ)
3. ლევ-ს, ('ღლევს თ.)
- I. ვ-ლევ-თ (ვღლევთ, თ, ...ღ ლევს: ნუღ ლევს, არაღ ლევს ფშ.)
- II. ღ-ლევ-თ (...ღ ლევთ: ნუღ ლევთ, არაღ ლევთ, ფშ.)
- III. ლევენ (ღ-ლევენ თ, ...ღ ლევენ: ნუღ ლევენ, არაღ ლევენ ფშ.)

ნამეო უსრული.

1. ვ-ლევდი, კ, **ჟ** (ვღლევდე თ.)
2. ღ-ლევდი (ღლევდე თ, ...ღ ლევდი ფშ.: არაღ ლევდი)
3. ლევდ[ა] (ღლევდ[ა] თ, ...ღ ლევდა, ფშ).
- I. ვლევდით (ვღლევდეთ თ,)
- II. ღლევდით (ღლევდეთ, თ, ...ღ ლევდით, ფშ.)
- III. ლევდეს კ, **ჟ**, (ღლევდეს თ, ...ღ ლევდეს, ფშ).

შეობადი.

1. დავლევ კ, თ., დავლევ ფშ.
2. დაღლევ, კ, **ჟ**, თ, დაღლევ ფშ.
3. დაღლევს კ, თ, დაღლევს, ფშ.
- I. დავლევთ კ, თ, დავლევთ ფშ.
- II. დაღლევთ კ, **ჟ**, თ, დაღლევთ ფშ.
- III. დაღლევენ კ, თ, დაღლევენ ფშ.

ნამეო სრული.

1. დავლიე, (კ, **ჟ**, თ, ფშ.)
2. დაღლიე (კ **ჟ**, თ, დაღლიე ფშ)
3. დალი[ვ]ა (კ, **ჟ**, თ, ფშ.)
- I. დავლიეთ (კ, **ჟ**, თ, ფშ.)
- II. დაღლიეთ (კ, **ჟ**, თ, დაღლიეთ ფშ.)
- III. დალიეს (კ, **ჟ**, თ, ფშ.)

მრავალგზითი მოქმედების სსსე.

1. დავლი[ვ]იდი, კ, დავლიოდი ფშ.
2. დალიიდი კ, დალიოდი ფშ.
3. დალივის კ, **ქ**, თ, ფშ. (მან დალივის)
- I. დავლი[ვ]იდით კ, დავლიოდით, ფშ.
- II. დალი[ვ]იდით კ, დალიოდით ფშ
- III. დალივიან კ, **ქ**, თ, ფშ. (მათ დალივიან)

კანონქტავი.

1. დავლია კ, **ქ**, დავლიო თ, ფშ.
2. დალია კ, **ქ**, დალიო თ, დალიო ფშ.
3. დალიას კ, **ქ**, დალიოს თ, ფშ.
- I. დავლიათ კ, **ქ**, დავლიოთ თ, ფშ.
- II. დალიათ კ, **ქ**, დალიოთ თ, დალიოთ ფშ.
- III. დალიან კ, **ქ**, დალიონ თ, ფშ.

ბრძანებითი I (კატეგორიული):

დალიე კ, **ქ**, თ, ფშ.

დალიეთ „ „ „ „

ბრძანებითი II (თხოვნის კილოთი)

დალი[ვ]იდით კ, თ, დალიოდით ფშ.

ნ) ასეთივე უღვლილება აქვს სხვა კატეგორიის ზმნებსაც, იმ განსხვავებით, რომ **ლ**(ანის) მაგიერად მეორე პირის (სუბიექტის) მაჩვენებელი იქმნება **ხ**(ანი) ან **ს**(ანი), მაგალითად:

აწმყ. ვ-თიბ; ს-თიბ, თიბს და სხვ.

ნ. უსრ. ვთიბდი (თ. ვთიბდე), სთიბდი (თ. სთიბდე), თიბდ(ა).

მყობ. გავთიბავ, გასთიბავ, გასთიბავს და სხვ.

ნ. სრ. გავთიბე, გასთიბე, გათიბა.

მრავალგზ. გავთიბიდი (ფშ. გავთიბოდი), გასთიბიდი (გასთიბოდი, ფშ.) მან გათიბის და სხვ.

- კონიუქტ.** გავთიბა კ, **ქ**, (გავთიბო, თ, ფშ.) გასთიბა კ, **ქ**
(გასთიბო თ, ფშ.) 'გათიბას კ, **ქ**, (გათიბო თ. ფშ.)
- ბრძან.** I გათიბე, გათიბეთ.
— II გასთიბიდი (ფშ. გასთიბოდი), გასთიბიდით (ფშ.
გასთიბოდით).
- ფორმები:** შქამ, (ბრძან. ქამე), ზღებ, უჯავრობ, არსებითად
იგივეა, რაც ზემოდ მოყვანილი ფორმები მეორე
პირისა.

ე) რადგან ზემოდ სრული ფორმებია ნაჩვენები, აქ უკვე
საკმარისია მოვიყვანო ერთი-ორი მაგალითი მეორე პირის
ფორმისა მხოლოდ კვესურულიდან:

ხქსოვ, ხქსოვდი, მახქსოვ; მახქსოე (მაგრამ ბრძანებითი:
მაქსოე!), მახქსოიდი, მახქსოა;

ხფარავ, ხფარავდი, და სხვ. ბრძან. დაფარე.

ხკოცავ (პირველი პირი: ვკოცავ, მესამე—კოცავს),

ამახკე[ლ] (=ამოხვედი), მაგრამ: ამაკე[ლ] (=ამოდი, ბრძან.)

ო) ასეთია, ჩვეულებრივ, ზმნის უღვლილება ფხოურში.
მაგრამ არის ზმნებიც, რომელნიც ასეთ მწყობრ სისტემას არ
ემორჩილება, და მათ შესახებ ვრცელ გამოკვლევაში მექმნება
მსჯელობა.

§ 21. სიტყვების წარმოების მკრივ უნდა ითქვას რომ
კვესურულში სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსია ...იონი:
როშკიონი (როშკელი), ატაბიონი (ატაბელი), შატილიონი
(შატილელი), არხოტიონი (არხოტელი) და სხვ. (როშკა, ატაბე
და შატილი კვესურთ სოფლებია, არხოტი კი კეობაა).

§ 22. კვესურსა და მთიულურ-გუდამაყრულში ზედ-სარ-
თავ სახელების სუფიქსი ...იერი, ...იელი შეცვლილია ასე:
...იარი, ...იალი, მაგ. ბედნიარი, გემრიალი, მიწრიალი (ეშ-
მაკი, მავნე), სურიალი და სხვ.

III სინტაქსი

§ 23. როცა სახელს ზედსართავი, რიცხვითი ანუ ნაცვალ-
სახელი მიუძღვის წინ, მაშინ ბრუნვაში ორთავე აქვს დაბო-
ლოვება:

კაი ყმა, კაის ყმის, კას ყმას, კაის ყმით, კას ყმად; სა-
მის თვის, ჩემის მამის, ორს წელს და სხვ. ეს თვისება თით-
ქმის ყველა კილოშია.

§ 24. როცა ზმნას წყვილობით—მრავლობით დაბოლო-
ვებიანი (...ნი) დამატება აქვს, მაშინ ზმნაშიაც უნდა იყოს
ობიექტის აღმნიშვნელი ნ(არი); ეს მოვლენა ძალიან გავრცე-
ლებულია კვესურულსა და ფშაურში, დანარჩენებში კი ნაკ-
ლებად. მაგ. მთანი დავლაკენ (მთანი დაღლაკენ, მთანი და-
ლაკნა), „თუ მკარნ ვერ გაგაყრეინენ, ეგ შენ ქუდის ჩაჩ დაშ-
ხურე“ (ფშ), „ზოგნი ჭრნა, ზოგნი დაკუწნა“ კ., ლაშნი დაა-
ყენენ და სხვ.

§ 25. კითხვის გამოსახატავად მთის კილოებში (კვევურს
გარდა), სიტყვას ბოლოს ანი დაესმის: არ მოგდისპ (=არ გეს-
მის? ასე მიმართავს ხოლმე მთაში ცოლი ქმარსა და ქმარი-
ცოლს სახელის მაგიერად), მენპ, მიპ (მე?), და სხვ.

მთიულურ-გუდამაყრულსა და ხანდახან ფშაურშიაც თუ
სიტყვა, რომელზედაც კითხვა არის, ა(ნით) თავდება, მაშინ
ორ ანს შუა ა ჩნდება:

მიწაა (მიწა?), წავიდაა (წავიდა?) და სხვ.

ა. შანიძე.

